

काव्यमाला. ६३.

श्रीविद्याभूषणविरचिता

साहित्यकौमुदी ।

कृष्णानन्दिन्याख्यव्याख्यासंवलिता ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादद्वारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा महामहोपाध्याय-
पण्डितशिवदत्तशर्मणा, मुम्बयपुरवासिपरधोपाह-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा च
संशोधिता ।

सा च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षररङ्गयित्वा
प्राकाश्यं नीता ।

१८९७

(अस्य प्रथम्य पुनर्मुद्रणारिषिषये सर्वदा निर्णयसागरमुद्रायन्त्रालयाधिपते-
रेवाधिकारः ।)

मूल्यं सार्धं रूप्यकः ।

साहित्यकौमुदीकर्ता विद्याभूषणः ।

अस्य श्रीविद्याभूषणपण्डितस्य निवासकालादिविषयेनास्माभिः स्वमत्या किञ्चिदपि लिख्यते. किंतु राजपूतानान्तर्गतकरोलीनगराधीश्यादवकुलभूषणश्रीभ्रमरपालमहाराजसमाश्रितभरद्वाजगोत्रोत्पन्नगोविन्दप्रसादमुखोपाध्यायतनयश्रीयुतगिरिधरप्रसादशास्त्रिभिः पूर्वं विष्णुप्रियानामकवङ्गभाषामासिकपत्रिकायां रासचिहारीदाससाख्यतीर्थलिखितं विद्याभूषणजीवनवृत्तं सप्रमाणीकृत्यास्माकं पार्श्वे प्रेषितमिति तेषां धन्यवादानसख्यानुद्धोषयाम एतन्महाशयप्रेषितविद्याभूषणजीवनचरित्रस्यातीव विस्तृतत्वात्ततोऽपि सारोऽस्माभिः संगृहीतः

अथ विद्याभूषणनाम्ना प्रसिद्धो बलदेवनामा वैद्वदेशीयद्विजकुलभूषण वैष्णवसंप्रदायान्तर्गतश्रीचैतन्यमहाप्रभुभक्तस्तदीयमूलतपोषक श्रीदामोदरदासशिष्य उद्धवदासगुरुवङ्गप्रन्थान्तरचयामास तेषां प्रायो मङ्गलादिश्लोकं प्रदर्शयन्ति—

१ 'शाके पदसप्तति(१४०६)मित्ते पूर्णं विष्णुणी शुभा । सक्षिप्ता युगशून्याप्रपञ्चैक (१५०४)गणिते तथा ॥' इति समाप्तिश्लोकज्ञातकालायां श्रीसनातनगोस्वामिनिर्मितदशमस्कन्धवृहत्तोषणीसारभूतजीवगोस्वामिनिर्मितलघुतोषण्या . प्रारम्भे—'भट्टाचार्य सार्वभौम विद्यावाचस्पतीन्गुरुन् । वन्दे विद्याभूषणं च गौडदेशविभूषणम् ॥' इति वन्दितो विद्याभूषणस्त्विदोऽत्यन्तं प्राचीनो भिन्न एव, गोविन्दभाष्यपीठकप्रारम्भेऽनेन विद्याभूषणपदभूषितबलदेवविदुषा—'गोविन्दाभिधमन्दिराश्रितपदं हस्तास्थरत्नादिवत्तत्त्वं तत्त्वविदुत्तमं क्षितितले यौ दर्शयाचकतु । मायावाङ्महान्धकारपटलीसत्पुष्पवन्ती सदा तौ श्रीरूपसनातनौ विरचिताश्चर्यौ सुवर्चोः स्तुम ॥' इति श्लोकं सनातनगोस्वामिनः स्तुतिविषयतया व्याख्यातत्वात् २ 'अथ सोऽयं श्रीगोविन्दैकान्ती बलदेवापराख्यो विद्याभूषणो ब्रह्मसूत्रेषु गोविन्दभाष्याभिधानं विवरणं निर्माय तत्पोषाय सिद्धान्तरत्नाय तत्पीठकं निर्मातुकाम साक्षाद्भगवतोर्चायमानस्य श्रीश्यामसुन्दरस्य भक्तिं मङ्गलमभ्यर्त्तति' इति पीठकप्रारम्भे दृश्यमानत्वात् ३ सर्वेषां ब्रह्मनामि-तिष्ठान्त् ४ स्वकीयग्रन्थेषु प्रायश्चित्तन्यदेवस्यैव स्मरणात् ५ प्रकृतग्रन्थसमाप्तश्लोकव्याख्याने स्फुटमुपलभ्यते ६ 'श्रीमान्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च । श्रीलमध्यपञ्चनाभो नृहरिर्माधवस्तथा ॥ अक्षोभ्यो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुर्महानिधिः । विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्ममुनिस्तथा ॥ पुरुषोत्तमश्च ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनिस्तथा । श्रीमान्-लक्ष्मीपति श्रीमान्माधवेन्द्रपुरीश्वर ॥ ततः श्रीकृष्णचैतन्य प्रेमकल्पद्रुमो भुवि । श्रीमद्वैरदाससज्जं पण्डितं रचयतभूतल ॥ हृदयानन्दचैतन्य श्रीश्यामानन्दविग्रह । रत्तिकानन्दगोस्वामी नयनानन्ददेवक ॥ राधादामोदरो देवो श्रीविद्याभूषणात्मकः । एषो ब्रह्मसरोजानिध्यायत्युद्धवदासकः ॥' इत्युद्धवदासकृतोपाख्यापद्धतिनामकग्रन्थादवस्यते.

१. कान्तिमाला (प्रमेयरत्नावलीटीका)—

प्रारम्भे—

‘गीडोदयमुपयातस्तमः समस्तं निहन्ति धो युगपत् ।
ज्योतिश्चयोऽतिशीतः पीतस्तमुपास्महे कृताञ्जलयः ॥’

समाप्ती—

‘वेदान्तवागीशकृतप्रकाशा प्रमेयरत्नावलिकान्तिमाला ।
गोविन्दपादाम्बुजभक्तिभाजां भूयात्सतां लोचनरोचनीयम् ॥’

२. काव्यकौस्तुभमहलाचरणम्—

‘कलाभिर्निभृतः श्रीमान्राधया समलकृतः ।
दीव्यत्कुवलयः सोऽयं विधुविजयतेतराम् ॥’

३. कृष्णानन्दिनी (साहित्यकौमुदीटीका)—मुद्रितैव.

४. गीताभूषणम् (गीताभाष्यम्)—

‘श्रीमद्रीताभूषणं नाम भाष्यं यद्वाद्विद्याभूषणेनोपचीर्णम् ।
श्रीगोविन्दप्रेममाधुर्यलब्धाः कारुण्यार्द्राः साधवः शोधयध्वम् ॥’

५. गोपालतापनीभाष्यम्—

प्रारम्भे—

‘शक्तयानन्ताचिन्त्यशक्तयेकपक्षे सर्वाध्यक्षे भक्तरक्षातिदक्षे ।
श्रीगोविन्दे विश्वसर्गादिकन्दे पूर्णानन्दे नित्यमास्ता रतिर्नः ॥
सनातनं रूपमिहोपदर्शयन्नानन्दसिन्धुं परितः प्रवर्धयन् ।
अन्तस्तमस्तोमहरः स राजतां चैतन्यरूपो विधुरद्भुतोदयः ॥

गोपालतापनीं नामि या कृष्णं स्वयमीश्वरम् ।
परस्परजसंकाशं संदर्शयति सद्द्वियः ॥’

समाप्ती—

‘विद्याभूषणभणित श्रीमद्रोपालतापनीभाष्यम् ।
तोपयसु बलवीनां मित्र गोपालकं परं ब्रह्म ॥’

६. गोविन्दभाष्यम् (ब्रह्मसूत्राणाम्)—

प्रारम्भे—

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म शिवादिस्तुतं भजद्रूपम् ।
गोविन्दं तमचिन्त्यं हेर्तुमदोषं नमस्यामः ॥’

१. ‘वेदान्तवागीश’ इति नामापि तेन लब्धं स्यात्. २. ‘सनातनगोस्वामिनिं
रूपगोस्वामिनिं सनातनरूपं वा. ३. चैतन्यापत्ताररूपोऽज्ञानमावरूपो वा.

७. गोविन्दभाष्यटीका (सूक्ष्माभिधाना)—

प्रारम्भे—

‘नित्यं निवसतु हृदये चैतन्यात्मा मुरारिर्नः ।
 निरवद्यो निवृत्तिमान्गजपतिरनुकम्पया यस्य ॥
 भाष्य यस्य निदेशाद्रचितं विद्याभूषणेनेदम् ।
 गोविन्दः स परात्मा मयापि(?) सूक्ष्म करोत्वस्मिन् ॥
 आन्नायमूर्ध्वरसिकाः कृष्णपदाम्भोरुहासक्ताः ।
 सन्तः करुणावन्तो मयि प्रसादं वितन्वतामनिशम् ॥’

समाप्ती—

‘श्रुत्यादिवाच्यमणिदीधितिदीप्यमानां
 सद्युक्तिकासनरुचिच्छटया मनोज्ञाम् ।
 वाणीश्वरोक्तिमनुचिन्त्य युधाः सुधाभां • • •
 गोविन्दभाष्यमसकृत्परिपाठयध्वम् ॥’

८. गोविन्दभाष्यपीठकम् (सिद्धान्तरत्नाभिधम्)—

प्रारम्भे—

‘विद्यारूपं भूषण मे प्रदाय एयातिं निन्ये तेन यो मामुदारः ।
 श्रीगोविन्दः स्वप्ननिर्दिष्टभाष्यो राधावन्धुर्बन्धुरागः स जीयात् ॥
 गजपतिरनुकम्पासंपरा यस्य सद्यः
 समञ्जनि निरवद्यः सान्द्रमानन्दमिच्छन् ।
 निवसतु मम तन्मिन्कृष्णचैतन्यरूपे
 मतिरतिमधुरिम्णा दीप्यमाने मुरारी ॥

अथ सोऽयं श्रीगोविन्दैकान्ती यलदेवापराख्यो विद्याभूषणो ब्रह्मसूत्रेषु गोविन्दभाष्याभि-
 धान विवरण निर्माय—’

समाप्ती—

‘यद्ब्रह्मसूत्रेषु विभाति भाष्यं कृष्णामक व्यक्तमवप्रमेयम् ।
 तस्योपदेशाय सुवर्णपीठसिद्धान्तरत्नं न भवेत्किमेतन् ॥
 सिद्धान्तरत्नकिरणात्किल भाष्यचन्द्रा-
 दद्वैतशास्त्रंहरादमलप्रकाशात् ।
 एष्ट न किंचिदिति तत्पशुदम्भीभिः
 श्रीमन्मुरारिचरणाम्बुजभक्तिभागिभिः ॥
 विज्ञयन्ते धीराधादामोदरपादपद्मजगुत्तयः ।
 याभिः सष्टदुदितभिर्विनिर्मितो मे महद्भगोदः ॥’

९. गोविन्दभाष्यपीठकटीका—

प्रारम्भे—

‘आलस्यादप्रवृत्तिः स्यात्पुंसां यद्वन्यविस्तरे ।

सिद्धान्तरत्ने संक्षेपाट्टिप्पणी क्रियतेऽत्र तत् ॥

अथ सोयऽमित्यादि ॥’

समाप्ता—

‘राधादामोदरः कान्यकुब्जविप्रावतंसः स्वस्य मन्त्रोपदेष्टा महत्तमो विद्वदप्रणीतास्य
पादपङ्कजद्युतयः । पक्षे—राधाकृष्णस्य ॥’

१०. छन्दःकौस्तुभभाष्यम्—

प्रारम्भे—

‘अर्चितनयनानन्दो राधादामोदरो गुरुर्जीघात् ।

‘वितृणोमि यस्य कृपया छन्दःकौस्तुभमहं मितयाक् ॥

श्रीराधादामोदरशिष्यो विद्याभूषणो नात्रा ।

छन्दःकौस्तुभशास्त्रे भाष्यमिदं संप्रति व्यदधात् ॥’

११. दशोपनिषद्भाष्यम्

१२. नामार्थमुधरा (सहस्रनामभाष्यरूपा)—

‘विद्याभूषणभणितं नामार्थमुधाभिध भाष्यम् ।

सद्भिर्नाम पुमर्थैः कृपया परिशोधयध्वम् ॥’

१३. प्रमेयरत्नावली—

प्रारम्भे—

‘जयति श्रीगोविन्दो गोपीनाथः स मदनगोपालः ।

यक्ष्यामि यस्य कृपया प्रमेयरत्नावलीं सूक्ष्माम् ॥

भक्त्याभासेनापि तोषं दधाने धर्माध्यक्षे विश्वनिस्तारनाम्नि ।

नित्यानन्दाद्वैतचित्तन्यरूपे तत्त्वे तस्मिन्नित्यमास्तां रतिर्नः ॥

श्रीमन्मध्वमते हरिः परतमः सर्वं जगत्तत्त्वतो

भेदो जीवगणा हरेरनुचरा नीचोशभावं गृताः ।

मुक्तिर्नैजमुखागुभूतिरमला भक्तिश्च तत्साधनं

प्रत्यक्षादिप्रय प्रमाणमखिलाप्रार्थक्येचो हरिः ॥’

१४. भागवतटीका (वैष्णवी)—छन्दःकौस्तुभभाष्यम्.

१५. लघुभागवतामृतटीका (सारहरिदा).

१६. साहित्यसामुदा—मुद्रितम्.

१. ०१० छन्दःकौस्तुभः ग्यकीयगुदयेदान्तरामन्तकनिर्मांशुधीराधादामोदरनिर्मित एव.

१७. सिद्धान्तदर्पणः—

प्रारम्भे—

‘निखं निवसतु हृदये चैतन्यात्मा मुरारिनः ।
 निरवद्यो निर्वृतिमान्गजपतिरनुकम्पया यस्य ॥
 पिता पराशरो यस्य शुकदेवस्य यः पिता ।
 तं व्यासं चदरीवासं कृष्णद्वैपायनं भजे ॥’

समाप्ती—

‘सशुक्तिभूषणप्राते विद्याभूषणनिर्मिते ।
 सिद्धान्तदर्पणे वाञ्छा सतामस्तु मुदर्पणे ॥’

१८. सिद्धान्तदर्पणटीका—

प्रारम्भे—

‘श्यामोऽपि यः ध्रुतिसरोरुहयोधरक्तः . . . .
 शान्तोऽपि यः स्यति तमस्वतिमन्तस्थाम् ।
 प्रत्यक्पदे दिशति यः परमं स्वगोभि-
 र्व्याप्तं तमद्भुतरविं शरणं प्रपद्ये ॥’

समाप्ती—

‘टिप्पणी नन्दमिश्रेण(?) नन्दसूनुनिपेविणा ।
 सिद्धान्तदर्पणेऽकारि ह्यारिष्यस्तु सतामियम् ॥’

१९. स्तवमालाभाष्यम्—

‘श्रीरूपदेवः करुणकसिन्धुः स्तवाल्लिभेतां यदि नावरिष्यत् ।

भक्ता यथावद्गजराजसूनोर्नैवागमिष्यन्गुणरूपलीलाः ॥

विद्याभूषणभगिते स्तवमालाभूषणे भाष्ये ।

परितुष्यतु वनमाली घररुचिशाली वलैतस्मिन् ॥’

एवमनेकानवद्यग्रन्थनिर्माताय बलदेवविद्याभूषणो जयपुरनिवासयिसृजयसिंहमहारा-
 जसभायामागत्य गाल्भाध्रम(गलता)स्थितरामानुजीयाचार्यैः शास्त्रार्थे विधाय
 शालिवाहनं १४०७ शकप्रादुर्भूतचैतन्यमहाप्रभुसंप्रदायेऽपि वैष्णवसंप्रदायान्तर्गतत्वं
 साधयामासेति बह्वृगोडगोस्वामिनां किवदन्ती. एवं च त्रिस्ताष्टादशशतिकाप्रारम्भ एव
 जयसिंहमहाराजस्थितेनिर्णयात्त्रिस्ताष्टदशशतिकेव विद्याभूषणकालः प्रतीयते.

अस्याध्यानायासेनैव काव्यप्रकाशस्यकारिकाशयवोधिकायाः सटीकसाहित्यकौमुद्याः
 पुस्तकद्वयमस्माभिसुंदणकाले समासादितम्. तत्रैकं तु क-संज्ञकमस्माभिः संपूर्णं द्रव्येण

१. न ज्ञायते ‘नन्द’ इत्यपि विद्याभूषणस्यैव नाम भिन्नो वायमिति.

५५१

कीर्तम्. द्वितीयं तु स्व-संज्ञकं चरमपरिच्छेदहीनं जयपुरराजगुरुश्रीलक्ष्मीदत्तभट्टतनय-
 श्रीधोदत्तशर्मणिः स्वकीयपुस्तकालयतो दत्तम्.

एवं पुस्तकद्वयाधारेणैव कृतशोधनेऽप्यस्मिन्पुस्तकेऽस्मदोपादक्षरयोजकदोषाद्वा यत्र
 क्वचिदशुद्धिः स्थिता जाता वा तत्र राहृदयहृदयाः सौहार्दतः समाप्तस्यन्ति. यतः—

गच्छतः स्तलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।
 हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सञ्ज्ञाः ॥

इति विशापयतः

काव्यमाळासंपादकौ

पण्डितशिवदत्त-काशिनाथौ ।

साहित्यकौमुदीविषयानुक्रमणिका मूलकारिकाश्च ।

अस्या साहित्यकौमुद्या मुद्रणावसरेऽस्मद्दोषादक्षरयोजकदोषाद्वा मूलकारिकाणां स्थू-
लीभवनेऽङ्गयोजने च विपर्यासो जात इति मूलकारिकाणा स्फुटीभवनाय छात्राभा
पाठसौकर्याय च सविषयप्रदर्शनं पृथङ्मुद्रणमारब्धमितीयमेवानुक्रमणिकापि बोध्या
सहृदये ॥

विषय ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
	प्रथम परिच्छेद ।	
मङ्गलाचरणम्—		२
नियतिकृतनियमरहितां हृद्दिकमयीमनन्यपरतंत्राम् । नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥		
काव्यप्रयोजनानि—		३
काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥		
काव्योद्भवहेतु —		३
शक्तिनिपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥		
काव्यस्वरूपम्—		४
तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः कापि ।		
उत्तमकाव्यम्—		५
इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्भ्रनिर्वुधेः कथितः ॥ ४ ॥		
मध्यमकाव्यम्—		६
अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।		
अवरकाव्यम्—		६
शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं लवरं स्मृतम् ॥ ५ ॥		

विषयः ।

मूलनारिका ।

पृष्ठे ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

शब्दभेदाः—

७

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्तिथा ।

अर्थभेदाः—

७

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युस्तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ १ ॥

अर्थस्यापि व्यञ्जकता—

७

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीप्यते ।

वाचकशब्दस्वरूपम्—

८

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

संकेतितभेदाः—

९

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

संकेतितस्यैव मुख्यत्वम्, शक्तिवृत्तिस्वरूपं च—

१०

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ३ ॥

लाक्षणिकनिरूपणाय लक्षणावृत्तिः—

११

मुख्यार्थवाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥ ४ ॥

प्रयोजनवत्या लक्षणाया भेदाः—

१२

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ ५ ॥

सारोपलक्षणा—

१३

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तीथा ।

साध्यवसानिका लक्षणा—

१४

विषयन्तःकृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥

सारोपासाध्यवसानिकयोगैणशुद्धत्वम्—

१४

भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
सकल्भेदसंकलनम्—		१९
	लक्षणा तेन पङ्क्तिः ॥ ७ ॥	
लक्षणायां व्यङ्ग्यसंबन्धासंबन्धौ—		१९
व्यङ्ग्येन रहिता खंडौ सहिता च प्रयोजने ।		
लक्षणायां व्यङ्ग्यप्रकारौ—		१९
तच्च गूढमगूढं वा		
सव्यङ्ग्यलक्षणाभेदाः—		१९
	तदेपा कथिता त्रिधा ॥ ८ ॥	
लक्षणाश्रयशब्दः—		१९
तद्भ्रूलक्षणिकः		
व्यञ्जनाया व्यङ्ग्यव्यापारत्वम्—		१९
	तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।	
लक्षणामूला व्यञ्जना—		१७
यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ ९ ॥		
कले शब्दैकगुण्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।		
शक्तेर्व्यापारत्वखण्डनम्—		१७
नाभिधा समयाभावात्		
लक्षणाया व्यापारत्वखण्डनम्—		१७
	हेतुभावान्न लक्षणा ॥ १० ॥	
लक्षणाया अव्यापारत्वे हेतुः—		१७
लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।		
न प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्वलङ्घतिः ॥ ११ ॥		
प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वेऽनवस्था—		१८
एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षति(य)कारिणी ।		
प्रयोजनसहितस्य लक्ष्यत्वनिराकरणम्—		१८
प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १२ ॥		

- विषयः । मूलकारिका । श्लो ।
 • सप्रयोजनस्यालक्ष्यत्वे हेतुः— १८
- शानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।
 विशिष्टे लक्षणाव्युदात्तः— १८
- विशिष्टे लक्षणा नैवं
 विशेषाणां व्यापारान्तरगम्यत्वम्— १८
- विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १३ ॥
- अभिधामूला व्यञ्जना— २०
- अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
 संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृर्थापृतिरजनम् ॥ १४ ॥
- व्यञ्जनाश्रयशब्दः— २३
- तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः
 व्यञ्जकोऽर्थः— २३
- यत्सोऽर्थान्तरयुक्तया ।
 अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मृतः ॥ १५ ॥
 तृतीयः परिच्छेदः ।
- अर्थव्यञ्जकता— २३
- अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषामर्थव्यञ्जकतोच्यते ।
- आर्थी व्यञ्जना— २३
- वक्तृबोद्धव्यकाङ्क्षनां वाक्यवाच्यान्यसंतिषेः ॥ १ ॥
 प्रस्तावदेशकालादेवैशिष्यात्प्रतिमाञ्जुषाम् ।
 योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्वापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २ ॥
- शब्दसहकृतस्यैवार्थस्य व्यञ्जकता— २६
- शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यञ्जकतयर्थान्तरं यतः ।
 अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ ३ ॥

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
•	चतुर्थः परिच्छेदः ।	•
लक्षणामूलध्वनिभेदाः—		• २६
अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्बुनौ ।		
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ १ ॥		•
अभिधामूलध्वनिविभागः—		२७
विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।		
विवक्षितान्यपरध्वनिभेदाः—		२८
कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥ २ ॥		
रसादीनामलंकार्यालंकारत्वभेदेन द्वैविध्यम्—		२८
रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।		
भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥ ३ ॥		
रसस्वरूपम्—		२८
कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।		
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाद्यकाव्ययोः ॥ ४ ॥		
विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।		
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ ५ ॥		
रसविशेषाः—		३१
शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।		
वीभत्सान्द्रुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ ६ ॥		
स्थायिभावाः—		३८
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।		
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥		
व्यभिचारिणः—		३८-४०
निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।		
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्घृतिः ॥ ८ ॥		•

विषयः ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे ।

द्रीढा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

मर्षो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ ९ ॥

स्वप्नो विवोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमधोग्रता ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा गरणमेव च ॥ १० ॥

त्रासार्थव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ ११ ॥

शान्तस्यापि रसत्वम्—

४०

निर्वेदस्थायिभावाख्यः शान्तोऽपि नवमो रसः ।

भावस्वरूपम्—

४१

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ॥ १२ ॥

भावः प्रोक्तः

रसाभासभावाभासस्वरूपम्—

४२

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ।

भावशान्त्यादि—

४३

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा ॥ १३ ॥

भावशान्त्यादीनामङ्गित्वमपि—

४३

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमविभागः—

४४

अनुस्वानामसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥ १४ ॥

शब्दार्थोभयशक्तयुत्यस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ।

शब्दशक्त्युद्भवस्वरूपम्—

४४

अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ॥ १५ ॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

अर्थशक्त्युद्भवस्वरूपभेदाः—

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यङ्ग्यकः संभवी स्वतः ॥ १६ ॥

विषयः । मूलकारिका । पृष्ठे

- प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा । ..
- वस्तु वालं कृतिर्वेति पङ्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥ ३७ ॥
- वस्त्वलंकारमथवा तेनासौ द्वादशात्मकः ।

शब्दार्थोभयोद्भवस्वरूपम्— ४९

शब्दार्थोभयभूरेकः

ध्वनिभेदसंकलनम्— ४९

भेदा अष्टादशास्य तत् ॥ १८ ॥

अष्टादशाधिक्यनिरासे हेतुः— ४९

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते । . .

शब्दार्थोभयोद्भवाश्चय — ९०

वाक्ये श्रुत्यः

शब्दोद्भवार्थोद्भवाश्चय.—

पदेऽप्यन्ये

अर्थशक्तिमूलाश्चयः— ९१

प्रवन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ १९ ॥

प्रकृतिप्रत्ययादिपदैकदेशरचनरसाद्याश्चयः—

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि पदादयः ।

सकलसंकलनम्— ९९

भेदास्तदेकंपञ्चाशत्तेषां चान्योन्ययोजनम् ॥ २० ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

[वेदंवाग्धिवियंचन्द्राः शरेषुयुगखेन्दवः ॥ २१ ॥]

पञ्चमः परिच्छेदः ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् !

संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाशित्तमसुन्दरम् ॥ १ ॥ . .

विपयः ।

मूलकारिका ।

शृष्टे ।

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

येषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचमिश्रणम्—

सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः ।

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी ॥ ३ ॥

पद्यः परिच्छेदः ।

शब्दार्थचित्रयोः काव्यशब्दार्थयोर्गुणप्रधानभावः—

६२

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्रधानमस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥ १ ॥

सप्तमः परिच्छेदः ।

दोषसामान्यलक्षणाश्रयाः—

६९

मुख्यार्थहृतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ १ ॥

पददोषाः—

६६

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।

निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥ २ ॥

संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ३ ॥

द्वेषु केषांचिद्वाक्यगतत्वम्, पदांशप्रकृतिप्रत्ययादिगतत्वं च—

७१

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

वाक्यमात्रगतदोषनामानि—

७७

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तम् ।

न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥

अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥ ६ ॥

विषयः ।

मूलकारिका ।

पृष्ठे ।

भ्रंशप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

अर्थदोषाः—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥ ७ ॥

संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविधाविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥ ८ ॥

साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ९ ॥

पुनरुक्तदोषापवादः—

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।

संनिधानादिवोधार्थम्

शिष्टप्रयुक्तेष्वेवायमपवादः, न सर्वत्र—

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

निर्हेतुत्वादिदोषापवादः—

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टतानुकरणे तु सर्वेषाम् ।

वक्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ ॥ ११ ॥

रसदोषाः—

१००—१०१

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ १२ ॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकाण्डे प्रथमच्छेदावद्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥

अद्भिन्नोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनद्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ १४ ॥

रसदोषापवादः—

१०३-

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित् ।

विरुद्धवाधनस्य गुणावहत्वमपि—

१०४

संचार्यादेर्विरुद्धस्य वाध्यस्योक्तिर्गुणाग्रहा ॥ १५ ॥

- विषयः । मूलकारिणा । पृष्ठे ।
- एकनाश्रवे विरुद्धानां मित्राश्रयतैव कार्या— १०४
- आश्रयैकये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।
- नैरन्तर्ये विरुद्धानां रसान्तरितत्वं कार्यम्— १०५
- रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्ये तु यो रसः ॥ १६ ॥
- सार्थमाणविरुद्धस्य साम्येन विवक्षायां दोषाभावः— १०६
- सार्थमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।
- विरुद्धयोरप्यज्ञाज्ञीभावे दोषाभावः— १०६
- अहिन्यद्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टं परस्परम् ॥ १७ ॥
- अष्टमः परिच्छेदः ।
- गुणस्वरूपम्— १०७
- ये रसस्याङ्गिभो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।
- उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥ १ ॥
- अलंकारस्वरूपम्— १०७
- उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽहद्वारेण जातुचित् ।
- हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ २ ॥
- गुणनामानि— १०८
- माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।
- माधुर्यस्य लक्षणं कार्यं च— १०९
- आहादकलं माधुर्यं शृङ्गारे वृत्तिकारणम् ॥ ३ ॥
- कार्याधिक्यम्— १०९
- करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।
- ओजसो लक्षणं कार्यं च— १०९
- दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥ ४ ॥
- कांशीधिक्यम्— १०९
- वीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ।

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
प्रसादलक्षणम्—		१०९
श्रुप्केन्धनाश्रिवत्स्यच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ५ ॥		
व्याप्तोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।		
रसधर्माणामप्येषां शब्दार्थवृत्तित्वमौपचारिकम्—		१०९
गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ६ ॥		
दशसंख्यानिरासे हेतुः—		११०-११३
केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः ।		
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ ७ ॥		
तेन नार्थगुणा वाच्याः प्रोक्ताः शब्दगुणास्तु ये ।		
माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णादयः—		११३
वर्णाः समासो रचनास्तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥ ८ ॥		
माधुर्यव्यञ्जकरचनाक्रमः—		११४
मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।		
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥ ९ ॥		
ओजोव्यञ्जकरचनाक्रमः—		११४
योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।		
डादिः शपो वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥ १० ॥		
प्रसादव्यञ्जकरचनाक्रमः—		११५
श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।		
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणे मतः ॥ ११ ॥		
कचिद्रचनाविपर्ययोऽपि—		११५
वस्तुवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्क्वचित् ।		
रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ १२ ॥		
नवमः परिच्छेदः ।		
शब्दालंकारेषु वक्रोक्तिः—		११७
यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते ।		
श्लेषेण काका वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥ १ ॥		

विषयः ।	गूलकारिका ।	श्लो ।
अनुप्रासः—		११८
वर्णसाम्यमनुप्रासः		
अनुप्रासभेदौ—		११८
	छैकवृत्तिगतो द्विधा ।	
छेक्रानुप्रासस्वरूपम्—		११८
सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः,		
वृत्त्यनुप्रासस्वरूपम्—		११८
	एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥	
वृत्तिविधा—		११९
माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।		
ओजःप्रकाशकैस्त्रैश्च परुषा कोपला परैः ॥ ३ ॥		
केपांचिन्मतेन रीतयः—		११९
केपांचिदेतां वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।		
लाटानुप्रासः—		१२०
शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥ ४ ॥		
लाटानुप्रासाश्रयभेदाः—		१२०
पदानां स पदस्यापि वृत्तावन्यत्र तत्र वा ।		
नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥		
समकालंकारस्य स्वरूपम्—भेदसंख्या च—		१२१
अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।		
यमकं पादतद्भागवृत्ति तथात्यनेकताम् ॥ ६ ॥		
श्लेषालंकारस्य स्वरूपम्, भेदसंख्या च—		१२३
वाच्यभेदेन भिक्षा यद्युगपद्भाषणस्पृशः ।		
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टया ॥ ७ ॥		
नवभ्रोऽपि श्लेषभेदः—		१२५
भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो मतः ।		

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
चित्रालंकारः—		१२६
तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८ ॥		
पुनरुक्तवदाभासालंकारः—		१२८-१२९
पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।		
एकार्थतेव शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ९ ॥		
दशमः परिच्छेदः ।		
उपमालंकारस्वरूपम्—		१३०
साधर्म्यमुपमा भेदे		
उपमाभेदौ—		१३०
पूर्णा लुप्ता च सा		
पूर्णांपमाभेदाश्रयाः—		१३०
	अग्रिमा ।	
श्रौत्यार्थो च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥		
लुप्तोपमासु धर्मलोपे—		१३२
तद्बद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।		
उपमानलोपे—		१३२
उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥		
वाचकलोपे उपमा—		१३३
वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यञ्चि ।		
कर्मकर्त्रोर्णमुलि		
धर्मवाचकोभयलोपे उपमा—		१३३
एतद्विलोपे किप्समासगा ॥ ३ ॥		
धर्मोपमानयोर्लोपे उपमा—		१३४
धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।		
उपमेयवाचकयोर्लोपे उपमा—		१३४
क्यचि वाच्युपमेयासे		

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
धर्मोपमानवाचकानां लोपे उपमा—		२३४
	तिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥	
उपमाभेदसंकलनम्—		१३५
[एकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः पञ्चविंशतिः ।]		
अनन्वयालंकारः—		१३६
उपमानोपमेयत्वे एकस्यैकवाक्यगे ।		
अनन्वयः		
उपमेयोपमालंकारः—		१३६
	विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥	
उत्प्रेक्षालंकारः—		१३७
संभाचनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।		
ससंदेहालंकारः—		१३९
स संदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥		
रूपकालंकारः—		१४०
तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।		
आरोप्यमाणानां श्रौतत्वे रूपकम्—		१४०
समस्तवस्तु विपर्यं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥		
आरोप्यमाणानां श्रौतत्वे आर्धत्वे च रूपकम्—		१४१
श्रौता आर्धाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।		
साङ्गरूपकम्—		१४१
साङ्गमेतत्		
निरङ्गरूपकम्—		१४१

निरङ्गं तु शुद्धम्

९. अस्वार्थस्य मूलकारिकात्वं न मन्यन्ते केचित्. एवमेतदुत्तरं 'वाच्ये गम्ये च सा साम्ये एकदेशविवर्तिनी' इत्यर्थस्य कारिकात्वं न मन्यन्ते.

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
मालारूपकम्—		१४१
	माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥	
परम्परितरूपकम्—		१४२
	नियतारोपणोपायः स्वादारोपः परस्य भूत् ।	
	तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥	
अपहृत्यलंकारः—		१४३
	प्रकृतं यन्निपिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः ।	
श्लेषालंकारः—		१४३
	श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्पदस्यैकार्थता ज्ञेय ॥ १० ॥	
समासोत्तयलंकारः—		१४४
	परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः	
निदर्शनालंकारः—		१४४-१४५
	निदर्शना ।	
	अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥	
द्वितीयनिदर्शनालंकारः—		१४५
	स्वस्वहेतुत्वस्योक्तिः क्रिययैव च सा परा ।	
अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः—		१४६
	अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥	
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः—		१४६
	कार्ये निमित्ते सामान्ये विशिष्टे प्रस्तुते सति ।	
	तद्रन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥	
अतिशयोक्त्यलंकारस्य स्वरूपं भेदाश्च—		१४७
	निर्गीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य समेन यत् ।	
	प्रस्तुतस्य यदन्यत् यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४ ॥	
	कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्याविपर्ययः ।	
	विज्ञेयातिशयोक्तिः सा ।	

• विषयः ।

मूलंकारिका ।

श्लो १

• प्रतिवस्तूपमालंकारः—

१९०

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १९ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

• दृष्टान्तालंकारः—

१९१

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ १६ ॥

• दीपकालंकारः—

१९२

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सर्वं क्रियामु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

• मालादीपकालंकारः—

१९३

मालादीपकमार्थं चेद्यधोत्तरगुणावहम् ।

• तुल्ययोगितालंकारः—

१९४

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

• व्यतिरेकालंकारः—

१९५

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

• व्यतिरेकभेदाः—

१९६

• हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥

शब्दार्थाभ्यामथाक्षित्ते श्लेषे तद्वन्निरपृथा ।

• आक्षेपालंकारः—

१९७

• निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥ २० ॥

• वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

• विभावनालंकारः—

१९८

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिविभावना ॥ २१ ॥

• विशेषोक्तिरलंकारः—

१९९

• विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

• यथासंख्यालंकारः—

१९७

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
अर्थान्तरन्यासालंकारः—		१९७
सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।		•
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥		•
विरोधालंकारः—		१९८
विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।		•
विरोधभेदाः—		१९८
जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणैस्त्रिभिः ॥ २४ ॥		•
क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।		•
स्वभावोक्त्यलंकारः—		१९९
स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः सक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥		•
व्याजस्तुत्यलंकारः—		१६०
व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।		•
सहोक्त्यलंकारः—		१६०
सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥		•
विनोक्त्यलंकारः—		१६१
विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।		•
परिवृत्त्यलंकारः—		१६१
परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥		•
भाविकालंकारः—		१६२
प्रत्यक्षा इव छद्मावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।		•
तद्भाविकं		•
काव्यलिङ्गालंकार —		१६२
काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥		•
पर्यायोक्तालंकारः—		१६३
पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।		•

- विषयः । मूलकारिका । श्लो ।
- उदात्तालंकारः— १६४
- १ उदात्तं वस्तुनः संपत्
२ महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥
- समुच्चयालंकारः— १६४
- १ तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यज्ञान्यत्तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽर्था
२ स तन्यो युगपद्या गुणक्रिया ॥ ३० ॥
- पर्यायालंकारः— १६६
- १ एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः
२ अन्यस्ततोऽन्यथा ।
- अनुमानालंकारः— १६६
- अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥
- परिकरालंकारः— १६७
- विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।
- व्याजोक्त्यालंकारः— १६७
- व्याजोक्तिश्छन्नोद्भिन्नरूपवस्तुनिगूहनम् ॥ ३२ ॥
- परिसंख्यालंकारः— १६८
- किञ्चित्पृष्ठमपृष्ठं च कथितं यत्प्रकल्प्यते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा मता ॥ ३३ ॥
- कारणमालालंकारः— १६९
- यद्योत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्
- अन्योन्यालंकारः— १६९
- क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥
वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
उत्तरालंकारः—		१७०
	उत्तरश्रुतिमात्रतः ।	• •
	प्रशस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥	
	असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।	
सूक्ष्मालंकारः—		१७१
	कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ ३६ ॥	
	धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्ष्यते ।	
सारालंकारः—		१७१
	उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥	
असंगत्यलंकारः—		१७२
	भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।	
	युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥	
समाध्यलंकारः—		१७२
	समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।	
समालंकारः—		१७३
	समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥	
विषमालंकारः—		१७३
	क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।	
	कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥	
	गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।	
	क्रमेण च विरुद्धे यत् स एव विषमो मतः ॥ ४१ ॥	
अधिकालंकारः—		१७४
	महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।	
	आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तदुत्तेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ४२ ॥	

विषयः ।

मूलकारिका ।

दृष्टे ।

प्रत्यनीकालंकारः—

१७५

यतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

मीलितालंकारः—

१७६

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूहते ।

निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

एकावल्पलंकारः—

१७६

स्थाप्यतेऽपोहते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणसंज्ञा यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

स्मरणालंकारः—

१७६

ययान्नुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

भ्रान्तिमदलंकारः—

१७७

भ्रान्तिमानन्यसंबित्तंचुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

प्रतीपालंकारः—

१७७

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥ ४७ ॥

सामान्यालंकारः—

१७८

प्रस्तुतस्य गदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥ ४८ ॥

विशेषालंकारः—

१७९

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥

अन्यत्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५० ॥

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
तद्गुणालंकारः—		१८१
स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।		
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ५१ ॥		
अतद्गुणालंकारः—		१८०
तद्रूपाननुहारश्वेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।		
व्याघातालंकारः—		१८१
यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥		
तथैव यदिधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।		
संसृष्टचलंकारः—		१८१
सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥		
संकरालंकारः—		१८२
१ अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।		
अनिश्चयसंकरालंकारः—		१८३
२ एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥		
व्यवस्थितसंकरालंकारः—		१८५
३ स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।		
व्युत्पत्तिस्थितं च		
संकरसंख्यौपसंहारः—		१८५
तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥		
अलंकारदोषोपसंहारः—		१८५
पुषां दोषाभ्यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।		
उक्तेष्वन्तःपतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥		
एकादशः परिच्छेदः ।		
भाषासमकालंकारः—		१९०
शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।		
वाक्यं यत्र भवेत्सोऽयं भाषासमकाल उच्यते ॥ १ ॥		

विषयः ।

मूलकारिका ।

श्लो ।

• विन्दुच्युतकाक्षलंकारः—

१९०

• अन्योऽर्थो विस्फुटं यत्र विन्द्वादिप्रच्युतावपि ।
मतीयते विदः प्राहुस्ताद्विन्दुच्युतकादिकम् ॥ २ ॥

च्युतदत्ताक्षरालंकारः—

१९१

• च्योतयित्वाक्षरं किञ्चिदत्त्वा चान्यत्रकाश्यते ।
अन्योऽर्थो यत्र तत्प्राहुश्च्युतदत्ताक्षरं बुधाः ॥ ३ ॥

क्रियागुप्ताक्षरलंकारः—

१९१

• न लक्ष्यते स्फुटं यत्र पदसंधानकौशलात् ।
क्रियादि मृदपि प्राज्ञैः क्रियागुप्तादि तत्समृतम् ॥ ४ ॥

उल्लेखालंकारः—

१९३

एकस्य बहुधोल्लेखादुल्लेखं कवयो विदुः ।

निश्चयालंकारः—

१९३

मकृते स्थापितेऽन्यस्मिन्नतिपिद्धे च निश्चयः ॥ ५ ॥

हेत्वलंकारः—

१९४

हेतोः कार्यात्मताख्यानं हेतुरित्यभिधीयते ।

अनुकूलालंकारः—

१९४

अनुकूलं प्रातिकूल्यादानुकूल्यं भवेद्यदि ॥ ६ ॥

विध्याभासालंकारः—

१९४

विध्याभासो निषेधे चेद्विधिव्यक्तं समीक्ष्यते ।

विचित्रालंकारः—

१९५

विचित्रं त्विष्टलाभाय तद्विरुद्धं विचेष्टितम् ॥ ७ ॥

विकल्यालंकारः—

१९५

विरोधे तुल्यवलयोर्विकल्पश्चारुताञ्जुपि ।

अर्थापत्त्यलंकारः—

१९६

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥ ८ ॥

विषयः ।	मूलकारिका ।	पृष्ठे ।
पूर्वरूपालंकारः—		१९७
पुनः स्वगणसंमाप्तिः पूर्वरूपमुदीर्यते ।		
परिकरालंकारः—		१९७
साभिप्रायं विशेष्यं चेद्भवेत्परिकराङ्कुरः ॥ ९ ॥		
प्रहर्षणालंकारः—		१९७
वाञ्छितादधिकस्याप्तौ प्रहर्षणमुदीरितम् ।		
उपायसाधकाद्यत्नादुपेयासिश्च तत्स्मृतम् ॥ १० ॥		
मिथ्याध्यवसायालंकारः—		१९८
मिथ्याध्यवसितिर्मिथ्यासिद्धौ मिथ्यार्थनिर्मितिः ।		
परिणामालंकारः—		१९९
परिणामः क्रियार्थश्चेदारोप्यो विषयात्मना ॥ ११ ॥		
अनुज्ञालंकारः—		१९८
दोषस्य प्रार्थनानुज्ञा तत्रैव गुणवीक्षणात् ।		
अनुगुणालंकारः—		१९९
प्राक्प्रसिद्धगुणैस्त्वर्पोऽनुगुणः परसंनिधेः ॥ १२ ॥		

काव्यमाला ।

श्रीविद्याभूषणविरचिता
साहित्यकौमुदी ।

कृष्णानन्दिन्यायव्याख्यासंवलिता

प्रथमः परिच्छेदः ।

कारुण्याद्गजपतिराशु यस्य भेजे
निर्धूताखिलवृजिनः परं प्रमोदम् ।
चैतन्याकृतिमजितं जितं स्वमत्तै-
स्तं वन्दे मधुरिमसागरं मुरारिम् ॥

प्रणम्य कृष्ण सर्वेश श्रीवत्सायुतिसधेयात् ।

व्याख्यामतेऽतिसक्षेपात्सेय साहित्यकौमुदी ॥

सद्भिः परैः कारिका भारतीयैः शुद्धिं निन्द्ये तुच्छपथैरनच्छाः ।

साहित्याम्भोजनमराचशरीकं सोऽयं विद्याभूषणोऽस्मान्पुनीताम् ॥

काव्यरसास्वादानाय वद्विपुराणादिदृष्टं साहित्यप्रक्रिया मूलतः सक्षिप्तानि कारिकाभि-
निषयन्ध । कारिकास्ता व्याचिद्व्यासुर्धृतिः कृन्महत्माचरति—कारुण्यादिति । यस्य
कारुण्याद्गजपतिर्निर्धूताखिलवृजिनः सभाशु परं प्रमोदं भेजे तन्मिन्यनुपह । अथ मुरारि-
धैतन्यधेति द्वावर्थौ प्रतिपद्येते । तत्राद्यो प्रत्यक्त्तुः परमेष्ठगुरुः श्रीमरसिञ्जानन्दाप-
राह्यः । तत्पक्षे गजपतिर्गोपालदासनामा करिराजः । वृजिनः पशुस्वभावः । प्रमोदं सत्ते-
याजनिमानन्दम् । चैतन्यायाद्यनियंस्य तम् । चैतन्यदेवसेवनसमर्पितशरीरमित्यर्थः । अ-
जितं षोडश्लेच्छादिभिः । जितं वशीकृतम् । स्त्रीयैर्भक्तं । मधुरिमा निजो भागवतो
वा । अथ द्वितीये पक्षे चैतन्याद्यादृतिपंस्य तम् । महाप्रभुमित्यर्थः । मुरारिं तत्प्रकाश-
रूपं भक्तिपदानेन संख्यतिरूपकृत्स्नानिवर्तकमिति च । गजपतिः प्रतापधर उरुशलाधिपतिः ।
वृजिनं राजसत्त्वम् । प्रमोदं प्रेमानन्दम् । अजितं विपरी । अथ प्रथमोऽर्थो याच्यः । प्रम-
पदं शिष्टाद्वितीयवस्तु व्यहप एव । मुरारिणा नतिथः । अभिषाम्भुञ्जित्यम् । मगरत्न-

सूत्राणां भरतमुनीशवर्णितानां

वृत्तीनां मितवपुषां कृतौ ममास्याम् ।

लक्ष्याणां हरिगुणशालिनां च सत्त्वा-

त्कुर्वन्तु प्रगुणधियो वतावधानम् ॥

निष्प्रत्युहप्रारिप्सितपरिसमासिकामो मुनिः समुचितां गीर्देषां प्रा-
कंप्रणमति—

नियतिकृतनियमरहितां ह्यद्वैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ ? ॥

अत्र विधिकृतविलक्षणविश्वविधानाज्जयतीति नतिमाक्षिप्य तां प्रति
प्रणतोऽस्मीति व्यर्थ्यते ।

क्षेऽपि पद्यमिदं योजयितुं शक्यम् ॥ स्वप्रवृत्तेः साकल्यमाह—सूत्राणामिति । कश्चि-
द्भरतसूत्राणि सन्ति । न च संक्षिप्ता कृतयो नापि भगवद्विषयाण्युदाहरणानि । कश्चिद्भर-
तसूत्राण्येव न सन्ति । कश्चित्तु तानि ग्रीण्यपि न । अस्यां मम कृती साहित्यकौमुद्यां तु
ग्रीण्यपि तानि सन्तीति सुधिया प्रयुक्तिर्मेवेद्वेवैत्यर्थः । अत्रस्थानि पद्यानि श्रीशुकस्य श्रीरू-
पगर्णपूरकृष्णकविप्रभृतेश्च वचांसि प्रायः समूहीतानि । समाह्वंस्तु कश्चिदेव कतिचिदेवेति
बोध्यम् ॥ मुनिवृत्तां महलकारिकावतारयति—निष्प्रत्युहेति । विविधा वा प्रारब्ध-
मिष्टस्यास्य शास्त्रस्य पूर्तिस्तत्कामो मुनिर्मरतः । गीर्देष्याः समुचितत्वं वाद्यमन्याधिष्ठा-
तृत्वात् । नियतीति । भारती सरस्वती जयति सर्वोत्कर्षेण पर्यते । सर्वोत्कर्षेण परराजतदितर-
सर्वनतिशयोपाठ्यते । सर्वान्तःपातारस्वस्यापि सा व्यज्यते । किं कुर्वती भवति । कवे-
र्निर्मितिमादधती । कीदृशीम् । नियतिरदृष्टं तत्कृतेन नियमेन वाग्यताम् । शब्दार्थो हि
काव्यम् । तन्नाथो नित्यानित्यसाधारणस्तत्राष्टाधीनता कथमिति भावः । ह्यद्वैकमयीमा-
नन्दमात्रस्वरूपाम् । अनन्यपरतन्त्राम् । मारत्या अन्यस्य परस्यासाधारणस्य तन्त्रामधी-
नाम् । पश्चात्प्रसमातः । ननु नित्यानित्यरूपायां काव्यस्वरूपनिर्मितावपरतन्त्रामिति युक्तं
वक्तुमिति चेन्न, परशब्दात् । असाधारणान्वाप्रकाश्यामनन्यपरतन्त्रामित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ।
नवरसा चासी रुचिरा चेति विशेषणयोः कर्मधारयः । विधिनितिः । खलु जीवादृष्टानुसारिणी
विगुणमयत्वान् सुखदुःखमोहस्वभावा प्रकृतिमद्दृढकारादिकाण्यल्लोपाधीना, परमा, न
त्वं ह्या, दृष्टा, तद्विलक्षणा तु कश्चिनिमित्तिरिति व्यतिरेकालंकारो व्यहृयः, भारतीविषयस्यै
भावात् । न च महलमप्रमाणमफलं चेति वाच्यम् । शिष्टाचारानुमितश्रुतिप्रामाण्यग्रन्थस-
माप्तेः फलत्वात् । ननु कश्चिद् सत्यमि मादले समाप्तिरसति च समाप्तेर्विक्षणायभि-
चारः । मैत्रम् । अनुरूपमाह्लाकरणात्, परिस्तत्करणात् । प्रेक्षान्तः सुधियः । सायं

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये शास्त्राभिधेयफलं तावदाह—

* काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

कीर्तिर्धनप्राप्तिर्देवमनुष्यादिव्यवहारावगतिर्देवतावन्दनकृतः क्लेशनाशः
सपद्येव रसानुभवसमुद्भूतः परमानन्दः सरसतया धर्मादिरूपहितोपदेशश्च
काव्यादेव भवतीति सर्वथा तत्र प्रयतनीयम् ।

वेदः खलु शब्दप्राधान्यात्प्रभुसंमितः ।

पुराणादिश्चार्थप्राधान्यात्सुहृत्संमितः शास्त्रि ।

काव्यं तु शब्दार्थयोरुणतया रसाङ्गभूतव्यापारप्रावण्यात्तद्विलक्षणमतः
कान्तासंमितं तदिति ।

तस्य हेतुमाह—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्त्यादित्रयं काव्यकारणमित्यर्थः । तत्र शक्तिः प्राक्तनसंस्कार-
विशेषः काव्योत्पादस्वादकहेतुः । यां विना काव्यं नोदयति, उदितं वोपहा-

काव्यनिरूपकं कारिकाप्रचयः । तदभिधेयं च काव्यम् । काव्यफलमेव तन्निरूपकस्यास्य
फलमित्यर्थः । काव्यं यशस इति । काव्यमतिचमत्कारि कविचरनसंदर्भः । कृत्-
रिन्-युञ्-शब्द- भावे क्विन्ताः । तादर्थ्यं चतुर्थ्यः । कान्तासंमितेति । संमितं
तुल्यम् । शब्दः खलु प्रभुमुहृत्पान्तासमितत्वाग्निधा । तत्रायो वेदः शासनाप्रधानो
विधिलक्षणः । स हि त्वमेव कुर्विति प्रमुखावाप्तापयति । ततश्च तन्नियुक्तो निष्फले
संध्यायन्दनादौ प्रवर्तते । द्वितीयस्त्वर्थतात्पर्यवान् सिद्धार्थरूपः पुराणेतिहासादिः । स-
हि सुहृदिर्देवै कृत इदमिष्टं भगव्येवं कृते त्विदमिष्टमित्येतत्त्वन्मात्रं धोषयति, न रसाप-
यति । तृतीयः पुनस्ताभ्यां विलक्षणो रसप्रधानः काव्यरूपः । तत्र हि रसाद्रमतेन
व्यापारेण विभायनादि संयोजनात्मना । व्यञ्जनव्यापारेण वा निष्पाद्यस्य रसादेनिष्पाद-
कतया शब्दार्थयोरुभयोरपि गौणशब्दसर्वैव प्राधान्यम् । स च कान्तेवोपदिशति । अर्थ-
भावः—सुकुमारमतयोऽनिसुखिनो हि राजकुमारादयः शमनाप्रधानवेदादीं प्रवर्तयि-
तुमवाशयाः । काव्यं तु तान्कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुम्भीष्टत्वं दिनोपदेशं प्रादयति ।
गुणविक्रियादिना निर्वीकषय इति । ततर्धमिष्टसाधनत्वात्काव्यस्य हेतुदशादेशः ॥
शक्तिरिति । देवताप्रसादादिजातः कवित्वपीजमस्वारविशेषः शक्तिः । सैव प्र-
तिभा । लोकसन्धेन लोकवृत्तं योगादुपवासदा । धर्मिमाप्रपुत्रामर्शं व्युत्पन्नतापादक

साय । लोकः स्थावरभंगमात्मकलोकवृत्तम् । शास्त्रं छन्दोव्याकरणादि । काव्यं महाकविकृतम् । आदिशब्दादितिहासादि च । तेषां परामर्शाद्व्युत्पत्तिः । काव्यज्ञाः काव्यनिर्माणविचारणचतुरास्तदुपदेशेन निर्माणे योजने च पुनः पुनः प्रवृत्तिरिति त्रिकं समुदितमेव हेतुरित्येके । हिम्भेनापि काव्योत्पादनाच्छक्तिरेव केवलेत्यपरे ।

तस्य स्वरूपमाह—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः कापि ।

दोषशून्यं सगुणं सालंकारं शब्दार्थयुगलं तत्काव्यम् । अदोषाविति । यावद्दोषराहित्यं स्फुटदोषराहित्यं रसापकर्षकदोषराहित्यं वा नञर्थः । अनलंकृती कापीति स्फुटालंकारनिरहेऽपि न काव्यत्वहानिः ॥

यथा—

‘प्रियः सोऽयं कृष्णः सहचरि कुरुक्षेत्रमिलित-

स्तयाहं सा राधा तदिदमुभयोः संगमसुखम् ।

स्वात् । निर्माणं रचनम् । रसानुगुणतया प्रबन्धादी पठनं द्विचारणम् । तदेव योजनम् । इतिशब्दो मिलितोपस्थापनाय । अन्यथा तद्वियथात् । तथा च काव्यस्वोद्भव उत्कृष्टोत्पत्तिः । हिम्भेनापीति । अत एवैकहेतुरित्येकशब्दः । अन्यदर्थेऽपि प्रकरार्थेति भावः । शक्तिः सल्ल भनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिकारणम् । परयोस्तु न तथात्वमिति भावः । न च हिम्भेऽपि पूर्वजन्माजितयोर्भिपुणताभ्यासयोः प्राचीनयोस्तायोः सत्त्वान्न ‘व्यभिचारः । अत एव ‘जन्म जन्म यदभ्यस्तम्’ इत्याद्युक्तिरिति ताव्यम् । परस्परार्थापत्तेः । तथा हि—सिद्धे कारणत्वे तयोः कल्पनम्, तस्मिन् सति कारणत्वमिति । तस्मान्मतद्वयमिदं परीक्षणीयं सुधीभिः । ‘अदोषं गुणवत्काव्यमलंकारलंकृतम् । रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥’ इति यद्विपुताणमनुश्रुत्याह—तददोषाविति । सगुणमिति । गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्यत्ररूपं गुणपदम् । यावद्विति । अत्र काव्यपदं विरलविषयमिष्टम् । स्फुटदोषेति । यदुक्तम्—‘कीटानुविद्धरमादिसापारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥’ इति, नन्वेतानुगमपदेनैव पर्याप्तम् । निर्दोषसगुणालंकारशब्दार्थरूपात्वादिति चेन्न । तादृशवचनसंभवेऽप्यत्र विवक्षितत्वात् । अनलंकृती कापीति । नभोऽप्रात्वापेत्वाद्यत्वस्य चास्फुटत्वे विवक्षितत्वात् स्फुटालंकारनिरहेऽपीति व्याख्यातम् ॥ प्रिय इति । कुरुक्षेत्रे कृष्णेन संगता

तथाप्यन्तःखेलन्मधुरमुरलीपञ्चमजुषे

मनो मे कालिन्दीपुलिनविपिनाय सृहयति ॥'

अत्र न कश्चिदलंकारः स्फुटाः, रसस्तु प्राधान्यादलंकार्य इति वक्ष्यते ।
न चात्र विभावना विशेषोक्तिर्वा स्फुटा, निषेधमुखेनानुपादानात् ।

तद्भेदानाह—

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्धनिर्बुधैः कथितः ॥४॥

इदं काव्यं वाच्याद्व्यङ्ग्येऽतिचमत्कारिणि सत्युत्तमम् । तदेतदुत्तमं
काव्यं ध्वन्यतेऽसिन्निति व्युत्पत्त्या बुधैर्ध्वनिरित्यभिधीयते ।

यथा—

'मुक्तावली निशि मया दयिताकदम्ब-

वाटीकुटीरकुहरे सखि विस्मृतास्ति ।

तामाहरेति वृषभानुजया नियुक्ता

तां प्रोज्झय किं शशिकले गृहमागतासि ॥'

अत्र कृष्णाङ्गसङ्गानुभवायैव तया त्वं प्रतार्य प्रेषिता, न पुनर्मौक्ति-
कहाराहरणाय । यत्र स्वाङ्गशशिकलाञ्चितवक्षोजशंभुः समागतासीति व्य-
ङ्ग्यस्य वाच्यादतिचारुत्वादुत्तममिदं काव्यम् ।

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

राधा विशालामाह—तथा चार्थे पूर्वार्धान्ते यद्यप्येवमिति वाच्यं परत्र तथापीत्युक्तेः ।
वक्ष्यत इति । रसाभावतदाभासेत्यादी । न चात्रेति । अत्र त्रियादीनामनुपमुक्तत्वस्य
प्रसिद्धकारणस्याभावेऽपि तत्कार्यस्य स्पृहारूपस्योत्पत्तिर्निभावना । तेषामत्यन्तोपादेयत्व-
स्याप्रसिद्धकारणस्य विभावनात् । अस्फुटत्व चानुपमुक्तत्वाभावत्वेनानुक्तेः । एवमुपमु-
क्तत्वरूपकारणसत्वेऽप्यस्पृहारूपस्य कार्यस्यामात्रोक्तेशिष्योक्तिस्यस्पृहाभावत्वेनानुक्तेर-
स्फुटत्व । तदेतदुत्तमम्—निषेधमुखेनानुपादानादिति । निषेधवाचकैर्मादिशब्दै-
रप्रतिपादनादित्यर्थः । एव सति तयोः सदेहरूपः सङ्गरोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । तद्भे-
दानिति । बुधैर्ध्वनिरिति । मुक्तावलीति । जलितार्दीना सपरिहासोक्तिः ।
यद्भ्रष्टाङ्केति । त्वमद्यान्वर्थसंज्ञासीति भावः । अतादृशीति । वाच्यादच्चारणीति ।

वाच्यादचारुणि व्यङ्ग्ये तदिदं मध्यमं काव्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्यभिधीयते ।

यथा—

‘कर्णकल्पितरसालमञ्जरीपिञ्जरीकृतकपोलमण्डलः ।

निष्पतन्नयनवारिधारया राधया मधुरिपुर्निरिश्यते ॥’

अत्र रसालवाटीकृतसंकेता तत्राहं न गतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चारुत्वात् ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमन्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

स्फुटव्यङ्ग्यरहितं तदिदमवरं काव्यं चित्रमित्यभिधीयते । तच्च शब्दचित्रमर्थचित्रमिति द्विविधम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘ऊर्जस्फूर्जद्गर्भैर्वारिवाहाः प्रोद्यद्विद्युद्दामविद्योतिताशाः ।

अद्रावद्रौ विद्रुता द्रावयन्ते दन्तिभ्रान्त्या सिंहसंघप्रकोषान् ॥’

‘कदम्बमाला कलिता कं सहर्षं न कुर्वती ।

कृष्णमूर्तिरिवाभाति कालिन्दीकाननस्थली ॥’

अनयोरनुप्रासनिबन्धः शब्दसाम्योपमा च क्रमात्सादाय कल्पते, न तु किञ्चिद्व्यङ्ग्यं प्रसरति ततः कनिष्ठमेतत् ।

इति भरतसूत्रार्त्ता साहित्यत्रैमुदाः काव्यप्रयोजनेदतुरारूपशेषनिर्णये नाम

प्रथमः परिच्छेदः ।

तस्मादचारुत्व तस्य समस्तं न्यूनत्वे वा श्रेयम् । कर्णेति । नान्दीभूतं शृङ्गाह—नीरु-
रीकृत पीतीश्वरम् ॥ शब्दचित्रमिति । चित्र गुणालकारयोगि । इदं वृत्तायध्याएव
बोध्यम् । ऊर्जदिव्यादिद्वय मधुनहलवाचयम् । द्रावयन्ते दीर्घान्कुर्वन्ति । फमस्य हर्षं न
कुर्वती मूर्तिः । क जन सहर्षं न कुर्वती, अपि तु सर्वं सहर्षं कुर्वती स्वली । पूर्वत्र भ्रा-
न्तिमूतं सरोडपि न तस्योत्कटत्वम्, किं त्वनुप्रासस्यैव । तत्र शब्दचित्रप्रत्ययपदेशः ।
परवानुप्रासि सत्युपमायास्ततोऽर्थचित्रताव्यपदेशः । भ्रूया व्यपदेश मान्तीति द्वि न्यायः ॥

इति कृष्णानन्दिन्यां साहित्यसंस्मृतीनां प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

शब्दार्थो काव्यमित्युक्तं तयोः क्रमेण स्वरूपमाह—

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

अत्र काव्ये शब्दस्त्रिधा । उपाधित्रैविध्यादेव ।

स्वरूपमेपां वक्ष्यते—

वाच्यादयस्तदार्थाः स्युः

तेषां वाचकादीनामर्थाः क्रमाद्वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः स्युः ।

तात्पर्यार्थोऽपि केपुचित् ॥ १ ॥

पष्ठार्थे सप्तमी । केषांचिन्मते वाक्यार्थस्तात्पर्याख्यवृत्तिगम्यः । एकैकपदार्थबोधनेनाभिधायी विरतत्वाद्वाच्यार्थस्वरूपस्य श्रुदार्थानामन्वय[स्य] बोधनाय तात्पर्यनाम्नी वृत्तिः । तदर्थस्तात्पर्यार्थः । तद्वोधकं तु वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनः ।

अर्थस्यापि व्यञ्जकतामाह—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीप्यते ।

प्रायशो वक्रादिवैशिष्ये सतीत्यर्थः ।

तत्र वाच्यस्य यथा—

‘मधुरिता मधुना विधुनाप्यसौ सखि पतङ्गसुतापुलिनाटवी ।

सवयसश्च वयसा च विभूषिता तनुरिर्यं किमिह क्षममुच्यताम् ॥’

अत्र तथैभूता पुलिनाटवी तरुणतमालेनेव, मत्तनुश्च महेन्द्रमणिनेव,

स्वरूपलक्षणादिना विवेचनीयेषु काव्यलक्षणपदार्थेषु प्राधान्याच्छब्दार्थयोः स्वरूपं पूर्वं निरूपयिष्यन्शब्द तावद्विभजति—स्यादिति । शाले व्यञ्जकस्यादर्शतादत्रेति । एकैकेति । श्रुति विनार्थबोधनेऽतिप्रसहादन्वये तात्पर्याद्या श्रुतः । अन्वयस्तात्पर्यार्थः । अभिहितानामभिधयोपस्थापिताना पदार्थानां तात्पर्यवृत्त्यान्वय इति यादिनो भयः । पठे तु—नैतां स्वीकुरेनेति पदार्थशक्तत्वेन ज्ञात पदमेव स्वार्थस्मृतिद्वारासाहाय्ययोग्यतासंनिधिसाधिव्याप्त समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वार्थान्वयं बोधयति, तथैव कार्यकारणभावकल्पनारिक्तमनया तात्पर्यवृत्त्येत्याहुः । शब्दवदर्थोऽपि व्यञ्जकः । स च सर्वोऽपीत्याह—सर्वेषामिति । मयाच तव बुद्धिः परीक्षणीयेति कृष्णाहसहाभिलाषिणी राधा विशश्रामाह—मधुरितेति । मधुना वसन्तेन । सवयसा सत्या । वयसा यौवनेन । अत्र वाच्यार्थेनेव वक्तुर्वैशिष्ट्यम् । वाक्यार्थोत्तरं प्रतीयमाने शृष्णसहाभिलाषे न शब्दस्य व्यापारो

येन राजिष्यते, तं कृष्णं त्वरितमाहर यदि पातुर्यं विमर्षति वाच्योऽर्थो
व्यजयति ।

लक्ष्यस्य यथा—

‘साधयन्त्यनुलक्ष्यं प्रियं हारं मत्कृते धममयाप यस्तली ।

तद्यकार चरितं हितैपिणी बन्धुराङ्गि करणीयगुचकैः ॥’

अत्र स्वमुत्ततात्पर्यान्मत्कान्तं रमयन्ती त्वं शत्रुत्वं कृतवतीनि लक्ष्योऽर्थः
कान्ते सापराधत्वप्रकाशनं व्यजयति ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

‘नाशिणी क्षिप कुरङ्गि सर्पतः साक्षिणी मव सरीभिरन्विता ।

माधयः किल ह्युनोति मामसौ साधवः श्रुणुत भोः शिलण्डिनः ॥’

अत्र निर्भनोऽयं देश इति व्यङ्ग्योऽर्थः । स्वच्छन्दमिह नया सह
निहरेति व्यजयति ।

वाचकादीनां क्रमात्स्वरूपमाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

यस्य शब्दस्य यत्राव्यवधानेन संकेतो गृह्यते स तस्यार्थस्य वाचकः
संकेतश्चासाच्छब्दादयमर्थो बोध्य इतीश्वरेच्छा । तद्गृह्यतु वृद्धव्यवहारा-
दिवः । तथा हि । प्रयोजकवृद्धेन ‘गामानय’ इत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धे साक्षा-
दिमन्तप्रथस्थानात्स्थानान्तरं नयति सति पार्श्वस्थः शिशुः ‘अनेनोसाच्छब्दा-
देवविधोऽर्थो ज्ञातः’ इति प्रथमं प्रतिपद्यते । ततश्च ‘गां नयाश्चमानय’

विद्यामात् । किंत्वर्थेऽप्येति बोध्यम् । साधयन्तीति । स्वसखी भद्राह । बोध्यसख्या ये-
दृष्टम् । सातापन्नारिणीं प्रतीदशवचसो साधान्गुह्यार्थः भोशा प्रत्येतुं न शक्य इति
स्वनिमित्तप्रियसाधनादितेष्णादिरूपं शत्रुत्वाचरणं कृतमिति विपरीतं लक्ष्यते । लक्षणा-
मूल्ये ध्वनिरप्यम् ॥ नाक्षिणीति । कृष्णान्तिके स्वयं दूतं कुर्वती राधाह—अत्र कुर-
ङ्गादीनां तत्रासंभवाम लक्षणाप्रसङ्गः । साक्षादिति । अभिधत्ते प्रतिपादयति । तेन
च विशेषणान्तरवैषम्यम् । संकेतितं गृहीतसंकेतम् । इदं साक्षादर्थप्रतिपादिकायां चेत्यायां,
माधुर्योद्विष्यजकरपशादिवर्णेषु चातिव्याप्तेर्वोरणाय । न च साक्षादित्यधिकम् । ‘यथा
यत्र चैत्यादिविषयोऽपि स सादृशः’ इति व्यवहितसंकेतवति, चैत्यादियदेऽतिव्याप्तेर्वोरणी-
यत्वात् । तुत्र शान्तसंकेतव्यवहितसंकेतसत्त्वात् । यथा ‘बटो ग्रामः’ ‘पुरुषोत्तमो

इति तेनोक्ते तास्मिन्स्था तथा प्रवृत्ते 'तस्य तस्य शब्दस्य तत्र तत्रास्ति कश्चन संबन्धः' इति निश्चिनोति । आदिशब्दाद्याकरणकोशासवाक्यादेः ।

स चार्थः क इत्याह—

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

जातिगुणक्रियासंज्ञारूपश्चतुर्विधोऽर्थः संकेतितः । तत्र जातिगुणश्च सिद्धरूपो वस्तुधर्मः । पदार्थव्यवहारयोग्यतानिर्वाहिका गोपिण्डादिषु गोत्वादिका जातिः । विशेषाधानहेतुर्गुणः । शुक्लादयो हि गवादीन्सजातीयेभ्यो नीलगवादिभ्यो व्यावर्तयन्ति । क्रिया पूर्वापरीभूतावयवा पाकादिः साध्यरूपो वस्तुधर्मः । संज्ञा तु डित्थादिद्रव्येषु षष्ठा यदृच्छया संनिवेशितं डित्थादिशब्दस्वरूपमेव । एकव्यक्तिवाचकः सेत्वन्ये । . .

एवैव व्यक्त्युपाधिषु 'गौः शुक्लः पाचको डित्यः' इत्यादेश्चतुर्विधस्य श-

देशः' इति शुक्लादिसेक्तेन ग्रामादिसेकतस्य व्यवधानात् न साक्षात्सेकतः । न च तत्रापि शक्तिः । लक्षणविधोपपत्तेः । ननु 'साक्षात्सेकतवान्वाचकः' इत्येव युक्तम्, तेनाभिधत्त इति व्यर्थम् । प्रथमम् । सयोगाद्यैरभिधाया निश्चिन्तायां वाच्यार्थव्यञ्जकदशावगतिव्याप्तेर्वायत्त्वात् । न च तथापि तत्रातिव्याप्तिः । यस्य शब्दस्य यत्राव्यवहितसंकेतप्रहो यत्र यदर्थमग्रे उपयुज्यते त तदा तदर्थवाचक इति लक्षणार्थत्वात् । अव्यवधानेन न तु विरम्य व्यापारान्तरेण । संकेतश्चेति । न चाधुनिकसंकेतध्वन्याप्तिः । तत्रापि वेदंशु-सत्त्वेन तदिच्छाल्पानपापात् । तथा हीति । तेन प्रयोगरुद्धेन । तस्मिन्प्रयोगरुद्धे । तथा तथा मोनश्चनेऽश्वस्थानयने धेत्यर्थः । संबन्धः संकेताराम । ननु संकेतमहस्य शब्द एव सहजारितायां किं मानमिति चेत्, अगृहीतसंकेतस्य पुंसः शब्दादर्थात्मन्य गृहाण । आदिशब्दादिति । यदुक्तम्—'शक्तिप्रहो व्याकरणोपमानवीणासंग-पवाद्यवहारतथ । वाक्यस्य शेषाद्दिशतेर्षदन्ति सानिष्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥' इति ॥ स चार्थ इति । विशेषः सजातीयेभ्यो व्यावर्तनम् । 'शिप् अमर्षोपयोगे' इति पाठानुसारात् । आधानं प्रत्ययः । सजातीयव्यावृत्तिर्धीहेतुरित्यर्थः । क्रियेत्यादि । यदुक्तम्—'दात्रीसाम्प्रदाये वा साध्यत्वेन विवक्ष्येत । आधीतप्रमहात्वात्मा भिन्नेन-भिधीयते ॥' इति । यदृच्छया स्नेच्छया । संनिवेशितं प्रयुक्तम् । शब्दस्वरूपं स्वरूप-मित्याः । एकैति । एकस्या व्यक्तेर्वाचक पद सत्त्वर्थः । सजातश्चः सानु स्वरूपमगा-भिधत्ते । एवं हि मन्यन्ते—'मापस्व माहृत्य न द्वे जप्ती तेजयो यथा । तथं स-शब्दानामनेन शृणमवस्थिते ॥' इति ॥ एष्विति । ज्ञानादिषु चतुर्विधार्थः । न चेति ।

१. 'साम्यां पुत्रस्य आतस्य विदध्यात्' इति गृहीतः.

वदस्य क्रमात्संकेतः । न चोपाधिप्रत्ययक्रियाकारितानुपपत्तिः । तैर्ब्यक्त्या-
क्षेपात् । न चैवं व्यक्तिष्वेव संकेतोऽस्त्विति वाच्यम् । आनन्त्यव्यभिचार-
दोपापत्तेः । गुणादीनामप्येकव्यक्तित्वात् किञ्चिदवद्यम् । तेषां भेदावभा-
सस्त्वाश्रयभेदादेव, न तु स्वतः । मणिदर्पणादिभेदान्मुखभेदवत् ।

अथवा सर्वत्र जातिरेव संकेतगोचरः । चन्द्रचन्दनशङ्खादिषु 'अयं शुक्लोऽयं
शुक्लः' इत्यादि प्रतीत्यविशेषाच्छुक्लत्वादि, गुडतण्डुलतैलपाकादिषु 'अयं पा-
कोऽयं पाकः' इति पाकादित्वम्, बालवृद्धशुकाद्युक्तेषु 'डित्यादिषु 'डित्योऽय-
म्' इति । डित्यादित्वमिति सर्वत्र तदवगाहात् । चतुर्विधानां गवादिशब्दानां
नाल्यादिचतुष्कं क्रमात्प्रवृत्तिनिमित्तम्, जातिरेव वा सर्वेषां तेषामिति ह्यर्थः ।

वाचकस्योपाधिमाह—

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभियोच्यते ॥ ३ ॥

अर्थः प्रयोजनं जलादीनादि । क्रिया निर्वाहः । तैरिति । जाल्यादीरुपाधिभिः । न चैव-
मिति । सर्वासु व्यक्तिषु संकेतप्रदो व्यवहारोऽयम्, उत यस्यां कस्यां चिदिति । नावः,
आनन्त्यात् । सर्वासां तासामनुपस्थितेः । सामान्यलक्षणानङ्गीकारात् । नापरः, व्यभि-
चारात् । असंकेतितगोपिण्डस्यैव घटादेरपि गोपदात् प्रतीतिः स्यात्, अण्डितसंकेततायाः
साम्यात् । ननु—गवादिगतानां शुक्लादिगुणानां शुद्धादिगतानां पाकादिक्रियाणां बाला-
दिगतानां डित्यादिसंज्ञानां च प्रत्याक्षतो भेदसिद्धौ व्यक्ति-संकेतपक्षोक्तज्ञोपस्तुल्यः इति
चेत्तत्राह—गुणादीनामिति । आदिना क्रियासूत्रे । तेषामिति । प्रत्यभि-
क्षया धर्मिभेदग्रहस्य बाधादाश्रयभेदहेतुका तद्वेदघोरित्यर्थः ॥ जातिरेवेति पक्षे व्या-
चष्टे—अथचेति । चन्द्रचन्दनादीं शुक्लादिगुणः परमार्थतो मित्र एवावाधितता-
रतम्यप्रतीतेः । गुडपाके रूपपरावृत्तिः तण्डुलपाके चैकध्वंसादपरोत्पत्तिरिति नै-
करूप्यम् । बालवृद्धेति । स्वरथेजालेन भेददर्शनादनुगमप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि हि-
त्यत्वादिजातिः । सर्वत्रेति । सर्वेषु पदार्थेषु जातिमेव निमित्तं कृत्वा शब्दानां प्रवृत्तेरि-
त्यर्थः । वादिव्रजमतं निष्कुर्याह—चतुर्विधानामिति । पूर्वं वैयाकरणानाम्, परं तु
मीमांसकानामिति बोध्यम् । नैयायिकास्तु—व्यक्तौ न संकेतः । आनन्त्याव्यभिचारात् ।
नापि जातौ व्यक्त्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । तस्मान्जात्यादिविशिष्टे सः । न चात्र तौ दोषौ । सा-
मन्यलक्षणया सर्वव्यक्त्युपपत्तिर्तौ सर्वत्र संकेतप्रहसौ कर्मात्—इत्याहुः । क्षणमज्ञादि-
नस्तु—तदितरव्यावृत्तिभेव शब्दार्थमाहुः । मोल्यमगोभिन्नत्वमित्येवं रूपम् ॥ वाचक-
स्येति । उपाधिः, क्रियावृत्तिव्यापारभेति-पर्यायशब्दाः । मुक्ते आदां साधुसंख्यः । यो-

स साक्षात्संकेतितो जात्यादिमुख्योऽर्थस्तत्रास्य शब्दस्य मुख्यो व्यापारो वृत्तिरभिधोच्यते । इदमत्र बोध्यम्—वाचकः शब्दस्त्रिधा—यौगिको रूढो योगरूढश्चेति । यत्रावयवार्थ एव बुध्यते स यौगिकः । यथा—पाचकादितेयादिः । यत्रावयवशक्तिनैरेपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बोधः स रूढः । यथा—गोमण्डपादिः । इह गमनमण्डपानकर्तृत्वरूपं योगार्थं विनैव व्यक्तिविशेषगृहविशेषयोरवगमः । यत्र त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति स योगरूढः । यथा—पङ्कजवक्षो-जादिः । पङ्कजशब्दो ह्यवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति, समुदायशक्त्या तु पद्मत्वेन रूपेण पद्ममिति योगार्थसत्त्वेऽपि व्यक्ति-विशेषबोधनाद्योगरूढ एवासाविति ।

लाक्षणिकनिरूपणाय तदुपाधिमाह—

मुख्यार्थवाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥ ४ ॥

‘कलिङ्गः साहसिकः’ इत्यादौ देशविशेषादिरूपार्थानां साहसाद्य-संभवात् ‘गङ्गायां घोषः प्रतिवसति’ इत्यादौ प्रवाहादिरूपार्थानां घोषा-धारत्वाद्यसंभवाच्च मुख्यार्थवाधायामाधाराधेयभावादौ सामीप्यादौ च सं-बन्धे रूढेः प्रयोजनाच्च हेतौमुख्येनामुख्योऽन्योऽर्थो यथा लक्ष्यते सा लक्षणा नामक्रियावृत्तिरर्थनिष्ठाप्यर्पिता शब्दे । तत्र रूढिः प्रसिद्धिस्त्वामनुसृत्य

गार्थं विनैवेति । ‘रुद्रियोगमपहरति’ इति न्यायात् । पङ्कजं शैवालादि वक्षोजं रोम-यणादि च लक्षणया बोध्यम् ॥ लाक्षणिकेति । मुख्यार्थेति । मुख्यार्थवाधः, अन्य-संबन्धः, रुद्रिफलान्यतरश्चेति लक्षणया हेतुत्रयम् । तत्रादौ मुख्यार्थस्य वाच्यार्थस्य वाधे समन्वयवेलायां स्खलद्रतित्वे, सतीत्यर्थः । तेन वाच्यार्थेन सह लक्ष्यस्य योगे संबन्धे सति । रूढितः प्रयोजनादिति । विभागपरमेव, न तु स्वरूपनिर्वाहकम् । ल्यब्लोपे वा प-ञ्चमी । ‘रूढिः प्रसिद्धिः’ इत्यादि प्रन्यात् । कलिङ्ग इति । साहसस्य चेतनधर्मत्वाद्देशविशेषेऽसंभवः । घोषस्य स्थित्यसंभवादेव न तदाधारो गङ्गा । ननु प्रवाहं प्रत्याप्य गङ्गाशब्दो निवृत्तव्यापारः तत्प्रत्यायितः प्रवाहस्तर्हि लक्ष्यतीत्यर्थधर्मो लक्षणा, न तु श-ब्दधर्मः । ततः ‘शब्दो लाक्षणिकः’ इति कथम् । तत्राह—अर्थनिष्ठापीति । वाच्यधर्मः शब्दे आरोप्यते, तत्प्रतिपादितस्वैवार्थस्य लक्षकत्वादित्यर्थः । [अन्ये तु व्याच-

तत्संयुक्तपुरुपादिरन्वोऽर्थः पूर्वत्र लक्ष्यते । परत्र तु गङ्गागतशैत्यपावनत्वादे-
स्तटादौ । प्रतिपादनं प्रयोजनं तदुद्दिश्य तदादिरन्वोऽर्थः । सा चिर्थं जह-
त्स्वार्था ऽ 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादावजहत्स्वार्था कुन्तधारिसहितप्रवेशात्
'छत्रिणो गच्छन्ति' इति छत्रिमदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा । तच्चेन
रूपेण छत्रितदन्ययोर्वोधात् । 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र काकपदस्य
दध्नुपधातकेषु लक्षणा । तेन तन्मात्रस्य बोधनात् । 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादौ
जहदजहत्स्वार्था । अत्र तत्कालैतत्कालयोस्त्यागाजहत्स्वार्था । पिण्डमात्रस्या-
त्यागादजहत्स्वार्था च । एवं 'रथो गच्छति' इत्यादौ च । इयमेव भाग-
लक्षणोच्यते ।

अथ प्रयोजनवर्ती विभजते— १७ (७ a ५ २ ६ f) -

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उर्पादानं लक्षणं चेत्सुक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ ५ ॥

'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादौ कुन्तादिभिः स्वप्रवेशसिद्धये स्वसं-
न्धिनः पुरुषा उपस्थाप्यन्ते । एवं 'वेणुर्गमिषति' इत्यत्र वेणुना स्वगीति-
सिद्धये स्ववादकस्य हरेराक्षेपः । मुख्यार्थस्याप्यत्रोपादानादियमुपादान-
लक्षणा, कुन्तादीनामतिगहनत्वादि फलम् ।

श्लोके—'सा शब्दस्यापिता वृत्तिः स्वाभाविकेतरेश्वरानुद्धारिणा वेति । सा चे-
यमिति । जहत्स्वार्थो यामिति द्वितीयान्तान्यपदायो पटुनीहिः । अथ
'कर्मणि कुञ्जलः' 'मयाः प्रोशन्ति' इत्यादि चोदाहरणं मृग्यम् । अत्र दर्मप्रदण-
स्य मृग्यार्थस्य दक्षान्वयतात्पर्यं बाधात्तेन विवेचकत्वसंपन्नात् प्रसिद्धेय इक्षो लक्षणे ।
मन्त्रशब्देन तद्वातिनो लक्ष्यन्ते तेषां प्रोशनासंभवात् । तत्त्वेनैकमार्थवाहित्वेनेत्यर्थः ।
तेन काकपदेन । उच्यते वेदान्तिभिः ॥ अथेति । 'गोऽनुगन्धः', 'पीनो देवदत्तो
दिवा न भुङ्के' इत्युपादानलक्षणा केचिदुदाहरन्ति । एवं श्वेतपावक्षणे—भुषा प्रतिपा-
दितमनुबन्धनं गोपदार्थस्य जातेर्मम कथं स्पारिणि जालारुद्धेदरतया कथंचित्ता-
न्वपृथिव्ये व्यक्तिर्लक्ष्यते । 'अमोर्जा पीनः' इतिरन् पीनत्वान्वयप्रयोगेन कस्य भोक्ति-
त्वस्याप्रतीत्या योग्यतामलम्भमानं वाक्यमन्वयं न बोधयति । तेन तस्मिन्नेव सादिभोत्रं
लक्ष्यते । तथा च 'दिवा न भुङ्के' इति मुख्यार्थमुपादायेन तदक्षणेसुभावादीपादानं

यत्र त्वविनाभावोऽर्थापत्तिर्वा तत्र नेयं लक्षणा रूढिफलयोरभावात् । यथा—‘गौरनुबन्ध्यः’ इति श्रुतिनोदितमनुबन्धनं मे कथं स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । ‘विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे’ इत्युक्तेः, न तु शब्देनोच्यते । एवं क्रियतामित्यत्र कर्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविशे पिण्डीमित्यादौ गृहे, भुङ्क्ष्वेत्यादि च । अविनाभावो ह्याक्षेपः । ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इत्यत्र रात्रिभोजनमर्थापत्त्यैव लभ्यते, न तु लक्ष्यते । असिध्यदर्थदृष्ट्या साधकान्यार्थकल्पनं ह्यर्थापत्तिः ।

‘गङ्गायां घोषः’ ‘मञ्चाः क्रोशन्ति’ इत्यादौ तटादीनां घोषाधारत्वादि-सिद्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थं तत्रार्पयन्तीति परोपलक्षणादेया लक्षण-लक्षणा । द्विधा चेयं शुद्धैव, उपचारेणामिश्रत्वात् । सादृश्येन संबन्धेन प्रवृत्तिभेदेन प्रतीतयोरैक्यारोपो वापचारः ।

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विपयी विपयस्तथा ।

यत्रारोप्यमाण आरोपविपयश्च स्फुटः सा लक्षणा सारोपा नाम । यथा ‘गौर्वाहीकः’ इत्यादौ । इह गौरारोप्यमाणः । वाहीक आरोपविपयः । तौ द्वौ व्यक्तौ निर्दिष्टौ । अत्र गोशब्दः साधारणगुणाश्रयणेन परार्थं लक्ष-यति । तदुक्तम्—

लक्षणेति । तान्कूपयितुमाह—यत्र त्विति । आक्षिप्यतेऽनुमीयते । जातिर्व्यक्तयाधिता जातित्वादित्यनुमानसंभवात् लक्षणेत्यर्थः । विशेष्यं व्यक्तिसमभिधा न गच्छेत् । हेतुमाह— विशेषणे जातौ, क्षीणशक्तिरिति । ‘नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते’ इति वि-शेष्यं प्रत्याप्य विरामात् । शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभावाच्च ॥ एवमिति । कृतिः साधया गुणत्वात् । कृतिः सविपया, कृतिर्यादित्याक्षेपेणैव ऋतुकर्मणोर्लामः ३ प्रविशेयत्र गृहमिति । पिण्डीमित्यत्र भुङ्क्ष्वेत्याक्षिप्यते । पीन इति । दिवाभुजानस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं त्रिनानुपपन्नमित्यनुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यत इति मट्टमते ‘रात्री मुद्गे’ इति शब्दः कल्प्यत इति श्रुतार्थापत्तिवादः । गुरुमते तु तदर्थमात्रमिति दृष्टार्था-पत्तिवादः । यत्र दृष्टोऽर्थोऽनुपपत्तमानोऽर्थान्तरं कल्पयति सा दृष्टार्थापत्तिः, सा च्यात्राक्षिप्य-दर्थेति लक्षिता । लक्षणलक्षणापुराहरति—गङ्गायामिति । स्वार्थमिति । तत्र तटा-दी । स्वार्थमात्मानं त्यजन्तीति वाच्यम् । भावप्रधाननिर्देशान् स्वार्थत्वं तत्र युवतीति वा, गङ्गारेण तटयोधनादिति भावः ॥ अत्रेति । साधारणः सजातीयः । परार्थं वाहीक-मेव, न तु वाहीकरवम् । तस्य वाहीकरवदेव प्राप्तेः गोशब्दोऽत्र मुख्यया दृष्ट्या वाहीक-शब्देनान्वयमप्राप्तवद्वाद्यादिसमानधर्मसंबन्धाद्वाहीकार्यं लक्षयतीत्यर्थः । तदुक्तमिति ।

‘अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिलक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्गृह्यतेरिष्टा तु गौणता ॥’

इति । एषम् ‘अमृतं हरिकीर्तनम्’ इत्यादौ च ।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥

विषयिणारोप्यमाणेनान्यस्मिन्नारोपविषयेऽन्तःकृते निगीर्णे सैव साध्यवसानोच्यते । यथा ‘गौरैवायम्’ इत्यादौ । गवैह बाहीकोऽन्तर्निगीर्णः । एवम् ‘अमृतमेवेदम्’ इत्यादौ च । अस्मिन्भेदद्वये सत्यपि भेदे ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथाभेदावगमश्च फलम् ।

भेदाविधौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

इमावारोपाध्यवसानरूपौ भेदौ सादृश्यात्संबन्धादौणौ । संबन्धान्तरतस्तु शुद्धौ । तत्र गौणौ दर्शितौ । शुद्धौ यथा—‘आयुर्धृतम्’ ‘आयुरेवेदम्’ इत्यादौ । अत्र सादृश्यादन्यत्कार्यकारणभावादिसंबन्धान्तरं तत्पूर्वके आरोपाध्यवसाने । एवम् ‘हरिभक्तिर्महत्सङ्गः’ ‘हरिभक्तिरेवायम्’ इत्यादौ च अस्मिन्भेदद्वयेऽन्यवैलक्ष्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादिफलम् ।

कचित्सादृश्यात्संबन्धादुपचारः । यथा—‘इन्द्रार्या स्थूणा इन्द्रः’ ‘कृष्णसेवार्थो व्यापारः कृष्णसेवा’ । अत्रेष्टार्थप्रदत्वम् ।

कचित्स्वस्वामिभावात् । यथा—‘राजसेवको राजा’ ‘हरिसेवको हरिः’ । अत्रानुलङ्घ्याज्ञत्वादि ।

अभिधेयेन साक्षात्सकेतितेनार्थेनाविनाभूता सपद्धा प्रतीतिर्यस्याः सा शक्तिः । लक्ष्यमाणस्य पादोक्तेः । गुणैर्जाह्वयैः । शृत्तैर्लक्षणायाः । अत्र लक्षणायां विनाभावश्चेन्न सपन्धमात्रमुच्यते, न तु व्याप्तिः । तथात्वे ‘मन्त्राः क्रोशन्ति’ इत्यत्र लक्षणा न स्यात् । स्यपुरुषस्योत्तमयोव्याप्त्यभावात् । सादृश्यनियमो हि व्याप्तिः ॥ विषय्यन्तरिति । सैव तारोपीय । अस्मिन्निति । ताद्रूप्यं गौणतयादि । सर्वथेति । पादोक्त्यायसाधारणधर्मानुपस्थितेरित्यर्थः । दर्शितायिति । ‘गौर्वाहीकः’ ‘गौरैवायम्’ इत्यत्र गौर्वाहीकयोः सादृश्यं भूतं कारणम्, तत्कार्यमायुः ॥ सपन्धान्तरं प्रपञ्चयति—कच्चि-

क्वचिदवयवावयविभावात् । यथा—‘हस्ताग्रे हस्तः’ । ‘जगद्विष्णुः’ ।
अत्र हस्तव्यापारकारि सामर्थ्यादि ।

क्वचित्तात्कर्मात् । यथा—‘ब्राह्मणोऽपि तक्षासौ’ । ‘ईश्वरोऽपि क्षत्रि-
योऽसौ’ । अत्र तत्कर्मनैपुण्यम् ।

संकलयति—

लक्षणा तेन पङ्क्तिविधा ॥ ७ ॥

तेनोपादानादिप्रकारेण षोढा फलवती । इहोपादानलक्षणादिषु भेदे-
ष्वार्थार्थ्यामर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्या, मर्ध्याम्यां रूपक-
प्रथमातिशयोक्ती, शेषार्थ्यां हेत्वलंकारश्च निरूपयिष्येते ।

व्यङ्ग्येन रहिता रूढा सहिता तु प्रयोजनम् ।

रूढिलक्षणायां न किञ्चिद्व्यङ्ग्यम् । फलवत्यां त्वस्ति तन् ।

तच्च गूढमगूढं वा

तच्च व्यङ्ग्यम् । तत्र गूढं यथा—

‘उत्कीर्णैरिव चित्रितैरिव नवोद्भिन्नैरिवोद्यद्वयः-

कुन्दे विभ्रमितैरिव सरकलाशाणे निशातैरिव ।

मग्नोन्मग्नतयालसैरिव भृशं लावण्यावापीनले

‘केयं केलिकलानिधिः सुबल मे चेतो हरत्यङ्गकैः ॥’

अत्रोत्कीर्णादिपदानि तत्सदृशेषु लक्षणिकानि । तेषां व्यङ्ग्यं निगूढं
प्रतीयते । तथा हि—उत्कीर्णैरिति निर्माणसौष्ठवम् । चित्रितैरिति पादादि-
गतरागादिप्रद्योतः । नवोद्भिन्नैरिति सौकुमार्यम् । उद्यदिति सुबलितत्वम् ।
सरेति हृद्भेदकत्वम् । मग्नोति लावण्याधिक्यमिति गूढमेव ।

दिति । यथा—हस्ताग्र इति । कर्मपाथेऽग्रहस्त इत्यभावगनेऽप्रभागे हस्तोपचारः ।
जगद्विष्णुरित्यत्र विष्णुवज्रगतोऽपि सत्यत्वं परत्वं ॥ एवमुपादानादिरुत प्रसादपङ्क-
मापाय व्यञ्जनकृतं प्रसादप्रथमाह—व्यङ्ग्येनेति । तथेति । सहस्रभाप्रवेद्य गुणम् ।
पाप्यमातनाशरिपञ्चिः सहस्रपाः । सहस्रयामहस्रयेवमगूढम् । उत्कीर्णैरिति ।
भाराशयो वीक्ष्य कृष्णः सुबलमाह । अत्र पुण्यार्थपापादुत्कीर्णादिगूढत्वं लक्ष्यम् । गोप्य

अगूढं यथा—

‘गोप्यस्तपः किमचरन्त्यद्गुप्य रूपं
लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् ।
दृग्भिः पिवन्त्यनुसवाभिनवं दुराप-
मेकान्तधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य ॥’

अत्र दृग्भिः पानस्यासंभवात्सादरावलोको लक्ष्यते । गाढासक्तिर्व्यङ्ग्या ।
सा च वाच्यब्रह्मतीतेरगूढा ।

तदेषा कथिता त्रिधा ॥ ८ ॥

अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्यागूढव्यङ्ग्या, चेति लक्षणा नाम वृत्तित्रिधा ।
एवमुपाधिमुक्त्वा तदाश्रयमाह—

तद्गूर्लाक्षणिकः

शब्द इति संबध्यते । तद्गूर्लाक्षणाश्रयः शब्दो लाक्षणिकः कथ्यते ।
अथ व्यञ्जकं निरूपयितुं तदुपाधिमुद्दिशति—

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

तत्र लाक्षणिके शब्दे व्यङ्ग्यबोधके सतीत्यर्थः ।

‘सा च लक्षितान्यैः—

‘विरतावभिधादीनां ययार्थो बोध्यते परः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दादीनां निगद्यते ॥’

इति । द्वेषा चैषा—शाब्दी आर्थो चेति । शाब्दी द्वेषा—अभिधा-
लक्षणामूलत्वात् ।

इति । मयुराण्युक्तिः । असमोर्ध्वं समाभ्यधिनरहितम् । अनन्यसिद्धं स्वःसिद्धम् ॥
तदेषेति । तत्तस्मात् । एष लक्षणां निरूप्य लाक्षणिकमाह—तद्गूरिति । स्यादाण्य
इत्यतः शब्द इत्यनुवर्तनीयमित्याह—शब्द इति । शब्दादीनामित्यादिप्रशङ्गांश्र-
दः । प्रायश्चाहुषज्ञीव्यत्याग ययप्यभिधामूलत्वात् । वक्तुं गुता, तथापि लक्षणामूल्ये ।
प्राणानरसुमसिद्धेत्यर्थः । एष वाचनादिफलस्य प्रतीत्यै लक्षणया तत्फलं लाक्षणिकम् ॥

तत्र प्रसङ्गाल्लक्षणामूला निरूप्यते—

‘यस्य प्रतीतिमाघातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ ९ ॥

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।

फलं प्रतिपादयितुं यत्र लाक्षणिकशब्दः प्रयुज्यते तत्र नान्यतस्त-
त्रतिपत्तिः, अपि तु तस्मादेव शब्दात् । तत्र वृत्तिर्ब्यञ्जनैव ।

तथा हि—

नाभिधा समयाभावात्

‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ शैत्यादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते, तत्र गङ्गा-
दिशब्दानां नाभिधा संकेताभावात् ।

हेत्वभावान्न लक्षणम् ॥ १० ॥

मुख्यार्थबाधः, शक्यसंबन्धः, रूढिफलान्यतरचेति लक्षणाया हेतुस्तद-
भावान्न सा ।

तमुपपादयति—

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधा योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्वलङ्घतिः ॥ ११ ॥

गङ्गाशब्दस्य प्रवाहो मुख्योऽर्थस्तत्र बाधः, तस्य तीरेण संबन्धः ।
लक्षिते च तीरे शैत्यादि फलमिति गङ्गाशब्देन तीरं लक्ष्यते । एवं चेत्ती-
रमपि मुख्यं स्यात्, तत्र च बाधा भवेत् । तीरस्य च शैत्यादिना
संबन्धः स्यात् । फले च तस्मिँल्लक्षिते फलमन्यद्भवेत् । तदा फलमपि तेन
लक्ष्येत । न चैतत्किमप्यस्तीति । न च गङ्गाशब्दस्तीरमिव शैत्यादि बोध-
यितुं मन्यरः । लक्षणाय तीरप्रत्ययानन्तरमेव अटित्येव व्यञ्जनया तद्व्यत्य-
यात् । तस्माद्विवक्षितान्वयानुपपत्त्यभावाच्च फले न लक्षणा ।

अत्रादेव गम्यम्, न तु प्रमाणान्तरात् । व्याप्तिस्मृत्यादेरनेपेक्षणात् । नाभिधेति । सा हि
संकेतप्रदानशयिवोपपद्यते, न स्वल्पसतीत्यर्थः । तमिति । हेत्वभावमित्यर्थः । न च,
शब्दः स्वलङ्घतिरिति व्याचष्टे—न च गङ्गाशब्दस्तीरमिवेति । स्वलन्ती मुख्यशं-
बाधार्थमुपधानेन विलम्बमाना गतिर्बोधयता यस्य । न धीं प्रयोजने । अत्र हेतुलक्ष-
णयेशारि । तस्मादिति । पावनत्वाद्यन्वयो निगक्षितस्तद्व्यतिरिक्तोऽस्ति, व्यञ्जनयोर-

एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षतिकारिणी ।

एवमपीति । फलं चेच्छक्यं तर्हि तदपि फलान्तरेण तदपि तदन्तरेण-
त्येवं मूलभूतफललक्षणा-क्षतिरित्यर्थः ।

ननु शैत्यादिधर्मविशिष्टमेव तीरं लक्षणीयम्, ततः किं व्यञ्जनयेति
चेत्तत्राह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १२ ॥

कस्मादित्याह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

प्रत्यक्षादेर्हि ज्ञानस्य बुद्ध्यादिविषयः, फलं तु ज्ञातवा, हानोपादान-
धीर्वा । विषयो ज्ञानस्य हेतुः, फलं तु तस्य कार्यमिति युगपदप्रतीतेर्न सह
लक्ष्यतेत्यनुशयः । यत्तूक्तम्—तीरं शैत्यादि च लक्षणयैव बोधयेत् इति,
तत्र । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात् ।

विशिष्टे लक्षणा नैवं

एवमुक्तयुक्त्या ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १३ ॥

लक्षिते तीरादौ विशेषाः शैत्यादयस्ते च व्यञ्जनयैव गम्याः स्युः ।

तथाहि—गङ्गाशब्दः पूर्वमभिधया प्रवाहं प्रत्याययति । इतरथा
मुख्यार्थबोधो न स्यात् । तद्विरतौ लक्षणया तीरम्, तद्विरतौ व्यञ्जनया
पावनत्वादीति । वाक्यार्थबोधनाय तात्पर्याख्या वृत्तिः, साप्यत्र नादृता ।
वाक्यं विनाप्येकस्य पदस्य पदांशस्य च व्यञ्जकत्वेन ध्वनिकाव्यत्वाद्भी-

तस्तिद्धेः । अतो न फले लक्षणेत्यर्थः । एवमिति । तदन्तरेण । फलान्तरेणेत्यर्थः । यु-
गपदिति । हेतुफलयोस्तीरप्रतीतिशीलप्रतीत्योः फालभेदादेकव्यापारविषयत्वमन्तर-
मिति व्यञ्जनातिद्विरित्याशयः । यद्विवति । लक्षणयैव तीरं बोधयेत्वा शैत्यादि बोध-
यत्, ततः किं व्यञ्जनयेत्यर्थः । परिहरति—तत्रेति । तत्र हेतुः—शब्दबुद्धीति ।
वाचकस्य लक्षणिकस्य वा शब्दस्याभिधया लक्षणया वा सहव्याज्योपपुराण्य पुनरभि-
धया लक्षणया वाचान्तरबोधने सामर्थ्याभावादित्यर्थः । तथाहीति । शैत्यादीनां व्य-
ञ्जनागम्यत्वं दर्शयामि । वाक्यार्थेति । अन्वयबोधनेनेपक्षीणा तात्पर्यरहित्यं-

कृतेः । तस्माद्यज्ञना नाम चतुर्थी वृत्तिध्वननद्योतनादिपर्यायावश्यमन्वेष्ट-
व्येवेति ।

ये त्वाहुः—इपुवेगवदभिधाव्यापारो दीर्घदीर्घतरस्तेन सर्वोऽप्यर्थो
वाच्यः । इति, तन्मते गङ्गायां घोषान्वयानुपपत्तेर्मुख्यार्थबाधादभिधैव
नास्ति । कुतस्तस्या दीर्घदीर्घतरत्वम्, येन तत्रोऽपि बोध्यः । किमिति तैर्लक्ष-
णोपास्या, तेनैव तदर्थसिद्धेः । किमिति च 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या
ते गर्भिणी' इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

किं च वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः 'त्वदद्विमूलं मज्जतां मुकुन्द' इत्यादौ
निन्दास्तुतिरूपेण स्वरूपस्य, 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्य एकरूपो व्य-
ङ्ग्यस्तु तत्तत्प्रतिपन्नादिभेदाद्बहुविध इति संख्यायाः, 'त्राच्यः शब्दोच्चा-
रणमात्रेण वेद्यः सु तु तथापि तथाविधप्रतिभानैर्मत्यादिना चेति निमि-
त्तस्य, शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयस्य,
प्रतीतिमात्रचमत्कारयोः करणात्कार्यस्य,

'कस्य वा न भवेत्कोपः क्षतं वीक्ष्य प्रियाधरे ।

आघ्रातभृङ्गवत्पद्मे पद्मे दुःखं सहाधुना ॥'

इति सखी तत्कान्तगतत्वेन विषयस्य, पदतदर्थमात्रनिपुणैः सुहृदपैरेव
च वेद्यतया प्रतिपत्तुः, केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतेः । पूर्वप-
श्चाद्भावेन कालस्य च भेदः ।

तथा वाचकव्यञ्जकयोरप्यर्थपेक्षानपेक्षाम्यां लक्ष्याद्भेदस्तु पूर्वमुक्तः ।

इपवोधनाय नालमिति च बोध्यम् । ये त्वाहुरिति । यथा पलिष्ठप्रेरित इपुकेनेव
वेगाख्यव्यापारेण शत्रोः कवप्रभेदेमुररुदेद प्राणापहारं च करोति, तथा शब्द एकेनेव
शक्तिव्यापारेण परार्थस्मृति वाक्यार्थबुद्धि व्यहृषप्रतीति च विद्यत इति व्यहृषस्य
वाच्यत्वमित्यर्थः । तेनैवेति । अभिधादर्थेणैव लक्ष्यार्थसिद्धेरित्यर्थः । अत्र वाच्यव्यहृष-
योर्वाप्युक्तव्यञ्जकयोश्च बलक्षय्य दशयति—किं चेत्यादिना । स्वरूपसेवादीनां
नवानां पृष्ठपन्तानां भेद इत्यनेन संपन्थः । कस्य वेति । पत्या तर्ज्यमानां पत्नी प्रति-
तस्तस्तीनामयम् । दुःखं पतिगजनरूपम् । सखी नायिका वाच्यार्थस्य विषयः । इयं
भृद्गेण दृष्टा न तु परेण पुत्रेति व्यहृषस्य विषयस्तु तत्कान्तो मृहपतिरित्यर्थः । मृहीनसं-
केतं सन्तमर्थं वाचरो बोधयतीति तत्पर्यापेक्षा । असदेव' पावनत्वादिके तारे बोधय-

न चानुमानं व्यङ्ग्यस्य बोधकम् । तत्परम्परायामनेकानुमानकल्पने
गौरवात् ।

तथा हि—

‘मनस्तव मनस्विन्या मलिनं न वपुस्तथा ।

यत्पादनखराः कृष्णं श्लिष्यन्ति प्रतिबिम्बितम् ॥’

अत्र पादनखरा इति मानादावृतसर्वाङ्गत्वं मुद्रितनेत्रत्वं च । अन्यथा
पादोपान्तगतकृष्णवीक्षासहिष्णुत्वोपपत्तेः । पश्चात्सखीवचसा सत्वरं पाद-
संवृत्तिश्च । ततो मानशैथिल्यम् । कृष्णस्य च प्रणयनविनयमहिम्ना पादा-
न्तिकमुपेत्यापि तत्स्पर्शाक्षमत्वम् । सरुयाश्च तत्पक्षपातित्वं स्वसखीमान-
हानिसाग्रहत्वं चेत्यादीनि वस्तून्त्यनेकानुमानैः साध्यानीति गौरवम् ।
व्यञ्जनावदिनस्त्वैक्यैव व्यञ्जनयेति लाववारत्तैव श्रेयसीति ।

अभिधामूला व्यञ्जना दृश्यते—

अनेकार्थस्य शब्दस्य काचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापृत्तिरञ्जनम् ॥ १४ ॥

आद्यशब्दाद्वियोगादयः ।

तदुक्तम्—

‘सयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

तीति व्यङ्ग्यस्य नार्थोपेक्षा । पूर्वं ‘ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः’ इत्यत्र । न चानुमान-
मिति । यत्रैकस्मिन्नेव वानेय उतरद्भवद्बहवोऽर्था व्यज्यन्ते, सत्र तावतामनुमानाना क-
ल्पने ग्रन्थगौरवापत्तिर्धोर्गौरव चेत्यर्थः । मनस्तवेति । मानवतीं श्रीराधा प्रति कृष्णपञ्च-
पातिनीं सख्यात् । अत्र पादनखरा इत्युक्तेस्तदितराङ्गानां बाससापृत्तिर्व्यज्यने मुद्रितने-
त्रत्वं चेति । अन्यथा प्रणामाय चरणोपान्तगते कृष्णे तद्दीक्षां सा न सहते तस्मादुत्सा-
यान्यत्र ब्रजेदिति बोध्यम् । प्रतिबिम्बितं श्लिष्यन्तीत्यनेन विनयवशात्पादग्रन्थे मनस्यापि
कृष्णस्य मानमहादिना पादस्पर्शाङ्गमूल ध्वन्यते । अभिधामूलेति । अनेकार्थ-
स्यानेकामिधानशक्तेः । वाचकत्वमभिधा । नियन्त्रिते नियमिते एतत्परमात्रमरणानु-
कूलता नीते सति । तदुक्तमिति । सयोगः प्रतिद्वययोगः । विप्रयोगः प्रसिद्धसं-
न्धिविरह, विभागरूपो गुणो वा । साहचर्यं सहचरता । विरोधिता वाप्युपायनत,
‘सहानवदृश्यं च * अर्थः पदमनन्यसाध्यम् । प्रकरणं यद्गुणोद्दिश्यतम् । लिङ्गं

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरद्वयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥'

इति । संनिधिरैकार्थ्यम् । औचिती योग्यता । व्यक्तिः पुंनपुंसकादिः । अनवच्छेदे संशये ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘सकौस्तुभो भांति विधुः शेते विधुरकौस्तुभः ।’ अत्र कौस्तुभसंयोगवियोगाभ्यां विष्णौ विधुशब्दस्याभिधा नियम्यते ।

‘रामलक्ष्मणयोः कीर्तिः’ इति साहचर्येण रामशब्दस्य दाशरथौ ।

‘कर्णार्जुनकृतो रणः’ इति विरोधितयार्जुनशब्दस्य गाण्डीविनि ।

‘स्थाणुः कृष्णागुणामोदी’ इति गुणामोदरूपार्थस्य वृक्षखण्डेऽसंभवात्तेन स्थाणुशब्दस्य शिवे ।

‘देवो जानाति मे मनः’ इति प्रकरणद्वैवशब्दस्य युष्मदर्थे ।

‘राधिकां बाधते नाथ कुपितो मकरध्वजः ।’ इति कोपलिङ्गेन मकरध्वजशब्दस्य कामे ।

‘कृष्णोऽयं गुनिवर्योऽस्ति’ इति गुनिवर्यशब्दसंनिध्यात्कृष्णशब्दस्य श्रीव्यासे ।

‘प्रमत्तो मधुना पिकः’ इति मदविधानसामर्थ्यान्मधुशब्दस्य वसन्ते ।

‘प्रमत्ता मधुना रामा’ इति तद्विधानयोग्यत्वान्माध्वीके च ।

सयोगान्यसपन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्मः । शब्दस्याव्यभिचरितस्य । सनिधिः सामानाधिकरण्यम् । इदमेवैकार्थ्यमिति वृत्तिकृता व्याख्यातम् । सामानभेकमधिकरणमर्थ इति तौल्यात् । सामर्थ्यं तत्स्वरणनियमः । देशकालौ तद्विशेषौ । स्वर उदात्तादिः । विष्णाधिपति । कौस्तुभसंयोगस्य विष्णावैव प्रसिद्धेरेकार्थस्यापि विधुशब्दस्य तस्मिन्नेवाभिधा नियम्यते । अन्यविधुपदार्थे तत्संयोगाभावात् । वियोगस्तादृशसपन्धाम्नावः । तेनापि तत्रैव सा नियम्यते । अभावस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात् । गाण्डीविनीति बाध्यपाधकतायाम् । सहानवस्थाने तु ‘छायातवी’ इति बोध्यम् । छायाशब्दोऽप्रातपाभावे । कुपितो मकरध्वज इति । मकराकारध्वजसमुद्राभ्यां व्यावृत्तेन समवायसपन्धवता कोपेन मकरध्वजशब्दस्याभिधा कामे नियम्यते । पिकमदं वसन्तः करोति, रामामदं तु मध्विति तयोदाहृतम् ।

‘चन्द्रो व्योम्नि चकास्त्यसौ’ इति देशविशेषाच्चन्द्रशब्दस्य शशिनि ।
 ‘चित्रभानुर्विमात्येषः’ इति चित्रभानुशब्दस्य दिने रवौ, निशि त्वग्नौ ।
 ‘मित्रो. मित्रं च दीप्यते’ इति पुंनपुंसकरूपया व्यक्त्या मित्रशब्दस्य
 सूर्ये सुहृदि च ।

स्वरस्तु वेद एवार्थविशेषप्रतीतिकृत्, न तु काव्ये । आदिपदादभिन-
 यादि । यथा—

‘एतावत्कुचयुग्मेयमेतावन्नेत्रपङ्कजा ।

पङ्कजाक्ष भवत्वद्य तव वक्षस्यलंकृतिः ॥’

एवं संयोगाद्यैरनेकार्थशब्दस्य वाचकत्वे नियमितेऽपि वाच्यमित्यर्थेवी-
 हेतुर्व्यापारः । साभिधामूला व्यञ्जनैव ।

उदाहरणम्—

‘अखिलरसानृतमूर्तिः प्रस्रमररुचिरुद्भूतारकापालिः ।

कलितश्यामाललितो’ राधाप्रियान्विधुर्जयति ॥’

अत्र प्रकरणात्कृष्णो वाच्यश्चन्द्रस्तु व्यङ्ग्यस्त्वारुपमानोपमेयभावश्च ।

शशिनीति । न तु कर्पूरादी । दिने रथावित्यादि । दिनरात्र्योर्वहिसूर्ययोर्दोस्त्य-
 योगात् । अभिनयः साक्षादिवार्थाकारादिप्रदर्शिका हस्तादिचेष्टा । तेनापि परिमाण-
 विशेषाच्छिन्नेऽर्थे शब्दानामभिधानं नियम्यते । भादिशब्दादपदेशः । अतिदुर्लभायां क-
 स्थाधिद्रोपकिशोर्यां संतकषेत्सा श्रीगोविन्देन तद्वाप्तये मुहुर्भ्यथिता काचित्प्रगल्भा
 दूती साधितार्या पुरोऽभिनयेन तां दर्शयन्ती कृष्णमाह—एतावदिति । अथ कुचारीनां
 पङ्कजकोरकाथाकारता हस्तचेष्टया बोध्यते । एवं संयोगादीनुदाहृत्य प्रकृतां कारिकां
 व्याचष्टे—एवमिति । वाच्यमित्यो योऽर्थस्तद्विजयनको यो व्यापारो वृत्तिः । अदि-
 ल्लेखि । त्रिभु. कृष्णे. चाम्रि. । अखिलर. श्रद्धारस्य. मंत्रे. रस्य. यत्र. तादृजममृतं. पर-
 मानन्द एव मूर्तिस्तनुर्गण्य । प्रस्रमराभिः प्रसरणशीलामी रुचिभिः कान्तिमी कृत्वा व-
 शीकृता तारका पालिश्च नायिका येन सः । कलितः स्वतारकृता श्यामा ललितः च
 नायिका येन सः । राधायां वृषभानुपुत्र्यां प्रेयानविशयेन प्रीतिकर्ता । ‘इमुपपरामीकिरः
 कूः’ इति कर्तारि करमरणात् । पक्षे विपुषन्द्रः । अस्तिलोऽक्षणे स आस्वादो यय
 तादृगं यदमृतं मुधा तन्मयी मूर्तिर्मण्डलं यस्य सः । प्रस्रमरामी रुचिभिः रुद्धा वृत्ता ता-
 रकाणां पालि रोणी येन सः । कलिते स्वीरत्वं श्यामाया रातेर्लङ्घितं विश्रान्तो येन सः ।
 राधायां विश्रान्तानाम्नायां तारकायां नायिकाप्रीतिकर्ता । अथ श्रीकृष्णस्यैव वक्तुमुदित्य-

एवं व्यञ्जनां निरूप्य तदाश्रयमाह—

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः

तया व्यञ्जनया युक्तः शब्दो व्यञ्जक उच्यते ।

यत्सोऽर्थान्तरयुक्तया ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ १५ ॥

यस्मादर्थान्तराश्रयः सन् शब्दो व्यञ्जकस्तस्मादर्थोऽपि सहकारितया तत्र
तथा । शब्दस्य तत्र प्रबला शक्तिरिति व्यञ्जनायास्तन्मूलतया भणितिः ॥

इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां शब्दनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

एवं शाब्दीं व्यञ्जनां निरूप्यार्थी तां वक्तुमुपक्रमते—

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषामर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

तेषां वाचकादीनां वाच्यादयोऽर्थाः पूर्वमुक्तास्तद्यञ्जकता च । इदानीं
सा कीदृशीत्युच्यते ।

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥ १ ॥

प्रस्तावदेशकालादेवैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २ ॥

रात् स एव वाच्यः, चन्द्रस्तु व्यङ्ग्यस्तयोरुपमानोपमेयभावश्च । अत्र केचित्—श्लेष-
स्यायं श्रियः परिच्छेदसहविधादिशब्दोपादानात्, न तु व्यञ्जनस्येत्याहुः । मैवम् । रहस्या-
बोधविजृम्भितत्वात् । इदमत्र रहस्यम्—नानार्थेषु यत्रानेकत्र तात्पर्यप्राहकं प्रकरणादि,
युगपदवतरति नावतरति वा स श्लेषः । यत्र क्रमेण तत्रावृत्तिः । यत्र त्वेकत्रैवावतरति
तत्र व्यञ्जनमिति सुष्टेयोदाहृतम् । एवमिति । तदाश्रयं व्यञ्जकं शब्दम् । ननुक्तस्यले-
ऽर्थस्याव्यञ्जकत्वे कथं शब्दार्थरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वं भवेदित्यत आह—यत्स इति ।
तथा व्यञ्जको मत इत्यर्थः । तन्मूलतया शब्दमूलतया भणितिर्यवदेशः ॥ इति एष्यान्-
ग्दिग्यां साहित्यकौमुदीटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

एवमिति । तां व्यञ्जनाम् । अर्था इति । पुरेति । 'वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः'
इत्यत्र । अर्थव्यञ्जकता च 'सर्वेषां प्रायशः' इत्यत्र । अथ सा कीदृशित्युच्यते—वक्तु-
बोद्धव्येति । बोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः । अन्तर्भावितनिर्णयोऽयम् । अतो वाच्येन
नाभेदः । शोकरुमीत्यादिभिः कष्टध्वनिभेदः, पादुः । 'वाक्, श्रियां विकारो गः शोकरु

‘करकिसलयलीलाम्बुजनिमीलनोन्मीलनातिकुतुकिन्या ।
दक्षिणमक्षि मुरारेः पिधीयते मुच्यते च सिन्धुजया ॥’
अत्र हरेर्दक्षिणं नेत्रं सूर्यात्मकमिति प्रसिद्धिवैशिष्ट्यात् ।
शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनत्तयर्थान्तरं यतः ।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ ३ ॥

यस्माच्छब्दबोध्य एवार्थोऽर्थान्तरं व्यञ्जयत्यतः शब्दस्यापि तत्रोपका-
रिता, किं त्वर्थस्य तत्र प्राधान्यादार्थां व्यञ्जनेति भणितिः ॥

इति भरतसूत्रद्वयौ साहित्यकौमुद्यामर्थनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ दोषगुणालंकारान्परत्र वक्ष्यन्पूर्वं तदाश्रयभूतान्काव्यभेदान्प्रप-
ञ्चयति—

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्गुणौ ।

अर्थान्तरे संक्रमितमखन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ १ ॥

उत्तमकाव्यरूपो ध्वनिर्द्विभेदः—लक्षणामूलोऽभिधामूलश्चेति । तयोराद्यं
विभजति—अविवक्षितेति । लक्षणामूलत्वादविवक्षितं बाधितं वाच्यं यत्र तस्मि-
न्नविवक्षितवाच्याख्ये ध्वनौ वाच्यं द्वेषा । उपादानं लक्षणायां सत्यामनुपयो-
गादर्थान्तरे परिणतम् । लक्षणलक्षणायां त्वत्यन्तानुपपत्तेरत्यन्ततिरस्कृतं च ।

अत्रासारवर्षिरुपकालवैशिष्ट्यात् सवक्तृवैशिष्ट्यात् तत्तद्व्यज्यते । करेति । लक्ष्मी-
सख्यो मिथो वदन्ति । सिन्धुजया लक्ष्म्या । यद्यथेकस्मिन्मुदाहरणे भेदान्तराण्यपि सन्ति
तथापि निःसन्देहत्वप्रतिपत्तये पृथक्पृथक्गुदाहृतमिति बोध्यम् । नन्वर्थमानस व्य-
ञ्जकत्वे शब्दार्थरूपस्य काव्यस्य व्यञ्जकत्वमसिद्धमित्यत आह—शब्दप्रमाणेति ॥ इति
कृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमुदीटीकायां तृतीयः परिच्छेदः ॥

धर्मिणि काव्ये सामर्थ्येन निरूपिते तद्धर्माणां दोषगुणालंकाराणां हेतोर्वादेयतां शब्दो
शय्या । यथा—श्रुतिकटुत्वं दोषः शृङ्गारादिरसध्वनां द्वेषः । रीत्यादिरसध्वनां चित्रभेदे
चादेय एव । मायुर्वादिर्गुणः शृङ्गारादिरसध्वनानुपादेयः । रीत्यादिरसध्वनानुपादेय एव ।
यमस्यादिरलंकारोऽपि रसाध्वनानुपादेयश्चित्रभेदे त्वादेय एवेत्येतदर्थं काव्यभेदान्परि-
च्छेदप्रयेण निरूपयति—अथेत्यादिना । अविवक्षितेति । वाच्यो जात्साधर्मिणां
धर्मौ । उत्तमोक्तिः । ‘श्रमसप्तममतिशयिनि’ इत्यत्र शंसित इत्यर्थः । तयोराद्यमिति ।

क्रमेणोदाहरणे—

‘ब्रुवे त्वामहमत्रास्ति संहतिर्विदुषामतः ।

कीर्तयन्हरिमात्मीयां धियं धृत्वा स्थितिं कुरु ॥’

अत्र वचनादेर्मुख्यार्थस्यानुपयोगादुपदेशादिरूपेऽर्थान्तरे परिणतिः ।
आदरग्राह्यत्वादि फलम् ।

‘स्मेरां भङ्गीत्रयपरिचितां साचिविस्तीर्णदृष्टिं

वंशीन्यस्ताधरकिसलयामुज्ज्वलां चन्द्रकेण ।

गोविन्दारुयां हरितनुमितः केशितीर्थोपकण्ठे

मा प्रेक्षिष्ठास्तव यदि मूले बन्धुसङ्गेऽस्ति रङ्गः ॥’

अत्र बन्धुसङ्गे रङ्गश्चेन्मा प्रेक्षिष्ठा इति वाच्योऽर्थः, तं विहाय तामेव
प्रेक्षस्वेति वैपरीत्यभाक् । प्रेक्षणात्यावश्यकत्वं फलम् ।

द्वितीयं विभजति—

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

अभिधामूलत्वाद्वाच्यं यत्र विवक्षितमबाधितमन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनी-

सूचीकटाहन्यायप्राप्तेरिति भावः । ब्रुवे त्वामिति । शिष्यं गुरुराह । अत्रेति । ब्रुव
इत्यनुपयुक्तार्थम्, अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतिः । अत उपदेशत्वं लक्ष्यं तत्र वाच्यार्थः सं-
क्रमितः । आदरग्राह्यत्वं फलम् । एवं त्वामहमितिपदे अप्यनुपयुक्तार्थे । संबोध्यतथैव
गुप्सदर्थस्य वचनकर्मत्वावगमात् । ब्रुवे इत्युत्तमपुरुषेणैवास्मिदर्थस्य तत्कर्तृत्वावगमात् ।
अतस्ताभ्यां लक्ष्ययोरुपदेश्यासत्त्वयोस्तद्वाच्यौ सक्रमिती । अवश्यवाच्यहिताहितत्वमनु-
द्बहपवचस्त्वं च फलम् । संहतिरिति मिथः सापेक्षत्वं लक्ष्यम् । तद्वाच्यस्तत्र संक्र-
मितः आशु विपक्षद्वयकत्वं • सर्वप्राणिकपक्षत्वं च फलम् । कीर्तयन्हरिमिति स्यापनं
नित्यगुणविग्रहत्वं च लक्ष्यं तद्वाच्यौ तत्र संक्रमिती सर्वोत्तमत्वं सर्वोपास्यत्वं च
फलम् । ‘आत्मयाया’ एव, धियाः ‘अर्थोऽस्मात्पुत्रपुत्रपौत्रे’ जेचदने इत्यत्रार्थोऽपि लक्ष्ये त-
द्वाच्यं सक्रमितम् । फलं स्वदुष्टपक्षोद्भावनमिति संक्षेपः । वृन्दावने गोविन्दं वीक्ष्य म-
धुरां प्रजता केनचिदपि मिलितः कृध्दुपदिश्यते—स्मेरामिति । स्मेरशब्दस्य तनु-
विशेषणत्वात् सर्वव्यवाचच्छेदेन स्मितं बोध्यते । परमःमनीयत्वं व्यह्वयम् । अत्र
तादृशविशेषणवैशिष्ट्येन वीर्यमानायास्तनोर्वाक्षणनिषेधका मा प्रेक्षिष्ठा इत्यादयः शब्दाः
स्वार्थान्वयमलभमानाः स्वार्थविपरीतार्थं लक्षयन्ति । स च वृत्तां तुषैव योजितः । सं,

भूतं च स विवक्षितान्यपरवाच्यो नाम ध्वनिः । इह वाच्योऽर्थः स्वं रूपं
प्रत्याययन्नेव व्यङ्ग्यस्य प्रकाशकः, दीप इव घटस्य ।

स च द्विभेद इत्याह—

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥ २ ॥

अलक्ष्येति । न खलु विभावादयो रसः, किं तु रसस्यैरभिव्यज्यत इ-
त्यस्मि यद्यपि क्रमस्तथापि स न लक्ष्यते, लक्षणत्वात् । युगपत्पञ्चपत्रशत-
वेधवत् ।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।

भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥ ३ ॥

आदिशब्दादुदयसंघिशवलत्वानि । स चालंकार्यतया स्थितो रसादि-
रलंकाररूपतसाद्भिन्नोऽसंलक्ष्यक्रमः । अयमर्थः—अलंकार्योऽलंकारश्चेति
रसादिर्द्वेषा । यत्र नित्तविश्रान्तिधामत्वादङ्गी तत्रालंकार्यः । स च रस-
निरूपणे दर्शयिष्यते । यत्र वाक्यार्थो मुख्यो रसादिरङ्गत्वादमुख्यस्तत्र
त्वलंकारो रसवदादिः । स च गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे दर्शयिष्यत इति ।

तत्र रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाद्यकाव्ययोः ॥ ४ ॥

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावः स्मृतो रसः ॥ ५ ॥

लोके रत्यादेः स्थायिनो यानि ललनोद्यानप्रभृतीनि कारणादीनि तानि

यदि काव्यादौ निबध्यन्ते तदा तत्तच्छब्दवाच्यतां हित्वा विभावनाद्विद्या-

पारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दवाच्यानि भवन्ति । स च तथापि साधा-

रङ्गम् । ता तनुम् । द्वितीयमभिधामूलध्वनिम् । स चेति । कोऽपीति । एक-
लर्थः । लक्षणत्वात् शेषात् । रसभावेति । रसश्च भावश्च तयो रसभावयोरेतामसी

श्च भावशान्तिश्च ता आदयो यस्य स व्यङ्ग्योऽक्रमः । अलक्ष्यक्रम इत्यर्थः । मध्यमपद-

लोपी समासः । रसादिरङ्गत्वादिति । 'प्रधानेऽन्वय वाक्यार्थे यथाहं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्लंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥' इति हि स्वीकृतम् । तत्र रसस्वरूप-

मिति । व्यक्त इति । व्यक्तित्वेनेति पर्यायः । सा च विशेषणम् । तथा च व्यक्त-

रण्येन प्रतीतैस्त्रैरभिव्यञ्जितः सभ्यानां वासनात्मना संस्थितस्तेनैव सर्वहृत्संवादी चर्वणैकप्राणो विभावादिपरामर्शावधिजीवितो बहिरन्तश्च परिस्फुरन्सर्वाङ्गमिवालिङ्गन्नानन्दसिन्धुमिवावगाहयन् विगलितवेद्यान्तरोऽलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः स्मर्यते ।

एवमन्यत्राप्युक्तं मुनिना—

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः’ इति ।

अस्यार्थः—विभावयत्युत्पादयति रत्यादिमिति विभावो निमित्तकारणम् । स चालम्बनोद्दीपनभेदाद्द्वेषा ।

यदुक्तमाग्नेये—

‘विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र’येन विभाव्यते ।

विभावो नाम स द्वेषालम्बनोद्दीपनात्मकः ॥’ इति ।

आद्योऽपि द्वेषा—विषयाश्रयभेदात् । यमुद्दिश्य रत्यादिः प्रवर्तते सोऽस्य विषयः । आश्रयस्तु तदाधारः । यत्तु तमुद्दीपयति तद्वनाभ्रविद्युत्प्रभृत्युद्दीपनम् । अनु पश्चाद्भावो यस्य सोऽनुभावः कार्यम् ।

स च द्वेषा—स्तम्भादिः सितकटाक्षादिश्चेति ।

तदुक्तम्—

‘ते स्तम्भस्वेदरोमाञ्चाः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

धैवर्ष्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

सितं गीतं कटाक्षश्च भुजक्षेपश्च हुङ्कृतिः ।

तनुमोटनजृम्भादिश्चानुभावः प्रकीर्त्यते ॥’ इति । ?

विशेषेणाभिमुख्येन स्थायिनं प्रति चरतीति व्यभिचारी । संचारयति

विशिष्टः स्थायी रस इत्यर्थः । एवमस्याः कार्यत्वोक्तिः संगच्छते । तेनैव साधारण्येनैव । स्मर्यते वह्नपुराणादीं परमर्षिचरणैः तदनुसारिभिरपरैश्च निबन्धकृद्भिः । एवमिति । अन्यत्र ग्रन्थान्तरे । मुनिना भरतेनैव । विभावयतीति । उत्पादयति वासनात्मना संस्थितान् रत्यादीनास्वादाङ्करयोग्यता नयतीत्यर्थः । भाव उत्पत्तिः । स च द्वेषेति । स्तम्भादयः स्वतः प्रवर्तन्त इति सात्त्विकाः । स्मितादयो बुद्धिपूर्वका उदरान्त इत्यनुभावाः कथ्यन्ते कैश्चित् । स्वतो धीपूर्वकत्व चेति धर्मभेदाद्धर्मभेदः । धीमता मुनीन्द्रेण तु भावशोधकत्वहण्यर्थमन्यादुभयेऽप्यनुभावाः संमता इति श्लोथम् । विशेषे-

भावस्य गतिमिति संचारी चैव रत्यादेः सहायभूतो निर्वेदादिः । एषां सं-
योगात्स्वायिनि संबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिर्ज्ञप्तिः पुष्टिश्च क्रमादिति ।

स च रसो नानुकार्यादौ—लौकिकत्वात्पारिमित्याद्भयादिसद्भावाच्च ।
न चानुकर्त्यादौ—जीविकार्थमनुकृत्यादौ प्रवृत्तेः । किं तु सम्येज्वेव सवा-
सनेषु—तत्तद्विबन्धनचातुरीभिस्तत्रालौकिकत्वप्राप्तेः ।

किं च—अलौकिकी हि रसस्त्वितिः । यत्र विभावादयोऽपरिज्ञातवि-
शेषाः साधारण्येन स्फुरन्ति ।

यदुक्तं मुनिना—

‘शक्तिरस्ति विभावादेः कापि साधारणीकृतौ ।

प्रमाता तदभेदेन स्वं यया प्रतिपद्यते ॥’

इति । साधारण्यं च स्वपरसंबन्धनियमानिर्णयः । यस्मान्नृणामप्यविलङ्घ-
नादौ प्रवृत्तिः सम्यानां वपातङ्काद्यनुदयश्च ।

यदुक्तम्—

‘स रत्यादिर्विभावाद्यैरेकीभावमयोऽपि सन् ।

ज्ञप्ततत्तद्विशेषश्च तत्तदुद्भेदतो भवेत् ॥’ इति ।

। गीति । संबन्धादिति । विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपात् । अनुभावेन गम्यगमक-
भावरूपात् । व्यभिचारिणा पोष्यपोषकभावरूपाश्चेत्यर्थः । ‘रसस्य निष्पत्तिरत्यन्तरभि-
व्यक्तिः पुष्टिश्च’ इति भट्टलोहटः । ‘स्वायिनी विभावादिभिः सह व्यहयव्यञ्जनभावात्
‘संबन्धात् । विभावादीनां मिथः संपर्करूपाद्वा रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः’ इत्यभिनव-
युतः । स चेति । अनुकार्योऽभिनेयः । आदिनाभिधेयश्च नडादिः । लौकिकत्वात्
प्राकृतत्वात् । पारिमित्यात् परिच्छेदात् । भवं च एतदुक्तं कालहते च ।
/अनुकर्त्याभिनेता । आदिशब्दादभिधाता च । अनुकृतिरभिनयः । आदिशब्दादभि-
धानं च । तत्तादिति काव्यनिषद्चातुरीमहिम्ना विभावादावलौकिकत्वादिस्फुरणादि-
त्यर्थः । किंचेति । अपरिज्ञातो विशेषो दमयन्ती—संघादिवैपाम् । स्फुरन्ति क्वापिनी-
द्वादिस्वामान्येनेत्यर्थः । स्वपरैरेति । स्वाम्यनुभावादीनां संबन्धविशेषानवच्छेदः । तेन
ममैव, न ममैवेति, परस्य न, परस्य चेतसाधारण्यं विहाय सर्वसाधारण्येन स्वायिमा-
वादाः प्रतीयन्ते । यस्मादिति । साधारण्यादित्यर्थः । न चञ्जिति । तथापि
साधारण्ये सुशयि । तत्तदुद्भेदतस्तेषां विभावादीनानुद्भावात् । एषा च मूढनिदा-

ननु रत्यादीनां चित्तावस्थाविशेषत्वाद्धिभावादिसंभिन्नानां तेषां कथमानन्दात्मकरसरूपतेति चेत्, उच्यते । आत्मैवानन्दांशे विभावादिभिर्भ्रंशवरणस्तद्व्यञ्जितरत्याद्यवच्छिन्नस्तत्संनिभश्च रसस्तस्मान्न काप्यनुपपत्तिरिति लोके । यत्र तु भगवद्रतिरेव विभावादिसंभिन्ना रसस्तत्र रतेर्ह्यदिनीसंविद्वृत्तिभूतत्वात्तदालम्बनादीनां च ज्ञानसुखात्मकत्वात् । हासादीनामपि रत्यनुगृहीतत्वात्तथाभूतरसरूपता सुसिद्धैव ॥ लौकिकत्वादिहेतुविरहादिहानुकार्यादिष्वपि रसः । अपि च विभावादः किञ्चिन्मात्रस्य यत्र स्थितिस्तत्रान्यसमाक्षेपात्पूर्तिः । लक्ष्याप्यूह्यानि ।

अथ तद्विशेषानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाद्ये रसाः स्मृताः ॥ ६ ॥

तत्र संभोगो विप्रलम्भश्चेति शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ । तत्रानुरक्तयोर्यूनोरन्योन्याल्लिङ्गनादिहेतुभूता रतिर्विभावादिसंयोगात्संभोगः । स च मिथो वीक्षाश्लेषाधरचुम्बाद्यनन्तभेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येक एव गण्यते ।

न्तेन सहाविरोधः । नन्विति । संभिन्नानां मिलितानाम् । अयमाशयः—‘चित्तस्याहंकार्यत्वाद्धिकारभूतो रत्यादिः स्थायी नानन्दात्मा, तद्धिभावभूतो ललनावनाप्रप्रभृतिरपि पञ्चभूतात्मैव । तथा च—सर्वे जडमेवेति नानन्दरूपतारसस्य इति । अत्र समाधिः—उच्यते इति । ज्ञानानन्दरूपो ह्यात्माविद्यया संवृतस्तत्स्थानन्दांशे या संवृतिः सा स्वभावनाप्रचलैर्विभावैर्विभज्यते तद्व्यञ्जितया स्वरत्या संवलित आनन्दः प्रसरतीति रसस्थानान्दरूपतेति भावः । यत्र त्विति । भगवद्रतिरूपा भक्तिरानन्दात्मा । ‘आनन्दश्च विज्ञानश्चैतना सच्चिदानन्दैकरसे भक्तिगोत्रे विद्यते’ इति श्रुतेः । तद्विभावनभूतानां च स्वप्रकाशचिदानन्दरूपत्वम् । ‘तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम् । धीः पराकृतिः प्रोक्ता ॥ चेतना विष्णुसंधया । सत्त्वं तत्त्व परत्वं च तत्त्वत्रयमहं किल ॥ त्रितत्त्वरूपिणी सापि राधिका ॥ मम वल्लभा । पञ्चयोजनमेवास्ति वन मे देहरूपकम् ॥’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । ऊहानीति । ‘स्वन्मुखं यदि मुग्धाक्षि मुद्रिता शशिनः कथा । त्वन्नेत्रे यदि रम्भोर शोच्यमम्भोरहं बहु ॥’ अत्र नाधिकारूपो विभावो वर्णितः । अनुभावसंचारिणोस्त्वाक्षेमात्सामग्रीकात्स्न्यम् ।

यथा—

‘धृते पाणिद्वन्द्वे झटिति झणितं रत्नवल्लयै-

हृते नीविग्रन्यौ मुखरितममन्दं रसनया ।

प्रियायाः स्नानन्दप्रतिहतधियः किं त्वपघ्नो

घनोत्तृष्णं कृष्णं प्रतिसमतनोत्तर्जनमिव ॥’

अत्र मिथो रतिः स्थायी । कृष्णः प्रिया च मिथस्तदालम्बनः । उद्दी-
पनं मिथोलावण्यादि विजनस्थानादि च । अनुभावो हस्तग्रहादिः । व्य-
भिचारी श्रमजाड्यादिः ।

यथा वा—

‘दोर्म्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-

राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः ।

हस्तेनानमितः कचेऽधरसुधापानेन संमोहितः

कान्तः कामपि तृप्तिभापतदहो कामस्य वामा गतिः ॥’

यूनोरयुक्तयोर्युक्तयोर्वा रतिरभीष्टालिङ्गनायलाभात्प्रकृष्टा विभावा-
दियोगाद्विप्रलम्भः । स च पूर्वरागमानप्रवासप्रेमवैचित्र्यभेदाच्चतुर्विधः ।
संगमात्पूर्वं दर्शनादिजा रतिः पूर्वरोगः ।

यथा—

‘इन्दीवरोदरसहोदरमेदुरश्री-

र्वासो द्रवत्कनकवृन्दनिभं दधानः ।

आमुक्तमौक्तिकमनोहरहारवशाः

कोऽयं युवा जगदनङ्गमयं करोति ॥’

नायकेनारब्धं संगोगमुदाहरति—धृत इति । प्रिययो रजनीतृप्तमिदं सर्वं प्रति स-
स्याह—झणितं मुखरितमिति च भावे लिङ्ग । अपघ्नोऽहम् । अयं नायकन्यारब्धं तमाह—
दोर्म्यामिति । उल्लितायाः सद्यः प्रेष्टव्येष्टेष्टां जाणिकारण्यदिदित्वा मियः कण-
यन्ति । कान्तः श्रीहरिः । विभावनाविशेषोक्तिर्वालंकारः । अपान्तरन्यासश्चेत्यनुभा-
व्यानुभाहकभावः । यूनोरिति । प्रकृष्टा प्रकृत्यं प्राप्ता । रतिर्वेशा—कान्तरियया का-
न्तावियया च । तत्रायं दर्शयति—इन्दीवरेति । विशाखां श्रीराधाह । आमुक्तानि
प्रथितानि मौक्तिकानि तैर्मनोहरी हारो यत्र तथाभूत्वं पक्षो यस्य सः । अनङ्गमयं

यथा वा—

‘कनकाद्रिनिकेतकेतकी कलिता कल्पकलेवरद्युतिः ।

हृदि सा मुद्दिरालिमेदुरे चपला मां किमलं करिष्यति ॥’

एकत्र सतोरनुक्तयोरपि यूनोरभीष्टालिङ्गनादिविरोधी भावो विभावा-
दियोगान्मानः ।

स चेर्ष्याप्रणयहेतुको द्वेषा । तत्र प्रेयसा विपक्षादेर्वैशिष्ट्ये पूर्वः ।

यथा—

‘राधामोहनमन्दिरादुपगतश्चन्द्रावलीमूचिवा-

न्राधे, क्षेममिहेति तस्य वचनं श्रुत्वाह चन्द्रावली ।

कंस, क्षेममये विमुग्धहृदये कंसः क दृष्टस्त्वया ।

राधा केति विलज्जितो नतमुखः स्मेरो हरिः पातु वः ॥’

प्रस्तु प्रेमस्वाभाव्यात् । यदुक्तम्—

‘नदीनां च वधूनां च भुजङ्गानां च सर्षदा ।

प्रेम्णामपि गतिर्वक्रा कारणं तत्र नेप्यते ॥’ इति ।

यथा—

‘अहमिह विचिनोमि त्वद्विरैव प्रसूनं

कथय कथमकाण्डे चण्डि वाचंयमासि ।

विदितमुपधिनालं राधिके, शाधि केन

प्रियसखि, कुसुमेन श्रोत्रमुत्तंसयानि ॥’

सङ्गविच्युतिः प्रवासः ।

अनङ्गाविष्टम् । जगत् तद्वर्तितरुणीः । अथ द्वितीयं दर्शयति—कनकेति । कृष्णोक्तिः ।
केतक्याः कनकाद्रिप्रभवत्वेन सुशुभ्रोरिमलाभः । तां विना मम रूपयौवनसंपत्तिरपार्यवेति
भावः । एकत्रेति । एकस्मिन्स्वान इत्यर्थः । वैशिष्ट्ये उत्कर्षः । श्रीकृष्णचन्द्रावल्या-
रुक्तिप्रत्युत्ती विल्वमङ्गलोऽनुवदति—राधेति । राधाया यन्मोहनमन्दिरं तस्मादि-
त्यर्थः । अत एव सर्वत्र राधामयतावमासः । राधे इति चन्द्रावलीं प्रति संबोधनम् ।
कसेति तु कृष्णं प्रति । मञ्जुनाम्ना यथाई त्वया संबोधिता, तथा त्वञ्चतुनाम्ना च
मया संबोध्यसे इति भावः । अहमिति । श्रीकृष्णोक्तिः । उपधिना कृपटेन । शाधि
अनुशिक्षय । सङ्गविच्युतिरिति । तथेति । निर्मित्तर्नसिति ऋषेरिन्ध्यापृञ्चारदि-

तज्जत्वाद्धिप्रलम्भोऽपि तथोच्यते । स च किञ्चिद्दूरसुदूरगमनात् द्वेषा ।
तत्राद्यो यथा—

‘धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता
या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेपम् ।
आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः
पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥’

यथा वा—

‘मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया वुभमनोज्ञया पुष्करेक्षण ।
विधिकरीरिमा वीर गुह्यतीरधरशीधुनाप्याययस्व नः ॥’
द्वितीयस्तु भाषी भवन्भूतश्चेति त्रिधा । क्रमेणोदाहरणानि—

‘एष क्षत्ता व्रजनरपतेराज्ञया गोकुलेऽस्मि-
न्वाले प्रातर्नगरगतये घोषणामातनोति ।
दुष्टं भूयः स्फुरति चं बडादीक्षणं दक्षिणं मे
तेन खान्तं स्फुटति चटुलं हन्त भाष्यं न जाने ॥’

‘अहो विधातस्तव न कचिद्दयासंयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः ।
तांश्चाकृतार्थान्वियुनद्धचपार्थकं विचेष्टितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा ॥’

‘ताः किं निशाः सरति यालु तदा प्रियाभि-
वृन्दावने कुमुदकुन्दशशाङ्करम्ये ।

रेमे कणचरणनूपुरासगोष्ठ्या-

मस्माभिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ॥’

वर्धः । धन्या इति । गोप्यो मिय आहुः । या हरिण्यो वेणुरणितमाकर्ण्य नन्दनन्दनं
प्रति पूजां दधुः । मधुरयेति । कृष्णेऽन्तर्हिते गोप्यत्वं समवेता गायन्ति । दे वीर,
आप्यावयस्व तताः कुर । एष क्षत्तेति । मुरोर्मथुराप्रस्थानं संभावयन्ती काचिद्द्वय-
स्यामाह । भाष्यं भविष्यवृत्तम् । मधुरा गच्छति कृष्णे गोप्यो विधातारमात्रोऽस्ति—
अहो इति । मैत्र्या हितचरणेन । प्रणयेन प्रेम्णा । अकृतार्थानप्राप्तभोगान् । वि-
युनद्धि वियुक्तान्करोषि । तस्मात् तावत्तव दया । मूर्त्तं त्वगिन्याहुरपार्थकमिति ।
तरः किमिति । मायुरमुद्धव प्रति गोपीना प्रथः । कुमुदः कुन्दैः शशाङ्गेन च रम्ये
वृन्दावने, कृष्णित् चरणनूपुरानि वन तथाभूतायां रासगोष्ठ्याम् । अस्माभिः प्रियाभिरी-

प्रियसानिध्येऽपि रागस्वाभाव्याद्विश्लेषधियार्तिः प्रेमवैचित्यम् ।

यथा—

‘कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे
स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः ।
वयमिव सखि कच्चिद्गाढनिभिन्नचेता
नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥’

विप्रलम्भोऽयमानन्दात्मैव ह्लादिनीसवित् वृत्तिभूतरतिमयत्वात् । तथापि
दुःखादिशब्देनोल्लेखस्तस्य लवणार्द्रकभक्षणादिव दुःसहत्वात्, न तु प्र-
तिकूलवेद्यत्वादिति ।

एष शृङ्गारो वारणादियोगे प्रकृष्यति ।

यदुक्तं मुनिना—

‘बहु वार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वं च ।
या च मियो दुर्लभता सा परमा मन्मथस्य रतिः ॥’ इति ।

रुद्रेण च—

‘वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां यां च निवारणा ।
तदेव पञ्चबाणस्य भन्ये परममायुधम् ॥’ इति ।

द्विधा स्तुता मनुष्या कमनीया कथा यस्य स । तदा यासु निशासु रेमे ताः कदाचि-
त्कृष्ण किं नु स्मरति न वेति । प्रियेति । विश्लेषधिया विच्छेदभ्रान्त्या । प्रेमवै-
चित्यवत्य पदमहिध्य कुररि वीक्ष्य वदन्ति—कुररीति । हे कुररि, ईश्वरो द्वारकागाथो
भगवान्स्वपिति, त्वं तु तच्चिद्रामपनयन्ती विलपसि न शेषे न स्वपिपि । तदनुचितमि-
त्यर्थः । अथ वा तत्रापि न शेष इत्याशयेनाहुः । नलिननयनस्य तस्य हासेन सहित
यदुदारलीलेक्षितेन कदाचिद्गाढ निर्विद्धचेतास्त्वमसि । विप्रलम्भ शृङ्गारपुष्टिकृदेव,
न तु शृङ्गारसत्त्वं तस्येति केचिदाहुः । तान्निराकुर्वन्नाह—विप्रलम्भोऽयमिति । दुः-
खादिशब्देनेति । गोप्य कृष्णे वन याते इत्यादौ निन्युर्दु खेन वासरानित्यादि । आ-
दिपदादुष्णक्षीरतप्तेशुस्वादनं प्राणम् । एष इति । वारणमत्र परोडात्मन्वक्तृत्वादि-
त्वेन, स्वोडात्मन्वक्तृत्वेऽपि शर्मिष्ठावताविव तत्सम्भवेदित्यन्ये । एवमेव समतियुगल
व्याचक्षते—यदुक्तमिति । ग्रन्थान्तर इति ज्ञेयम् । मुनिना भरतेन । बह्विति ।
यतो रतेर्हतो । यत्र रतां सत्या या च रतिर्मिथोऽलभतामयी । रुद्रेण तदाप्येतावा-

अथ हास्यः—

‘यास्याम्यस्य न भीषणस्य सविधं जीर्णस्य शीर्णाकृते-
 मीतनेप्यति मां पिषाय कपटादाधारिकायामसौ । १
 इत्सुक्त्वा चकिताक्षमद्भुतशिशवुद्वीक्षमाणे हरौ
 हास्यं तस्य निरुन्वतोऽप्यतितरां व्यक्तं तदासीन्मुनेः ॥’

करुणः—

‘तं नामभोगपरिवीतमदृष्टचेष्ट-
 मालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः ।
 कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा
 दुःखाभिशोकभयमूढधियो निपेतुः ॥’

रौद्रः—

‘हरौ श्रुतिशिरःशिखाभणिमरीचिनीराजित-
 स्फुरच्चरणपङ्कजेऽप्यवमतिं व्यनक्तयत्र यः ।
 अयं क्षिपति पाण्डवः शगनदण्डघोरं हठा-
 धिरस्य मुकुटोपरि स्फुटमुदीर्य सव्यं पदम् ॥’

वीरः—

‘गुणं कर्णाकृष्टं करकिसलयं तूणशिखरे
 धनुश्चकीभूतं निपतदिपुवृन्दं तत इतः ।
 रिपून्भूमौ सुप्तान्कलयति समं देवनिकरे
 जरासंधस्याजौ जयति भुजवीर्यं सुरभिदः ॥’

येन । यास्यामीति । गर्भं वीक्ष्य कृष्णो यतो रामाह । सर्वतोऽप्यज्ञवचेतत इति हास्य-
 व्यक्तिः । तमिति । परीक्षितं प्रति शुकोक्तिः । नागः कालियः । स प्रियो येषां ते
 तदिप्याः । ते च ते सखायथेति । तस्य प्रियसखा इति वा । पशुपालेभ्यः परे गोपाः ।
 ह्यराधिति । भगवन्निन्दकं चैवमुद्दिश्य सहदेवोक्तिः । व्यनक्ति व्यञ्जनवापि प्रका-
 शयति । अयं सहदेवः । रामनो यमः । विश्वं इत्ययम् । सव्यं कामम् । गुणमिति ।
 ‘शुकः परीक्षितं प्रति मगधेन्द्रपुदं वर्णयति । समं युवात् । आर्जो तद्गमे । तुष्यथे-

युद्धदानदयाधर्मपूर्वकत्वाद्दीरश्चतुर्विधः । सर्वत्रोत्साहः स्थायी । लक्ष्याण्युह्यानि ।

भयानकः—

‘दंष्ट्राकोटिकठोरकूटकटुना ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं
सर्वं चर्वयसीव हन्त वदनेनोद्दीर्णपूर्णत्विपा ।
जिह्वाग्रेण समग्रमुग्रमहसा लेलिह्यसे रोदसी
त्रस्तं मामिह पाहि पाहि भगवन्पार्थोऽप्यपार्थोऽभवम् ॥’

वीभत्सः—

‘घ्राणोद्धूर्णकपूतिगन्धविकटे कीटाकुले देहली- ४४८-
स्रस्तव्याधितयूथगूथघटनानिर्धूतनेत्रायुपि । *vital power*
कारानामनि हन्त मागधयमेनामी वयं नारके
क्षिप्तास्ते स्मृतिमाकलय्य नरकध्वंसिन्निह प्राणिमः ॥’

अद्भुतः—

‘चित्रं धतैतदेकेन वपुषा युगपत्पृथक् ।
गृहेषु व्यष्टसाहस्रं त्रिय एक उदावहत् ॥’

गितालंकारः । उह्यानीति । रसामृतसिन्धुप्रभृताविति बोध्यम् । दंष्ट्रेति । श्रीकृष्णं प्रति विश्वरूपवीक्षणत्रस्तस्यार्जुनस्योक्तिः । दंष्ट्राणां कोटयः कोटिसंख्या दंष्ट्रास्तासा कठोराणि यानि कूटानि अप्राणि तैः कटुना तीव्रेण । रोदसी व्यावभूमी । घ्राणेति । जरासधनिषद्धानां राज्ञा कृष्णं प्रति निवेदनपत्रम् । देहल्या स्रस्ताः पतिता ये व्याधिता रोगिणस्तेषां यूथस्य गूथघटनानिः शकृत्संयोगैर्निर्धूतं नेत्रायुर्वत्र तथाभूते कारानामनि । नारके निःक्षिप्ता वयं मवतः स्मृतिमाकलय्य प्राणिमः जीवानामः । हे नरकध्वसिन् । चित्रमिति । नारदविस्मयोक्तिः । एकेन वपुषा, न तु कायव्यूहप्रकाशेन । युगपत्, न तु समयभेदेन । पृथक्, न तु वपुर्द्वयं । अत्र केचिदाचक्षते—‘ननु विद्योगादिषु स्थायिता रसता, प्रतीयते च । करुणवीभत्सभयानक्रेषु तु नानन्दात्मकत्वाभावात्सत्ता समस्ति । आलम्बनप्राप्त्याशासंभवात् । अहयस्फुर्त्या ह्यालम्बनस्यास्फुरणात् । भयेनावरणात् । मैवम् । अनिष्टाशङ्कात्मकदुःखमयेऽपि करुणे स्वतः परमानन्दरूपया रत्या गर्गादिसर्वत्रया-पयविश्वस्तजनिताशया च लोकोत्तरचमत्कारिविभावस्फूर्तिप्राप्तेः परमानन्दरूपतां स्यात् । वीभत्से तादृश्या रत्या ह्यस्फूर्तिमुपमयं तादृशविभावस्फूर्तिकारिण्या सर्वशोक्त्या च । भयानक्रेऽपि तादृशरत्या प्राप्त्याशया च तादृशविभावविस्फूर्तिप्राप्तेः सा स्यात् ।

एषां स्थायिभावानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥

क्रमादिति बोध्यम् । सामान्यलक्षणं तूक्तम्—

‘अविरुद्धान्विरुद्धान्श्च भावान्यो वशर्ता नयन् ।

सुराजिव विराजेत स स्थायीभाव उच्यते ॥’ इति ।

अनुभावेषु सात्विका यथा—

‘खिला मद्गदभाषिणी पुलकितास्तच्चास्फुरद्वेषधुः

साश्रुम्लानरुचिर्यदद्य जलदालोकेऽभवद्भ्रामिनी ।

तन्मन्यं स्फुटमिन्द्रनीलमहसः कस्यापि लीलानिधे-

र्वृन्दारण्यविलासिनो द्युतिभरैरेषा पराभूयत ॥’

अथ व्यभिचारिणः—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।

इति । एषामिति । शृङ्गारादीनामष्टानाम् । तत्र चित्तानुकूलेऽर्थे चित्तप्रवणता रतिः । सा च मनोनुकूलस्य कान्तत्वे गृह्यारस्थापीति बोध्यम् । ‘त्रिकृताकृतिगणवेशादिभिधित्तविकारो हासः । इष्टविषयोपादिना चित्तङ्गेशातिशयः शोकः । प्रातिपूर्व्यादिना चित्तज्वलनं क्रोधः । श्राद्धफले युद्धादीं स्वयसी सत्तरा च चित्तसंक्रामकत्वात्साहः । घोरवीक्षापराधादिना चित्तातिचापत्यं भयम् । महयानुमवाचित्तमुदणं जुगुप्सा । बलीकिकवीक्षादिना चित्तविस्मृतिर्विस्मयः । क्रमादिति । गृह्यारदिरत्तक्रमेणैतयः । उक्तमिति । श्रीरूपचर्णैति शेषः । अविरुद्धान् हासादीन् । विरुद्धान् शोकादीन् । स भावः स्थायीत्यन्वयः । स्वियंनेति । पराभूयतेद्वि प्रलयोऽनुसंधेयः । तेनाद्यसेख्यापूर्तिः । अथ व्यभिचारिण इति । मुनिनैषामुदेशः कृतः । एक्षणं तु तदनुयायिभिरन्यैः कृतमस्ति । तद्यथा—तत्त्वज्ञानापरीप्यादिनिर्वेदः स्वारमाननम् । ईदन्यचिन्ताश्रुनिश्चासंधेवर्णोच्छ्रित्तादिकृत् ॥ रत्यावापामनस्त्वापश्रुतिप्राप्तादिमंभवा । ग्लानिर्निष्प्राणनाकम्पकार्णानुमाइनादिकृत् ॥ परक्रीर्णोत्मनोषार्थः शङ्कानर्पस्य निन्तनम् । ईवर्ण्यं क्रम्यैवैतुस्त्वयायांलोकास्य शोपट्टम् ॥ परोत्कृष्टं क्षमासूया गंधेदांजंन्यमर्ण्यजा । मोघावमानभ्रमेदोपोद्दोषोद्दितादिकृत् ॥ मंमोहानन्दमंभेदः स्वलद्वरपो गतिः । मधुपानादिजो शेषो मदो विविपभावत् ॥ योः श्रमोऽध्वरत्तादेः श्रामनिश-

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ ८ ॥

ब्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विपाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ ९ ॥

सुप्तं विवोधो मर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ १० ॥

भ्रमादिकृत् । आलस्यं सति सामर्थ्ये श्रमद्वेष्यादिसंभवा ॥ क्रिया विमुक्तता तत्र जृ-
म्भा तन्द्रादयो मताः । दीर्घशादेरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥ ध्यान चिन्ता हि-
तानाप्तेरनिष्ठास्येक्ष कीर्त्यते । अत्र वैवर्ण्यभूदेखशासाधोमुखतादयः ॥ मोहो हन्मूढता
हर्षविपादभयजात्र हि । शून्येन्द्रियत्वभूपातभ्रमणादर्शनादयः ॥ * बोधः पूर्वानुभूतस्य
स्मृतिः सदृशवीक्षया । भवेदत्र शिरःकम्पभ्रूसमुल्लसनादिकम् ॥ धृतिः स्यात्पूर्णता-
ज्ञानदुःखभावोत्तमाप्तिभिः । अप्राप्तातीतनष्टार्थानभिसंशोचनादिकृत् ॥ पूर्णता चित्ता-
चाश्रयमित्यर्थः । दुराचारादिना घाट्यं ब्रीडप्रधोमुखतादिकृत् । मात्सर्यद्वेषपरागादे-
श्चापलं त्वनवस्थितिः ॥ तत्र मर्त्सेनपाहृष्यस्वच्छन्दाचरणादयः । मनःप्रसादो ला-
भादेर्हर्षोऽश्रुपुलकादिकृत् ॥ आवेगः प्रियवीक्षदेधित्तसंभ्रम उच्यते । तत्र विस्मरण
स्तम्भः स्वेदः कम्पः स्खलद्रतिः ॥ जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यादिष्टानिष्टेक्षणादिभिः । अप्रा-
निमित्ता तूष्णीभावविस्मरणादयः ॥ गर्वोऽभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः । अवशात्-
विलासाद्दर्शनाविनयादिकृत् ॥ प्रारब्धकार्यासिद्धादेर्विपादः सत्त्वसंक्षयः । निश्वासा-
च्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमित्येक्षासिष्टहादिभिः ।
तत्रोच्छ्वासत्वरश्वासाहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥ चेतःसमीलनं निद्रा क्लमश्रममदादिभिः ।
तत्र जृम्भाद्भ्रमद्भ्रमिमीलनोच्छ्वासनादयः ॥ दुःखोत्पधातुवैषम्यामुद्भूतधित्तविप्लवः ।
अपस्मारोऽत्र भूपातफेनद्युत्यादयो मताः ॥ सुप्तं निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
इन्द्रियोपरतिश्वासनेत्रसमीलनादिकृत् ॥ विवोधो मोहनिद्रादिविध्वंसाद्येतनागमः ।
जृम्भाद्भ्रमद्भ्रमनयनमीलनाद्वावह्नोककृत् ॥ अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिवेशिता । तत्र
स्वेदशिरःकम्पनेत्ररागाद्भ्रमक्रियाः ॥ भयगौरवलाघवीधिम्रियागोपनं तु यत् । अय-
स्मित्यन्तर्गम्यमाशालोकनादयः ॥ * इष्टेऽपरायज्ञैरेव्यक्तार्थेऽङ्गस्त्वमुग्रता ॥ * अत्र
रेदशिरःकम्पतर्जनोत्तानादयः । शास्त्रादेः सम्यगालोक्यार्थनिर्धारणं मतिः ॥ अत्र
कर्तव्यकरणं संशयच्छेदनादयः । दोषोद्रेकवियोगावैर्घ्यापयो ये च्वरादयः ॥ इह तत्रमत्रो-
भावो व्याधिरित्यभिधीयते । अत्र स्तम्भः क्षयाहृवं श्वासात्तापाक्रमादयः ॥ उत्कण्ठा-
हर्षशोकादेरन्मादधित्तसंभ्रमः । अस्मान्हासरदितमीनप्रलयनादिकृत् ॥ जीवस्थो-
द्गमनारम्भो मरणं धीर्न्यते पुंशः । समोद्गमनग्लानिगात्रविक्षेपणादिकृत् ॥ निर्घातवि-

त्रासथैव पितर्कथं विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ ?? ॥

एष्वात्मन्ययोग्यतामननं निर्वेदः । चित्तसंभ्रम आवेगः । कालयापना-
क्षमत्वमौत्सुक्यम् । दुःखोत्थधातुवैपम्यादुत्थाचित्तविलुप्तिरपस्मारः । सुप्तं
स्वप्नः । आकारगुप्तिरबहित्यम् । चण्डत्वमुग्रता । अर्थनिर्घारो मतिः । ह्य-
द्भ्रान्तिरुन्मादः । स्पष्टमन्यत् । लक्ष्याण्यूहानि । इह निर्वेदस्वामद्रप्राय-
स्यापि प्रागुपादानात्तस्य शान्तस्यायित्वं विहितम् ।

तमेवाह—

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

यथा—

‘वयो जीर्णं हा विकृ तदपि न हि जीर्णं मदभरः

श्लथं चमीङ्गेभ्यस्तदपि न हि रागः श्लथ इव ।

रदाः शीर्णाः शीर्णस्तदपि न हि मोहः कथमयं

जनः कंसारतेश्वरणकमलाय स्पृहयतु ॥’

अत्र निर्वेदः स्थायी, संसारदुःखमालम्बनस्य, पुण्यतीर्थाद्युद्दीपनम्,
भोगानासक्तिरनुभावः, मत्यादिः संचारी ।

ननु दास्यसख्यवात्सल्याख्याद्ययो रसाः परे सन्त्यनुभूयन्ते च त-
ज्जैस्ततः कथमत्र नवैवेति चेत्, सत्यम् । तथापि नात्र ते निरूप्यन्ते ।
‘नवैव रसाः, परे तु भावाः’ इति स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना परिभाषणात् ।

धुदुक्काद्यैस्त्रासोऽश्रोतकम्पितादयः । तर्को विचारः सदेहाद्भूतिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥
अस्पष्टार्थानि कतिचित्त्वदानि व्याचष्टे—एष्विति । इहेति । पथाभिर्देश्यत्वेऽपि प्राह-
निर्देशः प्राधान्यप्रोचय । तेन शान्तस्थायी स इति भरतः । श्रीव्यासस्तु शमस्तत्स्थायी-
त्याह । स च निस्तरङ्गसुखमयीशविषया चित्तवृत्तौवम् । ‘शमो मन्त्रिष्ठतामुदेः’ इत्युक्तेः ।
तमेवेति । निर्वेदस्थायिनमेव । अथ इति । निर्वेण्यस्य निज प्रति शोचनम् । रदाः
वन्ताः । तत्तद्ग्राह्यामहमवोग्य इत्यर्थः । शमस्थायिस्तत्त्वेप रसामृते द्रष्टव्यः ।
नन्विति । मुनिना भरतेन । श्रीव्यासेन तु द्वादशापि ते दर्शिताः ‘मशानामशुनिः

अथ भावमाह—

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ॥ १२ ॥

भावः प्रोक्तः । अञ्जितः प्रधानीभूतः ।

तत्र देवविषया यथा—

‘दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक प्रकामम् ।

अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥’

यथा वा—

‘बीजं मुक्तितरोरनर्थपटलीनिस्तारकं तारकं

धाम प्रेमरसस्य वाञ्छितधुरासंपारकं पारकम् ।

एतद्यत्र निवासिनामुदयते चिच्छक्तिवृत्तिद्वयं .

मश्नातु व्यसनानि माथुरपुरी सा वः श्रियं च क्रियात् ॥’

ननु भगवतः परदेवतात्वात्तद्वृत्तिः सर्वत्र भावः स्यात् । भैवम् । तस्मा-
देव तस्य भावकचित्तानुसारित्वात् । यदाह स्वयमेव—

‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।’ इति ।

अत एव रसात्मकत्वं तस्य श्रूयते ‘रसो वै सः’ इति ।

आदिशब्दान्नुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया ।

यथा—

‘जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥’

इत्यादी । रतिरिति । तथा चार्थे अञ्जितो व्यक्ति नीतः प्रधानीभूत इति भावः ।
द्विर्धीति । सर्वत्र भगवतः पादस्मृतौ कथित्कृतः प्रार्थयते । अवधीरितं निर-
स्कृतम् । बीजमिति । यथिन्माथुरतत्त्वतो विप्रः स्वयजमानानाशिवाभिनन्दति ।
तारकं धीराममन्त्रः । पारकमटादशाणो गोपाटमन्त्रः । व्यसनानि द्विद्वयन्तानि
धियं प्रेमसपत्तिम् । नन्विति । सर्वत्र कान्तालम्बनतायामपीत्यर्थः । तस्मात्परदेवता-
त्वादेव यदाहेति । ‘येषामहं प्रिय आत्मा सुगन्ध सत्त्वा सुगन्धः सुहृदो देवमिष्टम्’ इति
कपिलस्य । अत एवेति । भूयते तैत्तिरीयोपनिषदि । ये प्रजिद्धाः । स भगवानेव रग-
स्तस्वरूपः तत्तत्विशिष्टात्तस्माद्भवति तदाश्रया दीनामनतिरेकात् । ‘रसं तेषां लब्ध्यामन्दी
मवति’ इति धृतिशेषः । सन्धानुभूय । अर्थं भावय । ‘जयतीति पथं हरिःशारी

श्रीव्यासो हि मुनिर्गुरुश्च वैशम्पायनस्य । एवमन्यदूह्यम् ।
व्यभिचारी यथा—

‘स्विद्यन्मुखं चलद्वेणीस्तनमण्डलकुण्डलम् ।

सरामि चरितं तस्या मन्मथस्यापि मोहनम् ॥’

अत्र स्मृतेरुद्रेकः ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिता ।

तयो रसभावयोः । अनौचित्यं च स्थायिविभावानुभावादिवैरूप्यमेव ।
तत्रानेकपुरुषनिष्ठा अनुभयनिष्ठा मुनिगुरुपत्नीगता चेद्रतिस्तदा स्थायि-
वैरूप्यम् ।

उदाहरणम्—

‘गन्धर्वं कुर्वाणमवेक्ष्य लीलामग्रे धरंष्यां सखि कामपालम् ।

आकर्णयन्ती च मुकुन्दवेपुं भिन्नाद्य साध्वि सरतो द्विधासि ॥’

अत्र बले कृष्णे चैकस्या रतिर्वर्णिता ।

‘मन्दस्मितं प्रकृतिसिद्धमपि व्युदस्तं

संगोपितश्च सहजोऽपि दृशोस्तरङ्गः ।

धूमायिते द्विजवधूमदनार्तिवद्वा-

वहाय कापि गतिरङ्कुरितामयासीत् ॥’

अत्र द्विजस्त्रीणामेव रतिर्न तु कृष्णस्य ।

वैदग्ध्यौज्ज्वल्यतौल्याभावो विभाववैरूप्यम् ।

तच्च लतापशुचिपमवयः कुलादिषु बोध्यम् ।

दृष्टम् । तन्त्रेणोमयोदाहृतिरियमित्वाह—मुनिर्गुरुश्चेति । ‘स्विद्यदिति । कृष्णः सुर-
लमाह । उद्रेकः प्राधान्यम् । यद्यप्यत्र ‘न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसप्रमितः ।
परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥’ इत्युक्तदिशा परमविभ्रान्तित्वात्परिणत रसो सर्वत्र
व्यभिचारी वर्तते, तथापि करप्रदप्रवृत्तराजभृत्य इव प्राधान्यमसौ मज्जत इति बोध्यम् ।
तदामासा रसामासा भासामासाश्च । बलदेवं कृष्णं च धीक्ष्य विह्वलां काचिद्रन्धवीं प्रति
काचिद्विक्रमरीं परिदसति—गन्धर्वीति । कामपालं वलदेवम् । मन्दस्मितमिति ।
धीकृष्णे मधुमहलं चित्रं प्रदर्शयन्नाह । व्युदस्तं व्यक्तम् । अहावेत्यव्ययं कृत्स्नं ।
विभावस्यालम्बनस्यैव वैरूप्यं काचिदन्तःकरणस्य, काचिच्छरीरस्य बोध्यम् । स्थायिनि

समयातिक्रमग्राम्यधाष्टर्थाद्यनुभाववैरूप्यम् ।

भावाभासस्तु शत्रुकृता शत्रुस्तुतिर्वाराङ्गनादिलज्जाभुक्ता स्त्री रतिश्चेति ।
लक्ष्याण्युद्धानि ।

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलतापि च ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘म्लानासि किं प्रेयसि, मामकीनं हृत्पृच्छ पृच्छामि तदित्पुरोऽस्याः ।

स्पृशन्निदं स्वस्थमिति स कृष्णो ब्रवीति सा नम्रमुखी बभूव ॥’

अत्र विपादशान्तिः ।

‘आलीजनैर्मण्डनकेलिकाले विभूष्यमाणा वृषभानुपुत्री ।

उरोगते नीलमणीन्द्रहारे खिन्ना सकम्पा पुलकाकुल्यसीत् ॥’

अत्र हर्षोदयः ।

। ‘सुचिरमनुचरीभिः पाठितां कृष्णगाथां

सदसि शुकवधूभिः शृण्वती गीयमानाम् ।

प्रणयसदयमेकं तासु विन्यस्यतीयं

चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरुणाम् ॥’

अत्रौत्सुक्यत्रासयोः संधिः ।

‘पतिरतिकुपितो मनःप्रमत्तं खलनिकरः किल दूषणाभिधायी ।

सुररिपुरापि वेशपेशलोऽसौ भण विमले कमुपायमाश्रयिष्ये ॥’

अत्र भयचपलताशङ्कौत्सुक्यानां मिथः संमर्दरूपं शाबल्यम् ।

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ॥ १३ ॥

त्विदमुपचरितम् । खण्डिताद्वीनां प्रिये रोपभावणाद्याः समयाः, तदन्यथामावोऽतिक्रमः ।

पालककटिकण्डूतिशब्दोपन्यासो ग्राम्यत्वम् । संभोगादेः स्फुटमभ्यर्थनं धाष्टर्यम् ।

भाव्याभासश्चित्त्विति । परोदाप्यभुक्ता चेतदिति शृङ्गारस्थायीत्वहीकृतम् । म्लाना,

सीति । कृष्णतरकान्तयोः प्रथमप्रत्युक्तिरूपं वाक्यम् । मामकीनं हृत्पृच्छेति कान्तायाः

प्रत्युक्तिः । पृच्छामि तदिति प्रथः । इदं हृत् । आलीजनैरिति । परिणामासीं वृ-

न्दाह । उरोगते सति । सुचिरमिति । वीरा वृन्दां प्रत्याह । तासु शुकवधूपु । पुरुं

नेत्रं विन्यस्यति । इयं श्यामला । पतिरिति । विमलं प्रति तत्सदृशाह । मुख्ये रसे-

ऽपीति । ऐदंपर्यावधारणाभाव आपातस्तं प्राप्येत्यर्थः । पर्यायित्वं प्राधान्यं तु परमविधा-

ते भावशान्त्यादयः । अङ्गित्वं प्राधान्यम् । तच्च तेष्वपातादेव कर-
ग्रहप्रवृत्तराजभृत्यवत् । तदेवमलंकार्यस्य रसादेरसंलक्ष्यक्रमस्य व्यङ्ग्यस्य
निरूपणेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिर्दर्शितः ।

अथ लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमो ध्वनिर्विमज्ज्य दर्शयते—

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ॥ १४ ॥

प्रतिध्वनितुल्यस्य संलक्ष्यपौर्वापर्यस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यत्र स ध्वनि-
स्त्रिधा शब्दशक्त्युत्थोऽर्थशक्त्युत्थो द्विशक्त्युत्थश्चेति । इह व्यङ्ग्यस्य श-
ब्दादिशक्त्युत्थत्वेन त्रैविध्याद्यङ्गकस्यापि लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमस्यस्य ध्वने-
स्तेन त्रैविध्यं बोध्यम् ।

तेष्वाद्यमाह—

अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥ १५ ॥

न्तिस्थाने मुख्ये रसे एव, यथा राज्ञीति बोध्यम् । करः पाणी राज्ञांशो वा । तद्वेच-
मिति । विवक्षितान्यपरवाच्याख्यस्य ध्वनेर्दो भेदो पुर्य प्रतिज्ञाती 'कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः'
इत्यादिना, तयोरादिनो भेदो लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिरैतावता ग्रन्थेन निरूपित इत्यर्थः ।
अत्रैतद्वोध्यम् । स्थायिनः सात्त्विका व्यभिचारिणश्च भावशब्देनोच्यन्ते, रसभावोपौ
रसशब्देनेति । तदुक्तम्—'भावयन्ति रसान्यस्मात्स्थायिसंचारितात्त्विकाः । नानाभिनयसं-
यदान्भावास्तस्मादमी मताः ॥ रसभावतदाभासा भावशान्त्यादयश्च ये । सर्वे ते रस्यमान-
त्वादसन्नन्देन कीर्तिताः ॥' इति । किंच हातादयः क्वचिद्वाव्यभिचारिणश्च स्युः । यदुक्तम्—
'शृङ्गारवीरयोर्दोषो वीरे क्रोधस्तथा मत्तः । शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ॥'
इत्यादि । अशान्तिमभेदं लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमं निरूपयति—अथेति । अनुस्वानाभेति ।
घण्टादौ हन्यमाने मुख्यशब्दानन्तरं यथाक्षोदीयानपरोऽनुध्वनिनामाङ्गोऽनुस्यति, तद्व-
द्यत्र संलक्ष्यक्रमो व्यङ्ग्यरहितप्रति स ध्वनिः काव्यभेदः प्रतिध्वनीति फलितार्थग्रहणम् ।
विग्रहः पुनः प्रथमानन्तेनेति बोध्यं तथैव स्मरणात् । शब्दार्थघोमर्गं चेति द्वन्द्वः । तेषां
शक्तिभ्य उक्तिप्रत्युद्भवतीति सः, तेन च शब्दशक्तिमूलाध्वनिरुपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूला-
नुध्वनिरुपव्यङ्ग्य उभयशक्तिमूलाध्वनिरुपव्यङ्ग्येति लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमो ध्वनित्रिधेयः ।
शब्दशक्तिमूलत्वं सत्त्वेतदेव । यत्र तेनेव शब्देन तदर्थपतीतिर्भुव पर्याधान्तरपरयोगेणपि
एतद्वैपरीत्यं त्वर्थशक्तिमूलत्वं न पुनरभियया तत्प्रतीतिरिति । एतेन यथाभिप्राय

वस्त्वैवेत्यनलंकारं वस्तुमात्रम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘सोऽयं वसन्तसमयः समियाय यस्मि-

न्पूर्णं तमीश्वरमुपोढनवानुरागम् ।

गूढग्रहा रुचिरया सह राघयासौ

रङ्गाय संगमयिता निशि पौर्णमासी ॥’

अत्र प्राकरणिकश्रीकृष्णवर्णनेऽप्राकरणिकचन्द्रवर्णनमसंबद्धं मा भू-
दिति तयोश्चन्द्रकृष्णयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । तेनात्रोपमालंकारो
व्यङ्ग्यः । अलंकार्यस्याप्यलंकारता ब्राह्मणश्रमणन्यायात् । एवमन्ये च ।

‘अध्वानं व्रज धूर्तं मावृणु पुरः पश्याम्बरान्ते दृशं

निक्षिप्योरुपयोधरोन्नतिमिमां नष्टेन्दुलेखाश्रियम् ।

नव्या कञ्जुलिकोज्ज्वला तनुरियं रागेण वल्गुश्रिया

यावन्न स्तिमिता सती कुटिलं मे वैवर्ण्यमापद्यते ॥’

न नियमन तत्रैव भेदो द्रष्टव्यः । तन्मियमवे तु नामिधामूलत्वं किंतु व्यञ्जनमूलत्वमे-
वाखिलरसामृतेसादिवद्भवेदिति यत्केनचिदुक्तम्, तन्नादेयम् । अखिलेत्यादेरप्येतद्भेदत्वेने-
ष्टत्वात् । इतरथा तस्य सर्वभेदवह्निर्भावापत्तेः । तेनेति । शब्दादिशक्त्युत्पत्त्येनेत्यर्थः ॥
सोऽयमिति । सूत्रधारो नाटकवर्णनीयमर्थं मारियं प्रति सूचयन्नाह । समियाय समागतः ।
पूर्णमीश्वर स्वयं भगवन्तं कृष्णं तं प्रसिद्धम् । पक्षे—तमीश्वर चन्द्रम् । अनुराग आ-
सक्तिः, रक्तिमा च । प्रह आग्रहः, गुरुशुक्रादिषु । राधा वार्धमानवी, ताराविशेषश्च । र-
ङ्गाय नाट्यस्यलाय सुलाय च । पौर्णमासी सांशपनिप्रसूस्तिथिविशेषश्च । नन्वलंकारस्य-
व्यह्नपत्वेऽलंकार्यता स्यात्तत्कथमुपमालंकार इति तत्राह—अलंकार्यस्यापीति ।
ब्राह्मणधेत् धमणः संन्यासी भवति, तदापि तस्य ब्राह्मण्यं न ह्यप्येते यथा तद्वदित्यर्थः ।
अध्वानमिति । प्रयरा काचित् प्रेयसी कृष्णमाह । अध्वानं पन्यानम् । मा आवृणु
किंतु कञ्ज इतोऽपरा । पक्षे—अध्वानं निःस्वनं यथा स्यात्तथा मा आवृणु रन्धि । हे मज-
धूर्तेति । तत्प्रयोजन वेत्स्येवेति भावः । अम्बरं नमः, वस्त्रं च । उपयोधरो भेषः, कुचश्च ।
नष्टेति स्पष्टम् । पक्षे—नष्टानेकदिनसमोगामावाहिनया इन्दुलेखा भीरिन्दुसदृशरेखा श्रीनः-
साङ्गोमा यस्या ताम् । नव्या नवीना । रागेण रक्तिन्ना उज्ज्वला तनुः सूक्ष्मा कञ्जुलि-
का स्तिमितार्द्रा सती वैवर्ण्यं वैरूप्यम् । पक्षे—नव्या स्तवनीया कञ्जुलिकयोज्ज्वला
तनुर्मेति । रागेण प्रेम्णा स्तिमिता स्वन्था सती वैवर्ण्यं साहित्यरन्ध्रियेय तत्तद्व तदभि-

अत्र शब्दादेव स्वाभियोगरूपं वस्तु ।

अथ द्वितीयमाह—

अर्थशक्त्युद्भवेऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ।

प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोन्मितस्य वा ॥ १६ ॥

वस्तु बालंकृतिर्वेति पद्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ।

वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः ॥ १७ ॥

अर्थोऽपि अर्थशक्त्युद्भवे ध्वनौ व्यञ्जकः । स च स्वतः संभवी लोकेऽपि दृष्टः । तस्मिन्नदृष्टोऽपि कवेः प्रतिभामात्रेण सिद्धः । तेन कविना पूरितस्य वक्तुर्नायकादेर्वेति त्रिविधोऽसौ प्रत्येकं वस्तुत्वालंकृतित्वाम्यां द्वैविध्यात् पद्भेदः सन्नेकैको वस्त्वलंकारौ व्यनक्तीति तस्य द्वादशविधो व्यङ्ग्यः तेन हेतुनायमर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिरपि द्वादशविधः ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

‘हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि बलात्कृष्ण किमद्भुतम् ।

हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते ॥’

अत्र वस्तुना भक्तानुरक्तो भगवानिति वस्तु

‘मम क्षमस्वाल्लि निजस्य दोषं कृपाप्रपोषं कुरु देवि भद्रे ।

वक्रालकाः कान्तमुखावरूढाः शोभां तवामी कलयन्तु काञ्चित् ॥’

योगाभिः कृष्णस्तत्पत्रोपरी स्पष्टेन्दुलेखाभ्रयो चकारिति बोध्यम् । स्वाभिप्रायनिवेदनं स्वाभियोगः । अर्थेति । स्वतः संभवी न केवलं कविभणितिमात्रनिपन्नः किन्तु व्यवहारगोचरश्च । प्रौढोक्तिः प्रतिभा । उन्मितस्य पूरितस्य । ‘द्विभि पूर्णे’ इति धातुननुसारात् । अर्थोऽपीति । तस्मिन्नेके सिद्धो निपद्भः पूरितस्य निपद्भस्येति याप्य । असावर्थः पद्भेदः पद्भकारः । एकैक इति । वीप्सायां द्वित्वम् । ‘एकैकमक्षरं पुनो महापातकनाशनम्’ इतिवत् । एकः एकः सभियर्थः । तेन व्यङ्ग्यपद्भदशविधत्वेन हेतुना अयं व्यञ्जकोऽपि ध्वनिद्वादशविधः इति । दुर्भादनं दत्ता इत्यामाच्छिद्य पलायमानं कृष्णं प्रति विलम्बहस्ताया भक्तो भवीति—हस्तमिति । हे कृष्ण, पौरुषं पद्भम् । मम क्षमस्वेति । गानिनीं भद्रं प्रति दरिद्राह । वक्रः कुटिलाः । अत्र यन्तुनेति । निपरीतरतमाचरन्त्यास्तवात्कृष्णवरी क्रमनीपत्रद्वयविहीनां विनयापरिभ्यसंगता भव-

अत्र वस्तुनोपमा ।

‘ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि ।
संसारेऽस्मिन्दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्मां पोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥’

अत्रोपमया निदिध्यासनादिरूपा भगवद्भक्तिः समूलोन्मूलनलक्षणं क-
ल्मपनाशं सद्यः करोतीति वस्तु ।

‘रङ्गे बाहुविरुग्नाद्दन्तीन्द्रान्मदलेखा ।

लग्नाभून्मुरशत्रौ कस्तूरीरसचर्चा ॥’

अत्र रूपकेणोत्प्रेक्षा । एषु चतुर्षु स्वतः संभवी व्यञ्जकः ।

‘स्पन्दते यदि पदादि तदासां स्पन्दते मधुरिमाभृतधारा ।

संगतः पवनजाद्भ्रततीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ ॥’

अत्र यासां पदादिस्पन्दनमात्रादेवं माधुर्यरसवृष्टिरहो लोकोत्तरत्वं ता-
सामिति वस्तुना रासलास्यविधौ वा कीदृशी तद्दृष्टिरिति वस्तु ।

‘क्षपासु शशभृत्कान्त्या प्ररुभशितमिदं जगत् ।

धवलीकुरुते कीर्तिरनिशं तव माधव ॥’

अत्र वस्तुना चन्द्रकिरणापेक्षया कीर्तिरधिककालप्रकाशित्वाद्यतिरेकः ।

‘गाढालिङ्गनदानाय हरौ समुपसर्पति ।

निर्याति हृदयान्मानस्तन्व्याः पीडनभीरिव ॥’

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तस्मै तथा दत्तमिति वस्तु ।

‘नयनासितपङ्कजत्प्रजा प्रणयार्द्रं हरिमर्चयन्ति याः ।

अधरासवदानसोत्सवाः प्रणतस्ता व्रजवल्लवोर्भजे ॥’

रपङ्क्तिरिव राजिष्यतीत्युपमा व्यज्यते । ध्यातेति । गद्गादासस्य कवेर्भक्तिप्रभाषोपदे-
शिकोक्तिः । वातोर्मां नामच्छन्दश्च । रङ्ग इति । तस्मिन् कवेर्वास्यम् । मदलेखन
कस्तूरीरसचर्चेति रूपकं तेन च कस्तूरीरसचर्चेव सेतुप्रेक्षा व्यञ्जिता । एवं स्वतःस-
भविनोऽर्थस्य चत्वारो भेदाः । प्रजमभिनीर्ध्यानेनानुभूय कर्णपूरः कविर्वेगयति—स्प-
न्दते इति । पूर्वार्धमुदाहरतिः । लोके मधुरिम्णा स्पन्दतासंभवात् कविप्रौढोक्तिविद्वत्त-
त्स्पन्दः । क्षपास्त्विति । कथित्वयिः कृष्ण स्तयीति । अत्रामूर्तयापि कीर्त्या जगतः
शुक्तीभास्त्विति एव । गाढेति । शिथिलमानया धीराधया सद हरेर्विनोदं ध्यानेन्ना-
नुभूय भूषणाभिधानः कविः कवयति । पीडनाद्भीरस्य सः । निर्याति निर्गम्य पञ्जा-
यते । अप्राचेतने माने पीडनभीस्तत्सिद्धेय । नयनेति । प्रजमभिनीरहस्योपासकः

अत्र रूपकेण बलवीनामर्चकान्तरेभ्यो वैलक्षण्याद्यतिरेकः । एषु चतुर्षु कविप्रौढोक्तिसिद्धो व्यञ्जकः ।

‘परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समम्भि समम् ।

माहव तीए अङ्गं तुज्झ सिण्हेहेण घड्डिअं व ॥’

अत्र सायुषा न जीवति, किं तु स्वत्वेहेनैवेति वस्तुना वस्तु ।

‘हृदये व्यधायि मानः प्रियसहचरि सावधानयापि ।

दृष्टे सति मुरशत्रौ स निर्गतः केवि नाज्ञापि ॥’

अत्र वस्तुना विनापि प्रार्थनां प्रसन्नेति विभावना ।

‘करजरदक्षतनिचयैर्मदीक्षणाभ्यां हरे धितीर्णोऽसि ।

रक्ताम्बरप्रसादः कोपेन पुनर्युतेनैते ॥’

अत्र किमिति नेत्रे कुपिते तपेत्युत्तरालंकारेण कथं नखादिकृतानि सं-
वृणोपि यावत्तेषां प्रसादपात्रमहं जातेति वस्तु ।

‘युवतीचयपरिपूर्णे तव हृदि मुरहरतयामान्त्या ।

प्रतिदिनमनन्यमनसा तनोस्तनुत्वं तनोरपि क्रियते ॥’

अत्र काव्यलिङ्गेन तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदि सा न वर्तत इति विशेषोक्तिः ।

काव्यैकविस्ताः प्रणमन्वर्णयति । अत्र नयनशब्देन कटाक्षा लक्ष्यन्ते । तदूपा नीलाम्बु-
जगला लोकेन दृष्टेति तस्मिन् रूपरूपम् । एवं कविप्रौढोक्तिजिह्वस्यार्थस्य चत्वारो
भेदा दार्शिताः । परिपुष्टे इति । द्विती कृष्णमाह—‘परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समे
समम् । माधव तस्या अङ्गं तव जेहेन घटित्त(मे)मिण ॥’ अत्राहस्य धेहघटितत्वं
कविनिषद्द्वितीरूपवत्प्रतिभयैव सिद्धं न तु परलोकेऽपि दृश्यम् । अत्र व्यतिरेकोऽपि व्य-
ज्यते श्रेहात्मवत्तेनाहस्य वैलक्षण्यावगमात् । हृदये इति । राधा स्वस्तीमाह । अत्रा-
चेतनामूर्तस्य मानस्य कान्तदर्शनेन हृदयाभिर्गतः । कविनिषद्द्वितीरूपवत्प्रतिभ-
यैव सिद्धः कान्तदर्शनसौभाग्ययत्ने मानेन सोऽहमस्यमित्युरमेक्षान्यत्र व्यहयेति प्रोध्यम् ।
करजेति । शिष्टिता धीराया हरिं प्रत्याह । अत्र करजार्क्षितः सर्वमी रत्नाश्रयमार-
प्रदान न समतीति तस्मिन्नुत्तरं कविनिषद्द्वितीरूपवत्प्रतिभयैव विषदम् । युय-
तीति । कृष्ण प्रति द्वितीयवत् । अमान्त्या स्थानमन्भमानया । तनुत्वं क्षीणञ्च ।
तनोः क्षीणया अपि । अत्र कान्तदर्शनाय तनोस्तनवदृष्टिर्लोकेन दृष्टेति त-
स्मिन् काव्यलिङ्गे कविनिषद्द्वितीरूपवत्प्रतिभयैव विषदम् । एष कविनिषध्यन् कृप्रौढो-

एषु चतुर्षु कविकल्पितवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धो व्यञ्जकः, कविनिबद्धस्य वक्तुः कवितोऽप्यनुरागाद्याधिक्यात्तदुक्तिरधिकं चमत्करोतीति पृथक् प्रतिपादिता । एवं द्वादशभेदाः ।

अथ तृतीयमाह—

शब्दार्थोभयभूरेकः

यथा—

‘अशेषसंतापहरो अनुभृतां सदाबलाकामदमेदुरद्युतिः ।

त्विषां चयैर्माधवजीवनप्रदो भावान्भुवं श्यामयते घनो नमः ॥’

अत्र बलाकादिशब्दाः स्वपरिवृत्तिं न सहन्ते, संतापादिशब्दास्त्वर्यपरिवृत्तिम् । अतः शब्दार्थशक्त्या माधवघनयो रूपमात्रव्यङ्ग्या ।

भेदा अष्टादशास्य तत् ।

अस्य ध्वनेः । तथा हि अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ । विवक्षितान्यपरवाच्यस्य तु षोडश । तत्रासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिरेकः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु पञ्चदशविध इति ।

ननु रसादीनां बहुभेदत्वात्कथमष्टादशेति, तत्राह—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते ॥ १८ ॥

असंलक्ष्यक्रमत्वं जातिमादाय रसादिरेक एव गण्यते । अन्यथा तद्गणनमशक्यम्, प्रत्येकं भेदबाहुल्यात् ।

किसिद्धस्यार्थस्य चत्वारो भेदाः । ननु कवेस्तन्निबद्धस्य वक्तव्य प्रौढोक्तिरेकरूपेणैवैतौ भेदाः सन्तु तत्राह—कविनिबद्धस्येति । अथ तृतीयमिति । अत्रोभयशक्तिमृरिति बोध्यम् । अशेषेति । वैन्दनः कृष्णं स्तुवन्ति । संताप भाष्यारिमात्रादिदिनकरकृतस्य । अपलाकामदा मेदुरा च भ्रिग्धा युतिर्यस्य । पक्षे पलाकानां वक्रपद्मिनां मशो यनस्तथाभूता मेदुरा युतिर्यस्य सः । जीवनं यतिर्जलं च । स्वपरियुतिं निजपरियुतिम् । पनसदशो माधव इति व्यङ्ग्यम् । भेदा इति । भेदाः प्रकाराः । तथा हीति । द्वौ भेदाविति । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यावित्यर्थः । पञ्चदशविध इति । सम्यग्शक्तिभ्रिग्धिषः । अर्थशक्तिभ्र्द्वांशविधः । उभयशक्तिभूरेणविध इति । नन्विति । ध्वनेरशदशभेदाः फलमित्यर्थः । परिहरति—तत्राहेति । अनेकेषामेकत्वं विरुद्धं वक्तुमित्यतो व्याचष्टे—असंलक्ष्यक्रमत्वं जातिमादायेति । उक्तान्तरं

वाक्ये द्व्युत्थः

शब्दार्थशक्त्युत्थो वाक्य एव न पदे ।

पदेऽप्यन्ये

द्व्युत्थं विनान्येऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्याद्याः सप्तदशध्वनयः पदे वाक्ये च
स्युः । व्यञ्जकत्वे पदस्य प्राधान्यात्तन्मूलको ध्वनिव्यपदेशः । यदुक्तम्—

‘एकावयवसंस्थेन भूपणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥’ इति ।

तत्र पदगतानां दिङ्मात्रेणोदाहरणम्—

‘पार्षदाः पार्षदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा ।

अक्तारोऽवतारश्च स देवः कैर्न सेव्यते ॥’

अत्र द्वितीयपार्षदादिपदानि नित्यसाहित्यनिरपायत्वनिर्हेतुकत्वजन्म-
राहित्यरूपेष्वर्थान्तरेषु संक्रान्तानि ।

‘तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दौर्जन्यमहो ममापि हि ।

रतिर्न दीर्घा मम दीर्घमेव ते प्रेम प्रियाहं तव कृष्ण किं ब्रुवे ॥’

अत्रानुकम्पादिपदानि विरहलक्षणयाननुकम्पाचर्थानीति पदगतोऽविव-
क्षितवाच्यो द्वेषा ।

‘तत्कैशोरं तच्च वक्रारविन्दं तत्कारुण्यं ते च लीलाकटाक्षाः ।

तत्सौन्दर्यं सा च सान्द्रस्मिता श्रीः सत्यं सत्यं दुर्लभं दैवतेऽपि ॥’

नास्तीत्याह—अन्यथेति । द्व्युत्थ उभयशक्त्युत्थः । वाक्य एव संभवतीति ॥ ननु
ध्वनिर्नाम काव्यविशेषस्तत्त्वं च पदस्य न संभवतीत्यत्राह—व्यञ्जकत्व इति । ध्वनि-
कारवाक्य प्रामाण्यमिति—यदुक्तमिति । भूपणेन नासिक्ताभूपणादिना सुकवेर्माती ॥
तत्र पदगतानामिति । वाक्यगतानामुदाहरतिस्तु ‘ब्रुवे त्वाम्’ इत्यादिनां पूर्वं कृतेत्यर्थः ।
शिवादीन्विहाय कृष्णं बहवः सेवन्ते कोऽत्र हेतुरिति सद्विद्यानं कथितप्रसिद्धि कथितत्वनिदुष-
दिति—पार्षदा इति । यस्य पार्षदा नित्यतत्सर्वांगिनः । लक्ष्मीरपायरहिता, कृपा
निर्हेतुता, अवतारो जन्मवर्जितः, स कैर्न सेव्यते । अपि तु सर्वेऽपि सुजेरिति । अत्र एव
देवः सर्वाराधोऽसौ । अत्र जन्माद्यप्रथमविकारवर्जितात्तदनन्तरजाः पञ्चान्यध्यास्तित्वा-
दयो वज्रिता पोष्याः । इयमजहत्स्वार्था लक्षणा । तथेति । कृष्ण मानिग्याह । विर-
हलक्षणयाजहत्स्वार्था देवा दक्षित इत्यर्थः । तत्कैशोरमिति । पल्लवान्तरिता पान्तं

अत्र तदादिपदानि कैशोरादीनामनुभवेकगोचरतां व्यञ्जयन्ति । तादृशानां च तेषामगोचरत्वाद्विप्रलम्भः प्रकृष्यतीति रसध्वनिश्च तथा । भावादीनां तद्गतत्वे न काचिच्चमत्कृतिरिति नोदाह्रियते । एवमन्येऽपि लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमा ध्वनयोऽनुसंधेयाः । तदेवं पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ।

प्रबन्धो वाक्यसमूहस्तत्रार्थशक्त्युत्थो द्वादशविधः । अपिना पदवाक्ययोः । उदाहरणम्—

‘किमत्र विश्राम्यसि कृष्णभोगिनिवासभूमौ वटपादपान्ते ।

प्रयाति तिग्मद्युतिरस्तशैलं भ्रातर्निशाप्यद्य घनान्धकारा ॥

चकास्ति सौधोऽयमुदीक्ष्यमाणो नन्दस्य गोष्ठाधिपतेः पुरस्तात् ।

अभ्यागतान्पाद्यमुखोपचारैर्यस्मिन्सभार्योऽर्चयते स मोदात् ॥’

अत्र बह्वीकृष्णयोर्निशाभिसारिणोर्नानाविधविनोदभूरियं न्यग्रोधमण्डलीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते । एवमन्येऽप्येकादश भेदा मृग्याः । तदेवं सप्तचत्वारिंशद्भेदाः ।

यदैकदेशरचना वर्णेष्वपि रसादयः ॥ १९ ॥

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गवचमविभक्तिविशेषविशेषणसर्वनामनिपाताव्ययीमावकर्मभूताधारकालसंबन्धादयः पदांशास्तेष्वसंलक्ष्यक्रमा रसादयो व्यज्यन्ते ।

कामयते । दैवतैऽपीति । देवेष्वपि नास्त्येवेत्यर्थः । अत्रेति । अनुभवेकगोचरताम् । न तु गीर्गोचरतामर्थात्यर्थः । तेषां कैशोरादीनाम् । अगोचरत्वादलामादित्यर्थः । प्रकृष्यति प्रकर्षे लभते । तथा पदगतो दक्षित इत्यर्थः । तद्गतत्वे पदप्रकारत्वे । न काचिच्चमत्कृतिरिति । विशिष्टा वचित्री नानुभूयते तेन तेषां पदप्रकाराणां नोदाहृतयः क्रियन्त इत्यर्थः । एवमन्येऽपीति । ‘अलंकारोऽप्यस्त्येव शब्दाद्यत्रावभासते’ इत्यादिषु येऽन्ये पददशभेदा लक्षितास्तेऽपि पदगता अनुसंधेया इत्यर्थः । तदेयमिति । द्व्युत्पत्त्यस्य पदगतत्वाभावादेवो भेदे न्यून इति भावः । सायादे प्रीत्याकल्पवटमूले विश्राम्यन्तं वचिदिति प्रति काचिद्हनदेवताह—किमत्रेति । कृष्णभोगी कृष्णसर्पः । तिग्मद्युतिः सूर्यः । सौधो राजसदनम् । अत्र कृष्णभोगिनिवासभूम्यादिभिः पदरतिषु पसारणपरत्वं तस्या व्यज्यते बह्वीकृष्णयोरित्यादि वस्तु व्यङ्ग्यम् । पदैकेति । एकदेशोऽशः प्रहरयादयो द्वादश । आदिपदान् पुरुषव्यत्ययादिप्रहः । महामानिर्त्नी धीरायां

उदाहरणम्—

‘मा कुरु मानिनि मानं सुहृदां वचनं प्रवेशय श्रवणे ।

गोकुलमहेन्द्रतनयो भवतु स नाथः प्रसादमासाद्य ॥’

अत्र मा कुर्विति कृतेरैच्छिकत्वेन त्वन्मानस्तदधीन एव, तेन निर्हेतुको-
ऽयमिति कृष्प्रकृतेर्व्यङ्ग्यम् । त्वमेव हठं विहाय चेत् सुहृद्वचनं स्वीक-
रोपि तदैव तत् सफलमिति णिच्प्रत्ययस्य, सादरतया हृदयान्तस्त्रिधारय
तेनैव तव हितमिति प्रोपसर्गस्य, सर्वोक्त्यनादरे तव नापीष्टसिद्धिरिति
सुहृदामिति बहुवचनस्य च ।

‘आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा

नासाग्ने न्यूनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विश्वमाभाति ते

तद्भूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि ॥’

अत्र तवाहारविषयकरागाभावं एव न तु योगिनीवदनिष्टसाधनताज्ञा-
नाद्योगप्रतिकूलाहाराच्चिवृत्तिरिति तस्याः प्राणधारणार्थमाहारोऽस्त्येव तव तु
‘सोऽपि नेति च विषयसत्तयाः, योगसाधने यदृच्छोपागते च विषये तस्याः
प्रवृत्तिस्तव सर्वथैव विषयान्निवृत्तिरिति समस्तेति विशेषणस्य, ध्यानसमय
एव तस्या नासाग्नेत्रत्वं चित्तैकाग्र्यं च तव तु सर्वदैव तदुभयं तथेङ्गिता-
दिनाप्यर्थबोधरहितं मौनं चेति तदेतद्यदिदमिति क्रमात् सर्वनाम्नः, त्वं
वियोगिन्येव न तु योगिनीत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वैति निपातस्य च ।

‘अनुपिकोक्ति गिरस्तव चेदनु सरशरं तु कटाक्षपरम्पराः ।

परिपठन्ति तदाखिलमुश्रुवामभिवसस्ममलाङ्गि शिखामणीन् ॥’

ललितायाः सख्यः प्रपोषयन्ति—मा कुर्विति । इतिशब्दस्तथैच्छिकत्वमिच्छावृत्तत्वम् ।
अयं मानः । तद्व्यङ्ग्यवचनम् । स्वर्धोक्तीति । सर्वासां सुहृदामन्माकं वचनधेनाहतं
पर्येते तर्हि तवान्प्रभीष्टं न विध्यति । अमीष्ट च तत्र कृष्णवशीकरणमेव सर्वविधसत्कारो
वा । आहार इति । मानिनी तथा प्रति विनाशा पृच्छति । तस्या योगिन्याः ।
एवमुत्तराणि क्षेपम् । तदुभयं नासाग्नेप्रखं विरीकार्यं चेति द्वयमित्यर्थः । घेति
निपातस्य वैति । चकारेण कृष्प्रकृतेर्व्यङ्ग्यमिति पूर्वस्य ग्राहणपरमनुष्ठप्यते । अनुपि-

अत्र पिकोक्तीनां स्मरशराणां च गौण्यम् गिरां कटाक्षाणां च ततः प्राधान्यं तेनायत्नादेव जगद्धशीकारादित्यव्ययीभावस्य, समस्तसुन्दरीवृन्द-
गर्भसर्वस्वहारी तव सौन्दर्यराशिरिति व्याप्तिसूचकस्य कर्मभूताधारस्य च ।
अत्र स्वरूपमहिम्नैव व्यङ्ग्यावगतिः विग्रहादौ वाचकत्वतौल्येऽपि तदभावात् ।

‘जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो

यदुवरपरिपत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ।

स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन

ब्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥’

अत्र तत्तत्परिकरवैशिष्ट्येन तास्ता लीला नित्याश्रकासतीत्यस्यन् वर्ध-
यन् जयतीति वर्तमानकालस्य, यथा वा—

‘श्रीकृष्णपदाब्जं यः सेवितुमिच्छेत् ।

तस्यान्तरविद्यां जानीहि विनष्टाम् ॥’

अत्र पादसेवनेच्छायाः प्रागेव विधाविनाशोऽभवदिति विनष्टामिति
भूतकालस्य च । काले विहितस्य कालत्वमुपचारात् ।

‘गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स वेणु-

र्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।

कोक्तीति । कृष्णो राधा भगवते । पिकोक्तीना समीपेऽनुपिकोक्तिस्मरशराणा समीपेऽनु-
स्मरशरमिति सामीप्येऽव्ययीभावः । तत इति । ताभ्यस्तेभ्यश्चेत्यर्थः । अव्ययीभाव-
स्येति । व्यङ्ग्यामिति पूर्वेणव सन्धः । अय भावः—पूर्वपदार्थप्रधानो ह्यव्ययीभावस्तेन
सामीप्यस्यैवेह प्राधान्यम्, न पुनः पिकोक्त्यादीनामित्याशयः । व्याप्तिसूचकस्येति ।
प्राप्ते वसतीति प्रामैरुदेशः प्रतीयते, प्राममधिवसतीति कृत्रो प्रामः, एवमधि-
वसति शिखामणीनित्यत्र बोध्यम् । तदभावाद्वादव्यावगमाभावात् । श्रीकृष्णस्यान्तिम-
लीलां वक्ष्यन्शुकः पारीक्षितपुद्गिस्थैर्यावार्दी निजसिद्धान्त निवेदयति—जयतीति ।
एतावता ग्रन्थसदभेण योऽय निगदितमहिमलीलः स खलु श्रीकृष्णो भगवान् तादृश-
तथैवाधुनापि विभातीति तावदास्थेयम् । न तु मौशलचरितधृत्या विपरीत भाव्यम् ।
यदसौ षड्विंशतिजनामोचरस्तथैव निजपात्रि प्रीडतीति समुदायार्थः । वादः प्रसिद्धिस्त-
त्वमुभयस्येति यावत् । स्थैरिति । स्वभुजगुल्फार्जुनादिभिरिति व्याख्येयम् ।
काले इति । यद्यपि कालस्य पदांशत्वं न समवति तथापि कालविहिते लडादी कालत्व-
मुपचर्य तथोच्यते इति भावः । गोप्यः किमिति । गोप्यः परस्परमाहुः । अय वेणुः

भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं हृदिन्यो-

हृष्यत्वचोश्च गुमुचुस्तरवो यथार्याः ॥'

अत्र कृष्णाधरसुधा गोपीभिरेव पातुं युज्यते, न तु धूर्तेन वेणुनेति गोपिकानामिति स्वस्वामिभावसंबन्धस्य ।

'श्रीराधिकामाधवयोर्विचित्रैः क्रीडानुपङ्गैः श्रमबिन्दुभाजोः ।

तयोस्तदालीततिरङ्गकानि संवीजयन्ती व्यननैर्विरेजे ॥'

अत्र श्रीराधिकाशब्दस्य पूर्वनिपातस्तस्याश्चातुर्यातिशयं क्रीडासु द्योतयति । अङ्गकानीत्यनुकम्पार्थकः । करूपतद्धितस्तु दैर्बल्यं व्यञ्जयन्संभोगप्रकर्षम् । एवमन्येषामपि बोध्यम् । एषु पदांशेषु कचिद्वाच्येन रसादयो व्यज्यन्ते, कचिच्च व्यङ्ग्येनेति विभावनीयम् । रचनावर्णयोर्व्यञ्जकतागुणग्रन्थे वक्ष्यते । अपिशब्दात्प्रबन्धेषु नाटकादिषु । यथा विदग्धमाधवादौ शृङ्गारः, भारते शान्तः, रामायणे करुण इति । एवं रसादिध्वनयः पङ्क्तिधाः । रसादिव्यङ्ग्यस्य वाक्यपदाम्यां पदांशवर्णरचनाप्रबन्धैश्च प्रकाश्यत्वात् ।

किं कुशलमाचरत् । यतो गोपिकानां स्वमपि घनरूपानपि दामोदराधरसुधां भुङ्क्ते । स्त्री-जातिधेद्वन्तुरागेण परासां पत्युधरसुधां भुङ्क्तां नाम । अयं रक्तु वेणुः पुरुषजातीयस्तत्रापि तां कथं भुङ्क्ते इति वेणुशब्दाभिप्रायेण तत्रोपहासः । तत्र च स्वयमात्मनैव । कस्याधिदपि गोपिकायास्तच्छेषप्राप्त्यभावस्तत्राप्याश्चर्यमिति भावः । अहो आस्तां तदपि यदवशिष्टरसं हृदिन्यो भुङ्क्ते, अस्यावशिष्टो भुक्तभुक्तो यो रसस्तं परमपवित्रा हृदिभ्यो नचोऽपि गुमुनाया भुङ्क्ते समास्वाद्य पुञ्जा भवन्ति । विक्रान्तकमलनमिषेणेति शेषः । अहो तदपि आस्तां तस्य वेणोस्तादृशमहिमदर्शनात् । तत्रोत्रप्रायास्तरवोऽपि अङ्गुरोद्गमादिमिषेण हृष्यत्वचो रोमाञ्जयुक्ता मधुपासामिषिभानन्दाधु मुखन्तीत्यर्थः । तदेतं तस्यान्यायमपि न गणयन्तीति भावः । तत्र च यथार्याः केचिदात्मगोप्रजमहिमदर्शनात्तत्राद्यान्धसि । तथेति तेषामनार्यत्वं ध्वनितम् । व्यञ्जेति । पातुं युज्यते तत्त्वभूतत्वादिति भावः । इह पश्या-पदांशः संबन्धस्य त्वचारात्त्वम् । श्रीराधिकेति । निचेवस्यां सती प्रति तयो-र्मोध्यादिकीं लीलां वाचित्तद्वन्तरी निवेदयति । तदा तस्मिन्समये । आलीतविर्लि-ताया । अत्रेति । यद्यपि 'अल्पाच्छरम्' 'अभ्यर्हितं च' इति सूत्रभ्यां माधवशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तथापि श्रीराधिकाशब्दस्य स तस्याः क्रीडासु कृष्णापेक्षवातिचातुरी व्यञ्जयति । तेन तस्याः अभ्यर्हणपेक्षनादिति भावः । संभोगप्रकर्षं द्योतयतीति संबन्धः ।

भेदास्तदेकपञ्चाशत्

पूर्वगणिताः पञ्चत्रिंशत्, अर्थशक्तयुक्ताः प्रबन्धगता द्वादश, रसादि-
ध्वनयस्तु पदांशादिगताश्चत्वार इत्येकपञ्चाशदुत्तमकाव्यभेदाः । एते
शुद्धाः ।

अथ संकीर्णानाह—

तेषां चान्योन्ययोजनम् ।

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ॥ २० ॥

तेषामेकपञ्चाशतः प्रत्येकमेकपञ्चाशता गुणनं वेदेकोत्तरपट्सत्यधिक-
द्विसहस्री (२६०१) संख्याका भेदाः स्युः । संशयास्पदत्वमनुग्राह्यानुग्राहक-
त्वमेकव्यञ्जकानुप्रवेशश्चेति त्रिविधः संकरः । मिथो *निरपेक्षरूपैकविधा
संसृष्टिश्च । तेन, तथा च गुणनं चेत् वेदस्ताचिवियच्चन्द्राः (१०४०४)
शुद्धभेदैः सह शरेषुयुगखेन्दवः (१०४९९) ॥

तत्र त्रिरूपः संकरो यथा—

‘पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्यं
सत्यं भर्षाश्च मधुसूदन एव मत्तः ।
वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन
प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन ॥’

अत्र पद्मिन्यादिशब्दार्थयोः शब्दार्थशक्तयुत्पानुष्वनेः संकरत्रयम् । तथाहि
मयि तवानुरागे महान् यन्मां दक्षिणेनोदारेण लोचनेन दर्शनेन प्रातः प्रबो-

पयमिति । अन्येषां पदांशानां पुष्पव्यन्यादीनां व्यञ्जकत्वं बोध्यम् । भेदास्त-
दिति । पदांशादिगताः पदांशवर्णरचनाप्रबन्धगता इत्यर्थः । वाक्यपदगता इति भेदां तु
पञ्चत्रिंशद्भेदान्तःपनिर्ता शेषी । चेदस्याचीति । अत्रानां वामतो गतिप्रविष्ट्या चतु-
रधिकचतुःशत्युत्तरदशसहस्राणि स्युरित्यर्थः । एवं परत्र । मानमहाय प्रातर्विनयकारिणं
कृष्णं प्रति याचिरस्तगृहिताह—पद्मिन्यहमिति । अत्रेति । शब्दशक्तयुद्धवाप्यंश-
स्युद्धवयोर्ध्वन्योरित्यर्थः । तत्र संदेहसंकरपक्षं तावद्दुत्पादयति—मयि तचेत्यादिना ।
यथैवतरनिधयो न भवति स संदेहसंकरः । अस्मिन्पक्षे दक्षिणस्य उदरार्थः । वाम-

धयसि । तस्यां न तथा । यद्दामेनानुदारेण दर्शनेन निशि तामसुखयः । अत्र हेत्वलंकारो व्यङ्ग्यः । यदहं पद्मिनी सा तु कुमुदिनी । पद्मिन्यपेक्षया कुमुदिनी निकृष्टेति । अथ वाहं नाम्नैव पद्मिनी, न तु वस्तुतः कथमन्यथा मयि ते विरागः । सा तु नाम्नैव कुमुदिनी न तु वस्तुतः इति सत्यम्, कथमन्यथा तस्यां तेऽनुराग इति संशयः ।

अथ पद्मिन्यहं कुमुदिनी सैवेति रूपकेण तद्धेतूपन्यासद्वारा प्रातर्भां प्रबोधयसि निशि तामसुखय इति हेत्वलंकारो व्यङ्ग्यः । भवान्मधुसूदन एवेति भृङ्गस्य तवोभयत्र रागसाम्यान्न दोषः । किंतु ममैव सः यदहं पद्मिनी प्रातरेव सह भृङ्गेण पद्मिन्याः संदर्शनमिति मधुसूदनपदद्योत्येन वस्तुना पुनरपि रूपकं ध्वनितमित्यनयोर्मियोऽनुप्राधानुप्राहकता ।

एवं मधुसूदन एव भवान्मत्तः स्वतस्तृप्तस्तव कुत्रापि नापेक्षेति स्वभावोक्त्या तव दक्षिणं नेत्रं सूर्यात्मकं येन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि । वामं तु चन्द्रात्मकं येन कुमुदिनीं तामसुखय इत्येकस्मिन्नेव व्यञ्जके मधुसूदनशब्दे व्यञ्जनानुप्रवेशश्चेति त्रिरूपः संकरः । अथ दक्षिणेन सरलेन लोचनेन मां प्रबोधयसि तेन ते मयि नानुरागः । वामेन कुटिलेन तामसुखयस्तेन तस्यामेव स इति वस्तुना स्वभावतो मधुसूदनो भृङ्गोऽज्ञस्तत्रापि मत्त इति स्वभावोक्ति-

शब्दो निकृष्टार्थः । लोचनशब्दो दर्शनार्थक इति शोध्यम् । कथमिति । अन्यथा मय्येव त्वमासक्तोऽभविष्य इत्यर्थः । सत्यमिति । इतरथा तस्यामासक्तो नामरिष्य इत्यर्थः । अथानुप्राधानुप्राहकमात्रं संक्रामाह—अथ पद्मिन्यहमिति । हेतूपन्यासेति । मम पद्मिनीदेवे प्रातः प्रबोधनं हेतुः । तस्याः कुमुदिनीत्वे निशि सुखाध्यात्वमिति हेत्वलंकारः काव्यलिङ्गव्यङ्ग्यः । ममैव स इति । स दोष इत्यर्थः । वस्तुनेति । दोषाभावहोषणार्थः । अनुप्राधानुप्राहकता अज्ञादिभावः । अर्थशून्यत्रकानुप्रवेशरूपं संकरमाह—एवमिति । मत्त इति । मदी दक्षिणो मे । मधुसूदनो विष्णुः तस्यैव दक्षिणं नेत्रं सूर्यरूपं वामं तु चन्द्ररूपं नान्यस्येति । मधुसूदनशब्देनेकेनैव व्यङ्ग्यते । एकस्मिन्निति । एकस्मिन्नेव व्यङ्ग्ये पदे पादे वा व्यङ्ग्यपद्व्यङ्ग्यत्रानुप्रासेत इत्यर्थः । अथ संख्येष्टमाह—अथ दक्षिणेनेति । अस्मिन्पक्षे दक्षिणवामशब्दी सरलकुटिलादीकौ सरलेन नेत्रेण ज्ञायिकादीक्षणमौदासीन्यव्यङ्ग्यं कुटिलेन तु रागव्यङ्ग्यमिति मधु-

स्तादृशस्य तत्र विवेकाभावादविदग्धस्त्वमिति स्वभावाख्यानाक्षेपयोः संसृ-
ष्टिश्च । एवं पदवाक्यव्यङ्ग्यैर्गर्वधैर्यदैर्न्यग्लानिनिर्वेदावहित्थादिभिर्भावैश्च सा ॥

इति भरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यां ध्वनिभेदनिर्णयो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धयङ्गमस्फुटम् ।

संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥ १ ॥

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

तत्रागूढं यथा—

‘कृष्णस्य जगदीशस्य वन्द्यस्य विवुधोत्तमः ।

शृण्वन्निन्दितमेतस्य जीवन्नैव भवाम्यहम् ॥’

अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य व्यङ्ग्यमगूढम् । ‘गोप्यस्तपः
किमचरन्—’इत्यादि । अत्र पिबन्तीत्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य । एवम-
न्येषां च बोध्यम् ॥

अपरस्य रसादेरङ्गं रसादि अयमेव रसवत्प्रभृतिरलंकारः । तत्र र-
सादे रसाङ्गत्वे रसवत् भावाङ्गत्वे प्रेयः । आभासाङ्गत्व ओजस्वि ।
प्रशमाङ्गत्वे तु समाहितम् । क्रमेणोदाहरणानि—

शास्त्रप्रसिद्धेः । स्वभावत इति । अज्ञो ज्ञानशून्यः । अत्र स्वभावोक्तिर्व्यञ्जनया गम्या
विवेकवैदग्ध्याभावस्त्वाक्षेपेणेत्येकव्यञ्जकानुप्रवेशाद्भेदः ॥

इति कृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमुदीटीकायां चतुर्थः परिच्छेदः ॥

अथेति । व्यङ्ग्यभेदैरेव व्यञ्जकस्य काव्यस्य भेदाः स्युरित्यभिप्रयन्सूत्रयति—अगू-
ढमिति । अगूढं सर्वैर्वैद्यं तच्च वाच्यायमानत्वात् तथा चमत्कारि यथा कामिनीस्तन-
वद्दं सत् । अपरस्य रसादेः स्वनैरपेक्षेण लब्धसिद्धेरङ्गमुपकारकम् । वाच्यस्य सि-
द्धिरेव यदधीना तद्वाच्यसिद्धिरहम् । अस्फुटं सहृदयैरापि दुःसंवेद्यम् । संदिग्धप्राधान्यं
तुल्यप्राधान्यं चेति द्वयम् । यां कारुं विना वाच्यार्थं एवात्मानं न लभते तथा प्रकाश्यं
काकाक्षिप्तम् । चमत्कारे वाच्यमुरापेक्षकमसुन्दरम् ॥ जीवन्निति । सहृदयोक्तिः ।
अप्रेति । सफलत्वमर्थान्तरं मरणमेव वरमिति व्यङ्ग्यं तच्च सर्वैर्वैद्यम् । गोप्य इति ।
अथ पानं वाच्यार्थं तस्मात् सादरावलोकनं लक्ष्यते । प्रथमिति । अन्येषां लक्ष्यव्यङ्ग्य-
प्रमत्तनिर्भेदानां व्यङ्ग्यं चेदगूढं स्यात्तदि त एतद्रेद्यन्तःपातिनो बोध्याः ॥ अपर-
स्फुटेति । रसवदिति रसयोगात् । प्रेय इत्यतिप्रियत्वात् । ओजस्वीति ।

‘कोपे यपातिललितं न तथा प्रसादे
 वक्रं विधिसाय तनोतु सदैव कोपम् ।
 इत्याकलय्य दयितस्य वचो निमग्नी
 राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु ॥’

अत्र हास्यस्य विप्रलम्भशृङ्गारोऽङ्गम् ।

‘धन्यं वृन्दारण्यं यस्मिन्विलसति सदैव रमणीभिः ।

प्रतिकुञ्जं प्रतिपुलिनं प्रतिगिरिकन्दरमसौ कृष्णः ॥’

अत्र वनवर्णनभावस्य संभोगशृङ्गार इति रसवत् ।

‘पूर्णाः पुलिन्य उरुगाय पदाब्जराग-

श्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।

तद्दर्शनस्मररुमस्तृणरूपितेन

लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥’

अत्र शृङ्गारस्य पुलिन्दीभावः ।

‘वृन्दावनमतिपुष्यं यस्मिन्कुसुमसितैः फलोरोजैः ।

पल्लवकुलाघरैरपि सुस्रयति कृष्णं लतापालिः ॥’

अत्र वनवर्णनभावस्य लताभाव इति प्रेयः ।

‘त्वत्सामन्तहृत्तान्दारान्पुनः प्राप्य त्वदाज्ञया ।

मुदितैर्मथुरानाथ वन्द्यसे शान्नवैरपि ॥’

अत्र शत्रुकृतशत्रुलुतिरूपो भावाभासो भगवद्विषयस्य भावस्येत्यूर्जस्वि ।

धोजो पलम् । तदभानाधित्प्रवृत्तावस्तीति समाहित परीहारः । कोपे यद्येति । क-

प्पकृतं राधाभानमङ्गं काचित्प्रति कापिदाह ॥ धन्यमिति । शारीश्रकवोर्लक्ति ॥

पूर्णा इति । वने कृष्णवैशुगीतं श्रुत्वा तद्दर्शयित्वा च गेष्पो वरन्ति । पुलिन्यः

शपराद्भनाः पूर्णा कृतार्था वयमित्याहुः पूर्वं दयितायाः स्तनयोर्मण्डितेनपुलितेन पुनः

श्रुतसमये उरुगायस्य कृष्णस्य पदाब्जरागेण चरणारुणिन्ना भीः कान्तिर्यस्य तेन

कुङ्कुमेन पुनश्च तस्य वनविहारे लृणेषु रूपितेन लम्बेन । तस्य तादृशकुङ्कुमस्य दर्शनेन

स्मरकृता रुक् तापो दासा ता । आननेषु कुचेषु च तेन कुङ्कुमेन लिम्पन्त्यस्तदाधि

स्मरुवथा जहुः । अतस्ताः पूर्णा माहश्यस्त्वपूर्णाः । या एवमप्याधिगान्ति न प्राप्नु-

वन्तीति भावः ॥ वृन्दावनमिति । तयोर्दक्तिः । पालिः भेरी एकदेशविवर्तितरूप-

कम् ॥ त्वत्सामन्तेति । वन्दितः कृष्णः स्युयन्ति । शान्नवैरिसमूहैः ॥ अत्रेति ।

‘देवेन्द्रजित्सु पृथुकात्पृथुकोपमाद्भी-

रस्मासु सत्सु न तवेति गिरा सुराणाम् ।

कंसस्य यो हृदि मदः स तु तेषु सर्वे-

प्वाप्तेषु तत्पृथुकतां क्व गतो न जाने ॥’

अत्र मदप्रशमो वीरस्येति समाहितम् ।

‘गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते

कित्त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावत्यन्यथा ।

इत्यामन्त्रणमङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-

माश्लिष्यन्पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः ॥’

अत्राच्युतेत्यादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादिवाच्यसिद्धावङ्गं तदुपपाद-
कत्वात् ।

‘असुरदमन नन्दकः स्वपाणौ कुतुकवशाद्भवता निधीयते चेत् ।

सुरपुरवनिताः स्ववेश्ममोदाद्विदधति सद्रचनोज्ज्वलं समन्तात् ॥’

अत्र खङ्गोद्यमनात् कृष्णेन रिपवो वीरा हनिष्यन्ते, ते च स्वर्गमस-

भावस्य षन्दिनिष्ठस्य । देवेन्द्रेति । तयोः कृतिः । पृथुकाद्दालात् । पृथुकोपमाच्चिपिट-
तुल्यात् । अस्मद्भक्ष्यादित्यर्थः । ‘पृथुकी चिपिदाभकौ’ इति नानार्थवर्गात् । अस्मात्कृ-
ष्णात् मीस्त्व न युज्यते । अस्मासु कीदृशेषु । देवेन्द्रजित्सु इन्द्रपराजयिषु । यो मदो हृदि
जातः स क्व गतः पलायित इति न जाने नाहं वेद्मि । कदा तेषु असुरेषु सर्वेषु तत्पृथु-
कतां कृष्णचिपिटतामाप्तेषु । कृष्णेन निहितेऽथिति यावत् ॥ अपराद् द्विधा अपरस्य
रसादेरहमलक्ष्यक्रमो रसादिः । वाच्यस्य प्रधानस्याहं लक्ष्यक्रमावस्त्वलंकाराः । तत्रायो
वृत्तौ दक्षितः । द्वितीयस्तु • मृग्यः । एवमपराहमुदाहृत्याप वाच्यसिद्धहमुदाहरति—
गच्छामीति । हे अच्युत तन्नामक पक्षे ममेदृशसीन्दर्यं दृष्ट्वाप्यच्युतपैर्योऽसीति तेन
व्यर्थं वाभ्रावदिति रिति भावः । दर्शनेन किं तृप्तिः । अपि तु समोर्गेनेत्यर्थः । कित्त्वेव-
मिति । द्वयोरपकीर्तिर्जातेव । तद्व्येवात्मानं वक्ष्याव इत्यर्थो व्यङ्ग्यः । स च इत्यामन्त्र-
णमङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसामित्येतद्वाच्यस्य सिद्धिकृत् तद्राक्ति विनेतद्विशेषणपदा-
र्थस्य शरीरालसादिति भावः । आमन्त्रणमङ्गिभ्यां सूचितौ यौ वृथारस्थानखेदी ताभ्या-
मलसामिति वा भङ्गिचनरचना दर्शनेन भवतः किमिन्यादिरूपा उत्पद्यत इत्यनेन वृथा-
वस्थानं कित्त्वेवमित्यादिना तु रोदः ॥ असुरदमनेति । कृष्ण षन्दिनः इतुवन्ति ।

त्पतित्वेनायास्यन्तीत्यानन्दावेशात्स्वर्गाङ्गनाः स्वनिकेतं मण्डयन्तीति व्यङ्ग्यमस्फुटं कष्टगम्यत्वात् ।

हे भद्र माद्रपदमासचतुर्थकेन्दो

तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयासि दृष्टः ।

श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना

साकं तथापि मम किं प्रथितः प्रवादः ॥'

अत्र त्वद्दर्शनात्प्रवाद इत्यनैकान्तिकम्, किंतु तादृशादृष्टादेवेति, किं वा नायं प्रवादः सत्यैवेयं जनश्रुतिर्यद्विनापि त्वद्दर्शनाज्जनैरुद्धोप्यते इति संदिग्धप्राधान्यम् ।

'सरसगरसमाप्तौ वक्रतां भ्रूहार्पा-

दजनिपत मृगाक्ष्या धीतलक्ष्याः कटाक्षाः ।

धनुरिव विपमेपोज्याविमुक्तं तदासी-

द्विविशुरिव निपङ्गे मुक्तशेषाः पृषत्काः ॥'

अत्रोत्प्रेक्षयोपमा ध्वनिता । तयोः स्वप्राधान्येन स्थितत्वात्तुल्यप्राधान्यम् ।

'कुलीनाः किल कुर्वन्तु दुर्धशो मम कर्मठाः ।

रामं दूर्वादलक्ष्यामं कामं नैव भजाम्यहम् ॥'

अत्र न भजामीति निषेधो वाच्यस्तेन सहैव भजामीति व्यङ्ग्यः प्रतिभाति । नञ्चोत्पात्र काकुः ।

नन्दकस्तत्रामा खङ्गः । निधीयते क्रियत इत्यर्थः ॥ कष्टगम्यत्वादिति । सहद्वैरपीति शेषः ॥ हे भद्रेति । काचिद्विदितानुरागा नष्टचन्द्रमुदिश्याह—अत्रेति । इत्यनैकान्तिकमिति । ऐकान्तिकं व्याप्तिस्तदभावोऽनैकान्तिकम् । तथा च तत्र दर्शनादेव प्रवादो भवतीति नास्ति नियमः मध्येव व्यभिचारात् । किंतु प्रवादजनकमदृष्टमेव तत्र हेतुरित्यर्थः । किं वा त्वद्दर्शनादेव प्रवाद इति नियमः सत्य एव । तथापि त्वद्दर्शनं विना जनैश्चोद्धोप्यते तदा नायं प्रवादः । किंतु सत्यैवेयं किंवदन्ती यतो मिथ्याप्रवादस्त्वद्दर्शनं विना न भवतीति निश्चयः । संदिग्ध प्राधान्यं यत्र तत्र उभयोरर्थयोः प्राधान्ये साधकवाचकमानाभावात् सदेहः ॥ स्मरसमरेति । प्रिययो रजर्जरात् विभान्ते सख्योऽनुभोदन्ते । पृषत्काः पाणाः । अत्रोत्प्रेक्षोपमयोर्वान्यव्यहययोर्दमयोरपि प्राधान्यं च मत्कारसाम्यात् । भामेनाक्षिप्तः काचिद्रामभक्तः श्यालकस्तमाह—कुलीना इति । कुर्वन्तु प्रथयन्तु । कर्मठा याज्ञिका वयमित्यभिभाषितः । दूर्वादलेति । तत्र विष्णु-

‘कर्णकल्पितरसालमञ्जरी’ इत्यत्र व्यङ्ग्यमसुन्दरं द्रष्टव्यम् ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

एषां समनन्तरोक्तानां भेदा यथासंभवं ध्वनिभेदवदर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वादिना बोध्याः । यथायोगमिति यत्र वस्तुमात्रेणालंकारो व्यज्यते, न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । किंतु ध्वनित्वमेवेति भावः ।

अथ ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यमिश्रणमाह—

सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः ।

अलंकारात्मकैरलंकारसहितैश्च तैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सह ध्वनेर्योगः । स च संसृष्ट्या संकरेण च त्रिरूपेण बोध्यः ।

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी ॥ ३ ॥

एवमनेन प्रकारेणावान्तरभेदप्रभेदगणने भूयसी भेदसंख्या । तथा हि—एकस्यैव शृङ्गारस्यैकोऽपि संभोगरूपो भेदो मिथोवीक्षाश्लेषादिभेदात्प्रत्येकं च विभावादिवैचित्र्यात्संख्यातुमशक्यः, का गणना पुनः सर्वेषामिति ।

संक्षेपात्त्वस्य ध्वनेस्त्रयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात् । तथा हि—किञ्चिद्व्यङ्ग्यं वाच्यतासहम्, किञ्चित्त्वन्यथा । तत्राविचित्रं विचित्रं चेति सक्तिर्द्योतिता । एतदंशे ध्वनित्वमेवेति बोध्यम् । अप्रिमनिर्णयात् । तथापि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवोच्यते, तस्यांशस्य प्राधान्यात् ॥ एषामिति । न केवलमेत एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः । किंतुर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वादिभिर्यथाध्वनेर्भेदास्तथासंभविनो हित्वास्यापि तैरुपाधिभिः शुद्धभेदाः संकरसंसृष्टिभ्यां योजने तेषामिवेषां च संकीर्णभेदा अपि बोध्याः । असंभविनस्तु वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिपन्धनाः । तथा च तैर्भेदेभ्योऽत्र प्रकारः । अयं भावः—अलंकारः कदाचिद्व्यङ्ग्यत्ववाच्यत्वालंकाररहितेन वस्तुमात्रेण व्यज्यते, कदाचिद्व्यङ्ग्यत्वालंकाररहितेन वस्तुना । तत्राद्ये वस्तुमात्रापेक्षयालंकारस्य चारुताधिक्यमिति तत्र सर्वत्र ध्वनित्वमेव, परत्रापि यत्र वाच्यत्वालंकारापेक्षया व्यङ्ग्यत्वालंकारस्य न चारुता तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवेति । यथा ‘हरिमक्ति—’ इत्यादीं प्रतिवस्तूपमाव्यङ्ग्यप्रायामगूढावामुपमायाम्, यथा च—तत्र जयतीत्यादीं प्रतीपव्यङ्ग्ये व्यतिरेके ॥ अयोमयविषसंघट्टि इतिपितुमाह—अथेति । अलंकारसहितैरित्यत्र वाच्यत्वालंकारसहितैरिति बोध्यम् । योगो मिश्रणम् । भेदसंख्या प्रकारगणना । भूयसी षटुतरा । मिथोवीक्षा परस्परदर्शनम्, तेषांशेषात्सिद्धम् । आदिपदानुपपन्नसंश्लेषादि ॥ विषान्तरेण तु संख्यातुं ननुपपन्न इत्याह—संक्षेपादिति । त्रिरूपाणां वैचित्र्यात् । तत्राविचित्रमिति ।

द्विविधमाद्यं क्रमाद्द्वस्त्वलंकृतिरूपम् । द्वितीयं तु रसादि । तच्च स्वप्नेऽपि
वाच्यतां न सहते । विभावाद्युक्तिद्वारैव प्रतिपत्तेः ॥

इति भरतसूत्रवृत्ती साहित्यक्रीमुद्यां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदतिर्णयो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ॥

षष्ठः परिच्छेदः ।

अथ शब्दार्थचित्रयोरेकत्रैव गुणप्रधानभावेन स्थितिरिति, शब्दार्था-
लंकारौ द्वावपि स्वामीष्टाविति च बोधयितुमारम्भः ॥

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं कान्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥ १ ॥

अविचित्रं वस्तुमात्रं विचित्रं त्वलंकाररूपम् । अर्थं वाच्यतासहम् । रसादीति ।
भावतदामासभावशान्त्यादिकमादिपदात् ॥

इति कृष्णानन्दिन्यां साहित्यक्रीमुदीत्यायां पञ्चमः परिच्छेदः ॥

अथेति । यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपं भेदद्वयमवरस्य पूर्वं निरूपितमस्ति तथाप्यु-
भयोर्गुणप्रधानभावेन स्थितिरिदं नोक्तेति तदर्थमेतदिति भावः । शब्दार्थालंका-
राविति । एवं हि मन्यन्ते—'रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः । न कान्तमपि
निर्गुणं विभाति वनितानमम् ॥ रूपकादिमलकारं पाठ्यमाचक्षते परे । सुषां तिङां च
व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ तदेतदाहुः सौशब्ध्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी । शब्दा-
भिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥' इति । अस्यार्थः—'विभाति विभावतां प्राप्नोति ।
कृष्णलादिवैशिष्ट्यपूर्वकं विभाव्यत्वात् । विभावादित्वेन प्राप्तानामर्थानामेव रसरमिति
तेषां परिष्कृतिरचिता । अर्थं प्रत्याप्य प्रक्षीणानां शब्दानामलंकारणस्यानुदरणीयत्वादि-
त्येके । याव्यं च कविकर्म शब्दरूपमेवेति । तदाभितानां सुवन्तानां तिङन्तानां च वि-
शिष्टोत्पत्तिरनुप्रासादिना निर्मितिरलंकारः रूपकादिस्त्वलंकारे बाह्यः । तत्रालंकारप्रयोगो
भाक्त इति वाञ्छन्ति । ईदृशी यथा शब्दव्युत्पत्तिः सौशब्ध्यं शब्दनिर्माणसौष्ठवम् ।
शब्दार्थः—शब्दद्वैतव्यजनात्तानां स्वादानां विभावादिभिरर्थैरुपसायनम् । ते च भाध्यादि-
व्यञ्जनवर्णघटितानुप्रासादिमत्तयैव रचिता व्यजने प्रभवन्ति । तेन शब्दालंकाराणामा-
वश्यकत्वम् । पाद्यात्यानामर्थालंकाराणामकैचित्करत्वं तान् दिनापि शब्दालंकारैर-
मिष्यन्तेः । तदेतदाह—'माहमिति । आस्वाद्योत्पत्तिदशयां तदनुपलम्भात्तस्य पाथा-
हमिति त्वन्ये । शब्दाभिधेयेति । अभिधेयः प्रतिपाद्यः । तेन वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या
पृष्टताः स्युः । इष्टं द्वयं तु न इति । शब्दवदर्थस्यापि कविसंरम्भशब्दत्वम्, अर्थवद्व्य-
वस्थापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमित्यत उभयाश्रितोऽप्युभयस्योऽलंकारः । सहदयहृदयैतय-
त्वादित्यस्माकं भरतसूत्रादिनां मंतमिति संक्षेपः ॥ शब्दार्थेति । पूर्वं प्रथमपरिच्छेदे ।

यत्र शब्दस्य चित्रत्वं प्रधानं तत्रार्थस्य गौणं तत्, यत्र त्वर्थस्य प्रधानं तत्र शब्दस्य गौणमित्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘कर्णिकारकृतकर्णिकाद्युतिर्वर्णिकापदनियुक्तगैरिका ।

मेचका मनसि मे चकास्तु ते मेचकाभरणभारिणी तनुः ॥’

‘आम्नायप्रथितान्वया स्मृतिमती बाढं पडङ्गोज्ज्वला

न्यायेनानुगता पुराणसुहृदा मीमांसया मण्डिता ।

त्वां लब्ध्वावसरा चिराद्गुरुकुले प्रेक्ष्यस्वसंगार्थिनं

विद्या नाम वधूश्चतुर्दशगुणा गोविन्द शुश्रूषते ॥’

पूर्वत्र शब्दकृतं चारुत्वं प्राधान्यादनुभूयते, परत्र त्वर्थकृतं तत् । इह रसादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्य स्फुटमप्रत्ययादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तम् । वस्तुतस्तु विभावादिरूपतया सर्वत्र रसपर्यवसायितास्ति ।

तत्र काव्यद्वये । स्थितिविषयेत्यर्थः ॥ कर्णिकेति । श्रीरूपः कविर्भगवन्तं तत्स्फूर्तिं प्रार्थयते । ते तनुर्मे मनसि चकास्तु । कीदृशी । मेचका श्यामला । ‘मेचको बहिचन्द्रे स्यान्मेचकः श्यामलेऽपि च’ इति विश्वः । मेचकश्चन्द्रकस्तद्विशिष्टस्याभरणस्य भारिणी मौलिधृतचन्द्रकभूषणेत्यर्थः । अथ वा—हे मेचकाभरण, भारिणी । सीन्दर्यादिभारवती कर्णिकारपुष्पकृताभ्यां कर्णिकभ्यां कर्णभूषणाभ्यां युतिर्द्वितिर्यस्याः सा । वर्णिकानां पदेषु स्थानेषु नियुक्तानि गैरिकाणि यस्याः सा । अत्र यमकं प्रधानं स्वमात्रोक्तिस्तु गौणी ॥ आम्नायेति । सिद्धचारणादयः कृष्णं स्तुवन्ति । विद्यापक्षे आप्रायेश्चतुर्भिर्दशः प्रथितो विस्तारितोऽन्वयो द्युत्पत्तिर्यस्याः सा स्मृतिर्मन्वादिः । ‘शिक्षा फल्पो व्याकरणं ज्योतिषं छन्द एव च । निरुक्तं च निरुक्तानि पदहानि मनीषिभिः ॥’ इति पद् वेदान्तानि । न्यायस्तर्कशास्त्रं तेनानुगता सेविता । पुराणं श्रीभागवतादि । मीमांसया द्वादशलक्षणी कर्ममीमांसा, चतुर्लक्षणी शानमीमांसा, चेति तया द्विरूपया भागवतादविरुद्धव्याख्यानया मण्डितालङ्कृता । तदेतदनुसारेण चतुर्दशगुणा । ‘अहानि वेदाधत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताधत्तुर्दश ॥’ इति । प्रमाणप्राप्ता ॥ वधूपक्षे—आप्रायः सत्कुलता, अन्वयो वंशः, स्मृतिर्मेषा, पदहानि शिरोमध्यमार्गा हस्तौ पादौ चेति, न्यायो नीतिः, पुराणा पृद्धाः गुह्यः सहाया यस्यास्तया मीमांसया विचारेण मण्डिता । गुह्यत्र पित्रारिस्तत्कुले वर्तमानमित्यर्थः । चतुर्दश तावद्विद्यात्मका गुणा यस्याः सा । अत्र विद्या नाम वधूरितार्थालंकारो रूपकम्, तस्य प्रथमप्रतीति-त्वात् प्राधान्यम्, शेषस्य तु तदुपपादकत्वान्नाप्यमित्यर्थः ॥ नन्वेकत्र काव्ये शब्दार्थ-विभ्रत्वं व्यङ्ग्यप्राधान्यं च यदि स्यात्तर्हि तदप्युक्तममेवेति वारितुं न युज्यते, किन्तु मो-

किं च शब्दार्थयोर्व्यङ्ग्यस्य च प्राधान्येन चारुतायां परमोत्तममिदं
काव्यमिति स्वारस्यम् ।

यथा—

‘पदद्युतिविनिर्धुतसरपरार्धरूपोद्धति-

दृग्ञ्जलकलानटीपटिमभिर्मनोमोहिनी ।

स्फुरन्नवधनाकृतिः परमदिव्यलीलानिधिः

क्रियात्तव जगन्नयीयुवतिभाग्यसिद्धिर्मुदम् ॥’

अत्र त्रिधापि चारुता प्राधान्येनानुभूयते ।

यथा वा—

‘तिर्यक्सप्तचलदृग्ञ्जलरुचिर्लीस्योल्लसद्भूलता

कुन्दाभसितचन्द्रिकोज्ज्वलमुखी गण्डोच्छलत्कुण्डला ।

सममेवेति । तदत्र न्यूनं लक्षणाभावश्चेदिति चेत्तत्राह—किं चेति । स्वारस्यमाश्रयः
प्रतिषेधकामावादीचित्वाच्च ॥ पदद्युतीति । पूर्वरागवतीं प्रगमन्तीं रायां यौर्णयास्या-
शिषाभिनन्दति । अत्रानुप्रासो व्यतिरेकरूपकोपमाश्च प्रयानतया भासन्ते । व्यङ्ग्यत्वात्ति-
शयी । तथा हि—पदद्युतीति । सुरम्याद्देवादिरादिको नायकगुणः स्मरपरार्धसा-
ध्यस्य पदद्युतिमात्रसाध्यत्वं च व्यङ्ग्यम् । दृगिति । दृग्ञ्जलरुच्यमानशृङ्गारोपयो-
गिकलारूपनटीनां पटिमानः कथ्यमानशृङ्गारोपकरणसमस्तवस्तुजाताभिनयमावीश्यानि
तीर्निजप्रेयसी मनः सभ्यानां मोहिनीति । ‘विदग्धधनुः सुधीः’ इत्यादिर्मनसो गुणः ।
दृग्ञ्जलेनैवं वक्ति किं पुनर्मुखेनेति वाचिकश्च व्यङ्ग्यः । नवधनाकृतिरिति । महार-
सवर्धित्वमूर्तेशृङ्गारसत्त्वादिपरमादिव्येति तत्संगतेरनिन्द्यत्वं सर्वश्लाघ्यत्वं च । जगञ्ज-
यीति । सर्वोत्तमत्वात्पुरुषार्थरूपत्वं च व्यङ्ग्यम् ॥ हरेः पुरः सुविलासां श्रीराधां तुद-
विदा वर्णयति—तिर्यगिति । स्पष्टम् । अत्रानुप्रासो रूपकमेकव्यञ्जनानुप्रविष्टयोरनु-
प्रासरूपकयोः संकरश्च प्राधान्येन प्रदीयते । व्यङ्ग्यत्वादिकरः । तथा हि—श्रीकृष्ण-
रोधसि रत्नगण्डशान्ताविराजमाने ब्रजयुवराजे ललितायासु(स्व)पलादेव श्रीराधां तद्राम-
भागसुपानीय संवादाय पुरः संनिविष्टा स्वसंकोचाय स्वसौन्दर्यदर्शनाय च ललितादिसं-
मुखीनेन तेन भो विकचारविन्दनेत्राः किमथ मद्राग्यं श्लाघ्यं यद्विजनेत्र गौरीमन्त्रस्मृ-
तिपरस्य मे दुर्लभदर्शनानां वः साक्षात्कृतिरिष्टुक्ते—तिर्यगिति । तिर्यक् क्षिप्तं च
लता दृग्ञ्जलेनैव रुचिर्दीप्तिर्यस्याः सा । तेन च गौरीमन्त्रस्मृतिपरं न मनान्, अपि
तु तत्संभोगस्मृतिपर इति व्यङ्ग्यम् । अथाद्य काचित् सुवर्णमाला त्वररुण्टमण्डकरि-
ष्यतीति देवासाया अक्याकिन्मां प्रत्युत्तं. तत् सत्यमेव जातमिति तेनोक्तं—सारथेति ।

कन्दर्पागमसिद्धमन्त्रगहनामर्धं दुहाना गिरं

हारिण्यद्य हरेर्नहार हृदयं राधा विलासोर्मिभिः ॥'

एवमन्यच्च बोध्यम् ॥

इति भरतसूत्रवृत्तीं साहित्यकौमुद्यां चित्रभेदनिर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥

सप्तमः परिच्छेदः ।

अथ दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ १ ॥

हतिरपकर्षः । स्थगनमिति यावत् । रसस्तदास्वादः । रसाश्रयत्वाद्वा-

तेन सुवर्णमालामनोरथेनैव सखीषु निर्गच्छन्तीषु प्रागेव गन्तव्यमिति व्यह्वयम् । ननु युवराजस्य तव सुवर्णमाला न दुर्लभा किंतु पुरुभाग्येन त्वया सुरतरुखीपलब्ध इति सखीभिः पुनरुक्ते हंहो सख्यः युक्तं ब्रूय कास्त्वेन मदभीष्टपूरकत्वात् । किंचाहं सुर-तरोरक्षरत्रयादेव कृतार्थः किमुत समग्रेण तेनेति तेनोक्ते—कुन्दाभेति । तेन धूर्ता-प्रगण्यमेतं मत्सख्योऽपि धूर्ततां शिक्षयन्तीत्यहो धूर्तगोष्ठीपटिभेति व्यज्यते । ततश्च विच्युतर्धये तस्मिस्तिरश्चीनतया तन्मुखं वीक्षमाणे—गण्डोच्छलदिति । प्रपया मुखस्य स्ववामपार्श्वे परावर्तनात् । अथ तदुच्छलनजातयाकचिन्मयोतितदक्षिणकर्णो-लकादिकां प्रियां वीक्ष्यानन्दममे तस्मिन्दक्षिणहस्तधृतेन पटाबलेन मुखमावृत्य रत्युत्थ-मदहर्षव्रीडितसुख्यजाड्यादिभावव्यजिना स्वरेण स्त्रयमेव प्रत्युत्तरितमित्याह—कन्दर्पे-ति । कन्दर्पागमे ये सिद्धमन्त्रा वशीकरणोच्चाटनादिघर्माणस्तैर्गहनां व्याप्तां गिरमर्धे दुहानापूर्णेमेव संपूरयन्तीत्यर्थः । प्रत्युत्तरं च वनपद्मिनस्ते वनपद्मिनीष्वेव तदक्षरत्रयं सेत्स्यति न तु कल्पवृक्ष्या मयेति । अभीष्टप्रदापि कल्पवल्ली सुरताग न संपद्यते किंतु तदत्ता पद्मिन्य एव ताश्चेता मत्सख्य एव तुभ्यं मया तस्मै दत्ता इति तदर्थः । एवम-न्यञ्चेति । मध्यमस्यापि विभ्रत्वयोगादुत्तमत्वमित्यर्थः ॥

इति कृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमुदीटीकायां षष्ठः परिच्छेदः ॥

एवं काव्यभेदानिरूप्य तद्वर्गेषु दोषादिषु निरूप्येषु सूत्रक्रमप्राप्तेः पूर्वं दोषानिरूपयति—अथेति । विशेषाकाङ्क्षयाः सामान्यधीपूर्वकत्वात् सामान्येति । मुख्यायेति । हत्यपकर्षदोषशब्दाः करणे भावे वा व्युत्पन्नाः । तेन दुष्टलक्षणं दोषलक्षणमिति शेषम् । हतिरपकर्षो न तु प्रतियन्त्यः दुष्टेष्वपि रसानुभवात् । आश्रय आश्रयणं वाच्यो मुख्य इत्यन्वयः । एवं च वाच्ये विभावादी मुख्यशब्दप्रयोगो भाक्त इत्यर्थः । उभयो रसवा-

च्योऽपि मुख्यः । उभयो रसवाच्ययोः । आद्यपदाद्वर्णरचने । स दोषः
पदतदंशवाक्यार्थरसेषु संभवात्पञ्चविधो बोध्यः ।

विशेषलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यमयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥ २ ॥
संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्किष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ३ ॥

षोडशविधं पदं दुष्टमिति संबन्धः । तत्र ह्रिष्टादित्रिकं समासगतमेव
मवेत् अन्यथा ह्रिष्टत्वाद्यसंभवात् । अन्यत्वसमस्तं च ।

क्रमेणोदाहरणम्—

परुपाक्षरं पदं श्रुतिकटु । यथा—

‘कार्तार्थ्यं कुरु मे सुभूः ।’

अत्र कार्तार्थ्यमिति ।

व्याकरणसूत्रहीनं च्युतसंस्कृति ।

‘अयं बाधति मां सरः ।’

अत्र बाधतीति ।

तथा पठितमपि कविभिरनाहतमप्रयुक्तम् ।

‘पद्मो राजति कासारे ।’

अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गो नाद्रियते ।’

‘निकुञ्जं हन्ति माधवः ।’

अत्र हन्तीति गतौ पठितमपि तत्र न समर्थम् ।

च्ययोत्पचोपिनः शब्दाद्याः स्युः । विभावादीन्प्रत्याप्य रसप्रत्ययनात् । तेष्वर्थशब्दादिषु स
दोषः । न केवलं रसे इत्यपेरर्थः । विश्लेषेति । पदं दुष्टमिति संबन्धः ॥ कार्ता-
र्थ्यमिति । व्यञ्जकवर्णाभावात्सतोद्घोषरूपं कार्यं नोदयति । तेनात्र कारणाभावकृत-
कार्याभावत्वं दूषकतावीजम् । व्याकरणसूत्रव्युत्पत्तिविरुद्धच्युतसंस्कृतिः । शब्दशो-
धहयगनमत्र तद्बीजम् । पद्म इति । कविसमर्थोद्घनफलात्सुसंघी मुख्यार्थप्रतीतिमान्यर्थ
तद्बीजम् । उपसंदानं नितानुशिष्टार्थाबोधकमसमर्थम् । हन्ति गच्छति । गतौ पठि-
तोऽपि हन्तिस्तत्प्रत्यायने स्वसंज्ञायोग्यः प्रहतोद्धतपद्धतिजहादिपुनंसदानेन गतेः प्रत्यायुक्त-

उभयार्थमप्यप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं निहतार्थम् ।

‘यमुनाशम्बरं जम्बूश्यामलं तव पादयोः ।

लाक्षाशोणितयोर्लङ्गं देवि नीलारुणायते ॥’

अत्र शम्बरशब्दो दैत्यविशेषे, शोणितशब्दस्तु रुधिरे प्रसिद्धत्वा-
दभ्युनि शोणितवर्णे च निहतार्थः ।

‘विभर्षिं नीलं वसनं यदेतद्भलं च पाणौ न कथं करोषि ।

जानातु लोकस्त्व वृष्णवेषाद्वर्षीयसि भ्रातरि भक्तिमत्त्वम् ॥’

अत्र हलपदं कृपिकारित्वव्यञ्जनादनुचितार्थम् ।

यथा वा—

‘प्रयान्त्यमरतां शूराः पशुभूता रणाध्वरे ।’

अत्र पशुपदं मृतार्थकमपि कातर्यव्यञ्जनात्तथा ।

‘मानं मुञ्च हि वामाङ्गि प्रसादं कुरु देवि च ।’

अत्र हिचशब्दौ वृत्तपूर्तिमात्रकारित्वान्निरर्थकौ ।

‘यत्सङ्गात्तामसी रात्रिर्वासरः सा प्रियैव चेत् ।

विधत्ते नाद्य मां स्पर्शैस्तदलं जीवतेन मे ॥’

अत्र वासरपदं प्रकाशमयेऽर्थेऽर्वाचकम्, पोषणरूपेऽर्थे विधत्तेपदं च ।

अश्लीलमश्रीमत् । तच्च व्रीडाजुगुप्सामङ्गलबोधित्वात्रिधा ।

तथा [न] तत्पल्लवैर्यथम् । गतिबोध प्रति स्वरूपायोग्यत्वं तद्वीजम् । उभयार्थ-
मिति । प्रसिद्धार्थप्रतीतिव्यवधानेनाप्रसिद्धार्थस्य अन्तयाबोधकं निहतार्थम् । प्रसिद्धि-
भूतिप्रयोगाहितपटुतरसंस्कारगोचरत्वम् । तेन तस्य शटित्युपस्थित्या तदितरतिरो-
धानम् । यमुनेति । धीराणां हरिराह । शम्बरं जलम् । शोणितत्वमरुणितत्वम् । देवि
हे राधे । अत्र प्रकृतार्थप्रतीतिमान्यर्थे स्पष्टमेव तद्वीजम् । उपभोग्यमानतिरस्कारव्यञ्ज ।
कार्यरामनुचितार्थत्वम् । विभर्षीति । स्वर्णिता कृष्णमाह । हलं लाङ्गलम् ।
लोको जगत् । तद्वीजजननिचय इत्यर्थः । वर्षीयसि ज्येष्ठे भ्रातरि । भक्तिमत्त्वं भक्तिम् ।
अत्र तत्तिरस्कारोपस्थितितद्वीजम् । पशुभूताम् शटित्वात्पशुभूतत्वं अतीतं तदेव कातर-
यम् । मानमिति । न च चादेरधिकपदत्वम् । छन्दःपूर्णेऽपि पाठे निष्फलत्वविर-
हात् । तत्र एवाधिकपदत्वात् । संकृतविरहादबोधकमत्राचकम् । प्रकाशमयेऽर्थे यथा-
वासरपदं, पोषणे विधत्तेपदं च । उपसर्गेण कृती शक्तिनियमान् । विरक्षितार्थाप्रत्याय-
कत्वं तद्वीजम् । नन्वेतदसमर्थोदाहरणं स्यात् । सत्यम् । अत्राचकादयोऽसमर्थभेदा इति
पश्यति । अश्लीलमिति । सम्भरशम्बरपदसंभारः शीघ्रतां दति एवाति शीघ्रं

क्रमेणोदाहरणम्—

‘भग तव बृहद्भावि मुकुन्द भजनेन विद् ।

सूनोस्ते नैव नष्टस्य पुनर्दृष्टिं गमिष्यसि ॥’

अत्र भगशब्द सपत्त्यर्थकोऽप्यधमाङ्गप्रतीत्या व्रीडाबोधी । भगिनी शिव
लिङ्गमात्मयोनिरित्यादौ भगादिशब्दो न तथा । एवमेव शब्दभर्यादाप्राप्ते ।
निद्शब्दो वेश्यार्थकोऽपि पुरीषप्रत्ययाज्जुगुप्साबोधी । एव मुखवायुशब्दश्च ।
अदर्शनार्थकोऽपि नष्टशब्दो मरणप्रत्ययादमङ्गलबोधी । एव ‘नाथे पथिकता
याते शोक कोऽपि नतञ्जुव’ इत्यत्र शोकशब्दश्च ।

‘नवा हरति सा चित्त मुकुन्द तव सुन्दरी ।’

अत्र नवेत्येक पदं द्विपदं वेति संदेहः ।

एकशालप्रसिद्धमप्रतीतम् ।

‘आशयो दलितो यस्य योगेन स हरि ब्रजेत् ।’

अत्राशयशब्दो यासनार्थकृतया योगशास्त्रमात्रप्रसिद्ध ।

ग्राम्यमविदग्धप्रयुक्तम् ।

‘वृष्णस्तव कटि वीक्ष्य चित्रे चित्रार्पितोऽभवत् ।’

अत्र कटिशब्द ।

रुद्धिप्रयोजनान्यतरशून्य लक्षणिक नेयार्थम् ।

‘तवाब्जे हृक्पदाघात दत्ते तन्मलिन तत ।’

अत्र पदाघातेन निजितत्वं लक्ष्यम् । न चात्र लक्षणा सम्भवति ।

रश्नुतेर्लं श्रुति । भगमिति । वैश्य क्वचित्प्रति कश्चित्साधुर्गृह । हे विन् वैश्य नष्टस्य
तीर्थीय गतस्य । एवमिति । ‘शिशिरीकुर मन्त्रे त्वमालि मुखवायुभिः’ इत्यत्र
गुदवायो प्रतीति । नाथ इति । अत्र शोकस्य कर्षणस्याभिव्यक्तिर्वादिर्लक्ष्य ।
दहातुभवसिद्धरसापकर्मोपस्थितिलडुगस्थितान् श्रोतुर्वसुरथ वा तद्वीजम् । अथद्वयोप
स्थापक सदिग्धम् । नवेति । नवानवीनान हरति । द्वावप्यर्थौ प्रतीयेते । अर्थोनिधयस्त
क्षीणम् । प्रति प्रतिशाल इत ज्ञात प्रतारतं तद्विजमप्रतातम् । यत्किञ्चिच्छास्त्रपारमार्थित
मित्यथ । तदेतदाह—एकशालेति । भावानाविग्न्या प्रतीतिमायर्थं तद्वीजम् । वृष्ण
स्तवेति । हे विन् । अत्र कर्करवेदग्यातुसप्तानादस्तापवपसद्वीजम् । निजितत्वं

‘लक्षणा सा न कर्तव्या कष्टेनार्थागमो यत् ।

न यत्र शक्यसंबन्धो न रूढिर्न प्रयोजनम् ॥’ इत्युक्ते ।

व्यवहितार्थप्रतीतिक क्लिष्टम् ।

‘श्रीवासजन्मभूदाभाञ्जघान दनुजान्विभु ।’

अत्र श्रीवास पद्म तज्जन्मभूर्जल तद्दो भेघस्तदाभानिति क्लिष्टम् ।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयोंऽज्ञो यत्र तत् । तत्र विधे-
याशस्य प्राधान्येनानिर्देश समासेन गुणीभावाद्विधेयोत्तरमुद्देश्योक्तेश्च ।

यथा—

‘तव तन्वि कटाक्षोऽय पष्ठघाणो मनोभुव ।

प्रविश्य हृदये कृष्ण वृथादर्पं चकार यत् ॥’

अत्र पष्ठत्व घाणस्य विधेयम्, दर्पस्य वृथात्व च, तदुभय तथा न प्रती-
यते । समासेन गुणीभावार्त्कत्वनुवाचवत्प्रतिभासते ।

यथा वा—

‘अकृतासन्नति कापि कथं त्वयि हरे कृपा ।’

अत्र निषेधो विधेयतया न प्रतीयते । तस्य समासेन गौण्यात् ।

लक्ष्यमिति । अत्र कवेरव्युत्पत्त्यनुसंधानेन वैरस्थापादकत्व तद्दीजम् । यतो विवक्षित
वाक्यार्थधीविलम्बेन तत् क्लिष्टम् । निहनार्थादी तु पदार्थोपस्थितिरेव विलम्बेनेति भेदः ।
श्रीति । बोधमान्तर्यं तद्दीजम् । प्राधान्येनानिर्दिष्ट इति । प्राधान्यं च विधेयत्वप्र-
तीतियोग्यत्वम् । यदुक्तम्—‘यच्छब्दयोग प्राथम्य सिद्धत्व चाप्यनूयता । तच्छब्दयोग
औत्तर्य साध्यत्व च विधेयता ॥’ इति । तद्योद्देश्यविधेययो पृथक्पदाभ्यामुपस्थितिर्ननु
समासप्रविष्टत्वम् । तयो पृथक्पदाभ्यामुपस्थितौ प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्त विधीयते । पूर्वतो
वदिनामितिक्त् । इतरथा वदिगत्ववत् इत्यभिधानापत्तिः । तय तन्वीति । सखा प्रति
तत्सखीवाक्यम् । अत्राय कटाक्ष इत्यपि विधेयत्व बोध्यम् । बहुदायिन भर्तृव्यमुल्या-
दलम्बप्रसाद शोचन्त क्वचित्प्रति क्वचिदाह—अकृतेति । अत्र पर्युदासनजासमासः ।
यदुक्तम्—‘प्रधानत्व विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता । पर्युदास स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन
नम ॥’ इति । सन्नति कृता नासीदिति निषेधो विधेयः । स च तथा न प्रतीयते । समा-
सात् । अत्र प्रसज्यवाची नन् तत्र समासाभावात् प्रधानीभूतो निषेधः स्वादित्युदाह-

‘उदयति शशी श्रीराधाया न तन्मुखमण्डल
स्खलति तिमिर सारङ्गाक्ष्या न नीलनिचोलक ।
हसति हरिता चक्र तस्या न नाम सखीगणो
भ्रमति भवने ज्योत्स्नैवास्या न चाङ्गरुचिच्छटा ॥’

अत्र निषेधो विधेयतया प्रतीयते समासाभावात् । तेन च षष्ठो बाण
इति, भर्तुर्देषं व्यर्थमिति, न कृता सन्नतिरिति च वाच्यम् ।
यत्र विशेषविधानं तत्र निषेधस्य गुणीभावेऽपि न दोषः ।
यथा—

‘अपूत पूतता याति यस्मिन्मनसि सस्थिते ।
वपुस्तप्तातु कसारे रमार्जितमुचिक्वणम् ॥’

अत्रापूतत्वादिकमनृद्य पूतत्वादिकं विधीयते । द्वितीयं त्वग्रे वक्ष्यते ।

‘अकार्यमिन्नमीदानं सरन्कृष्णं भजामृतम् ।’

अत्र कार्यं विनेव मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्येषु कुर्मसु मित्रमिति
विरुद्धा धियं जनयति । एव ‘भवानीपतिं भियतम’ इत्यादिकानपि पत्याद्य
न्तरधीजननाद्दृष्टमेव ।

अथ समासगतं श्रुतिकटुं यथा—

‘प्रचक्रमे विक्रमविक्रयं श्रुवा सुवक्रयासी रतिचक्रमक्रमात् ।
सुनिष्ठुरष्टशूनकटाक्षसौष्ठवा गोष्ठाधिराजस्य मुते विसृष्टे ॥’

एवमन्यच्च परीक्ष्यम् ।

रति—उदयतीति । कृष्णरूपतोक्तिः । शशी उदयति श्रीराधायास्त्वन्मुखमण्डल
नोदयतीति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बहुकम्—‘अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे अप्रधानता ।
प्रसज्य प्रतिषेधोऽस्मी क्रियया सह यत्र सन्न ॥’ इति । अत्र विवक्षितविधेयानुपस्थितिरु
द्वीजम् । अथ विरुद्धमतिरुद्धदाहरति—अकार्येति । कार्यस्वामावोऽकार्यं तेन मित्र
मकृत्रिममित्रमन्यधीभावे रक्षणावुपघाते विलम्ब्यात्तत्पुरुषणं श्रमिति कुकार्येप्रतीतिः
रित्याह—अकार्येऽपि । अनोपश्लेषनविरोधिना कुर्ममित्रत्वस्य प्रतीतिरित्यर्थः ।
‘समासावयवस्य भनो मिन्दार्थकत्वात् । बहुकम्—‘तत्सादृश्यं तदन्वयत्वं तदल्पत्वं विरो
धिता । अप्रादास्त्वमभावश्च ननयो पट प्रतीतिता ॥’ इति । प्रकृतार्थप्रतिबन्धकीम्
तामृताथार्थधीजनकं विरुद्धमतिकृतं । सुदुष्टमत्र तद्वीजम् । विरुद्धत्वं च प्रकृतन्वकार
प्रत्यायवत्वम् । एक षोडशपदोषा दक्षिता । प्रचक्रमे इति । विपरीतरतिं सद्दुतो

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

‘चर्कति मम कार्तार्थ्यं वक्रभ्रूमावदाढ्यतः ।’

अत्र वाक्यं श्रुतिकट्ट ।

‘लैखैरर्च्यो विधुः शातं रातु श्यतु च पातकम् ।’

अत्र लेखैर्देवैः, विधुः कृष्णः, शातं सुखम्, रातु ददातु, श्यतु कृशं करोतु । एते लेखादिशब्दाः सुरादिवाचिनोऽपि श्लेषादेरन्यत्राप्रयोगादप्रयुक्ताः ।

‘क्षमाक्षमाधरानन्तमकरध्वजलङ्घिनः ।

सुवन्ते शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥’

अत्र क्षमा क्षान्तिः, क्षमाधरः क्षमी, अनन्तः शेषः, मकरध्वजः स्मरः, शैब्यः शिबिपुत्रः, सुग्रीवः कपिराजः, मेघपुष्पं जलम्, बलाहको मेघः । एतैः प्रसिद्धैः पृथ्वीगिरिवियदर्णवाश्चत्वारो भगवदश्वाश्चाप्रसिद्धा निहन्यन्ते ।

‘देव त्वमसि कुविन्दः पटयसि च गुणान्प्रतिक्षणं चित्रान् ।

कीर्तिस्तव प्रियासौ प्रतिवेश्म कथं दिगम्बरा भ्रमति ॥’

मिथो वर्णयन्ति । असी राधा विक्रमस्य विक्रयोऽव्ययो यत्र तादृशं रतिचक्रं प्रचक्रमे आरेभे । क्व गोष्ठाधिराजस्य सुते । अक्रमात् । स्वक्रमविरुद्धं पुरुषक्रममुपेत्येत्यर्थः । कीदृशी मुनिपुत्रं यथा स्यात्तथा ष्टपृतं निक्षिप्त कटाक्षसौष्ठवं यथा सा । कीदृशे । विसंशुले स्त्रीति हित्वा स्त्रीरित्या स्थिते । वाक्ये पददोषानतिदिशति—अपास्येति । साकाङ्क्षानानापद-वृत्तिदोषो वाक्यदोषः । च्युतसंस्कृतासमर्थनिरर्थकानां स्वभावादेवान्वयबोधे स्वरूपा-योग्यानामन्वयाबोधने पदान्तरविरहप्रयुक्तत्वविरहेण साकाङ्क्षत्वाभावात् वाक्यदोषतेति तेषां वर्जनम् । चर्कतीति । मधुमहलः कृष्णमुपहसति भावदाढ्यतो दृढप्रणयात् । लेखैरर्चति । कश्चित्कस्मैचिदाशिष्यं दत्ते । क्षमेति । गच्छन्तः श्रीकृष्णस्य स्वन्दन वीक्ष्य कश्चित्कविर्वर्णयति । चत्वार इति । पृथ्व्यादयो भगवदश्वाश्चेति संबन्धनीयम् । देवेति । मुषिष्ठिरं कश्चित्कविः स्तौति । कुं पृथिवीं विन्दतीति कुविन्दो राजा जाति-विशेषस्तन्नुवायश्च । पटयति पटन् पटंश्च करोपि । गुणान् विद्यादानदयादीन् सूत्राणि च ।

१. पुस्तकान्तरे ‘तन्वी चर्कति कार्तार्थ्यं भावदाढ्यादिदं तव’ इति पाठ उपलभ्यते.

अत्र कुविन्दादिशब्दा भूपादादिवाचिनोऽपि तन्तुवायाद्यर्थप्रतीतेरनु-
चितार्थाः ।

‘विष्णुस्यन्दनपर्णानां पृषदश्वेन धाविताः ।

निपेतुः काश्यपीकान्ता कौण्डिन्याः करपीडने ॥’

अत्र विष्णुस्यन्दनादिशब्दा विष्णुरथादिशब्दबद्धरुडाद्यर्थात् बोधयन्ती-
त्यवाचकास्ते । पर्णाः पक्षाः, पृषदश्वः पवनः, धाविताः कम्पिताः, काश्य-
पीकान्ता भूपतयः, कौण्डिनी रुक्मिणी, करपीडनं विवाहः ।

‘अमेहनादपानाच्च खिद्यतेऽसौ तपोधनः ।

अत्रामेहनादिशब्दाः स्नेहनाद्यभाववाचिनोऽपि व्यवायादिप्रत्ययाद्गीडा-
योधिनः ।

‘कृतप्रवृत्तिरन्यार्थैः कविर्वान्तं समश्नुते ।’

अत्र प्रवृत्तिवान्तशब्दौ विदुत्सर्गादिप्रतीतेर्जुगुप्सावोधिनी । न चैवं
‘माधुर्यमुद्गमति मूर्तिरियं मुरारेः’-इत्यादौ दोषः । गौणवृत्तितयां तद-
नङ्गीकारात् ।

‘शुभक्षयं पितृवनं जीवितेशाय सा ययौ ।’

अत्र मङ्गलार्थं पितुरुद्यानं कान्तं द्रष्टुमागतेति विवक्षितम् । मङ्गल-
नाशश्मशानयमप्रतीतेरमङ्गलबोधिता ।

‘एष को भूतिभिर्भाति दोषाकरनिभो नृपः ।’

अत्र किं भूतिदोषाकरशब्दौ संपच्चन्द्रवाचकौ, किंवा भस्मापराधसन्नि-
बोधकाविति प्रकरणाभावात्संदेहः ।

‘परमन्नमयादिभ्यश्चतुर्थोऽयमधीयते ।

तमानन्दमयं कृष्णं भजन्नमृतमामुयात् ॥’

दिगम्बरा दिग्ब्यापिनी विद्यया च । अथ कथमिलनेन तन्तुवायत्वारोपास्त्ररस्कारव्य-
क्तिः । विष्णुस्यन्दनेति । रुक्मिणीहरणे गरुडपराक्रमं शुक्रो वर्णयति । तदनङ्गी-
कारात् दोषास्वीकारात् । शुभक्षयमिति । जीवितेशायेति चतुर्थं । ‘क्रियार्थोप-
दृष्ट कर्मणि स्थानिनः’ इति पाणिनिस्मृतैः । तथैव विद्वत् वृत्तिकृता—कान्तं द्रष्टुमिति ।
एष क इति । प्रकरणाभावात् स्तुतिर्विन्दा वेति संशयः । परमिति । एतेऽन्नमयादयः
पथ शब्दास्तत्तरीयज्ञात्वात्मानन्दवर्ष्यां देहादिषु रुद्धिशब्दाः परिभाषिताः । विज्ञान-

अत्रान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयशब्दा शरीरादिजीवान्ताना च-
तुर्णां वाचका । आनन्दमयशब्दस्तु परस्य ब्रह्मण । एते च वेदान्तशास्त्र-
मात्रप्रयोगादप्रतीता ।

‘हित्वा गल्लोक्तिमीशाय भल्ल खानादिक कुरु ।’

अत्र गल्लादिशब्दा ग्राम्या ।

‘वास प्रवालचरणैरुन्निद्रा सखि वर्तते ।

घनप्रसवजातानामटवीति विभावय ॥’

अत्राम्बरमणे सूर्यस्य किरणै प्रफुल्ल जलजाना विपिन शोभत इति
नेयार्थे वाक्यम् ।

‘आकल्पस्य न कस्यैता विलोक्य मुरवैरिण ।’

रज्यत्यपूर्वघटना मानस किल माधुरीम् ॥’

अत्राकल्पस्य माधुरी विलोक्य कस्य मानस न रज्यतीति सबन्ध क्लिष्ट ।

‘कृष्ण त्व राजपुत्रोऽसि साप्रत तव रक्षणम् ।

न पुन कुलरामाणा वल्लभूपादिमोषणम् ॥’

अत्र राज कुलस्य चेति सबन्धो विधेय उत्कर्षधीहेतुत्वात् । समासेन
तु तस्यावश्य न्यग्भाव ।’

‘सौभाग्यमेतदेवास्य यत्कृता प्रणति सताम् ।’

अत्र सौभाग्य विधेयम् । तच्च पूर्वनिर्देशेनानुवाद्यमिव जातमिति विधे-
याशाविमर्श । यदुक्तम्—

मयशब्दस्य जीवचैतन्यवाचकत्व सूत्रभाष्यादौ निरूपितमस्ति ॥ हित्वेति । काचिद्दु-
जरी प्रगल्भा दूर्ती श्रीराधामर्ह—गल्लोक्तिमपार्थबहुकथाम् । इशाय प्राणनाथाय । कृष्णा-
र्थमित्यर्थ । भल्ल समीचीन खानादिक भक्षययादि ॥ वास इति । अत्र वास प्रवाला
दिपर्दरम्बररत्नादिपदानि लक्ष्यते । तेषु लक्षणा न सम्भवति रुढिफलयोरभावात् ॥
आकल्पस्येति । अत्रासत्तिज्ञानविलम्बादन्वयज्ञानविलम्बस्ताद्वीजम् । विधेयाविमर्शमु
दाहरति—कृष्ण त्वमिति । गोपकुमारीणा कृष्ण प्रतीयमुक्ति । न्यग्भावो गुणी
भाव । सौभाग्यमिति । एतत् सप्रणतिरूप तत्र सौभाग्यत्व विधीयते । तत्रानूय
विधेययो पौर्वापर्येणोपादानेतथा प्रतिपत्ति । यदुक्तम्—यच्छब्दयोग प्राथम्यमित्यादि ।
अत्र नूतनभावादविमृष्टविधेयाशता अथ सत्यपि पौर्वापर्योपादाने ऋषिद्विधेयत्वानुपस्थि

‘अनुवादमनुवर्त्यैव न विधेयमुदीरयेत् ।’

इति । अनुवाद्यविधेयौ हि सिद्धसाध्यभूतौ पूर्वपश्चाद्भावेन निर्दिश्येते ।
यथा—

‘ब्राह्मणः पण्डितः स्नाति सौजन्यादिगुणार्णवः ।

अत्र ब्राह्मणत्वं प्रसिद्धम्, पाण्डित्याद्यप्रसिद्धम् ।

यथा वा—

‘तवानन्दरुरो योऽसौ कृष्णः सखि समागतः ।’

अत्र ‘सखि, स इत्यन्ताम्’ इति वाच्यम् । यत्तद्दोषित्यसंबन्ध इति न्या-
यात् । प्रकान्तयच्छन्दनैराकाङ्क्ष्याय तच्छब्दस्यावश्योपादेयत्वाच्च ।

नन्वदःशब्देनैव नैराकाङ्क्ष्यम् । इदमेतददःशब्दानां तच्छब्दसमाना-
र्थकत्वात् । मैत्रम् । यच्छब्दसंनिहिताणां तेषामनुवादात्प्रतीतिकृत्वात् ।
व्यवहितैस्तु तैर्नैराकाङ्क्ष्यं स्यादेव ।

यथा—

‘तवानन्दकरः कुण्डो योऽधुनासौ समागतः ॥’

तच्छब्दसंनिधाविदमादयः प्रसिद्धिं परामृषन्ति । यच्छब्दसंनिधौ त-
च्छब्दश्च ।

क्रमेणोदाहरणे—

‘यस्त्वदानन्दनः कृष्णः सोऽयं सखि समागतः ।’

‘यत्तत्कृष्णस्य माहात्म्यं वक्तुं तत्केन पार्यते ॥’

एवापि तदोपत्व स्यादित्युदाहरति—यथा चेति । दन्तवक्र मिहस्य श्रीकृष्णं व्रजमा-
यते मूर्धितो राधां सख्यो बोधयन्त्वो वदन्ति । प्ररान्तो यच्छब्दो योऽसाधिति । नैरा-
काङ्क्षं नैरपेक्षम् ॥ आरादते—नन्विति । परिहरति—मैत्रमिति । यच्छब्दरामोपो-
पात्तानामिदयादीनां प्रसिद्धिमात्रपरामर्शितयानुवापत्त्वप्रसर्गायकत्वादित्यर्थः । अत्रेदमा-
दीनां सार्वत्रिकं तच्छब्दसमानार्थकत्वं नास्ति किन्तु यच्छब्दनिर्दिष्टयानुवापत्परामर्श एवेति
बोध्यम् ॥ क्वचिदिदमादीनां तच्छब्दस्य च प्रसिद्धिपरामर्शकत्वं दृष्टमित्याह—तच्छब्द-
संनिधायिति । अत्रेदमादयस्तच्छब्दश्च समानलिङ्गविभक्तिगतवचनवाक्योपाराधोऽप्या ।
‘वेन वक्तासि खर्गर्गाराही’ इत्यादी लिङ्गादिभेदात् प्रसिद्धेन बोधः । किन्तु विधेयत्व-
संबन्धेति ज्ञेयम् ॥ यस्त्वदानन्दन इति । अयं प्रसिद्धः ॥ यत्तदिति । तत् प्रसि-
द्धम् । पार्यते वाक्येते ॥ ननु यत्तदोरेकतरस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षा प्रतिपत्तिः कापि
वीक्ष्यते तथा प्रकृतोऽपि स्यादिति चेत्तत्र ताद्योमिथो नैरपेक्ष्य प्रति नियतस्थान एव न

यत्र तु यत्तदोरेकतरस्यार्थत्वं संभवेत्तत्रैकतरोपादानेऽपि नैराकाङ्क्षं स्यात् ।
तथाहि उत्तरवाक्यस्यो यच्छब्दः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दं
नाकाङ्क्षति ।

यथा—

‘जयति श्रीपतिर्यस्य किङ्करा द्रुहिणादयः ।’

पूर्ववाक्यस्यस्तु परत्र तमाकाङ्क्षत्यसामर्थ्यात् ।

यथा—

‘वाच्छितं निजभक्तेभ्यो यो दत्ते सेव्यतां हरिः ।’

अत्र स सेव्यतामित्युक्तौ नैराकाङ्क्षम् ।

प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दं नाकाङ्क्षति ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘स कृष्णो मथुरां गत्वा हत्वा कंसमसत्तमम् ।

यदृणां निजनाथानां परमर्धिमवर्धयत् ॥’

• ‘दुःखं हरति भक्तानां करोति परमां मुदम् ।

हेतुं नापेक्षते कंचित्स विष्णुः प्रणतिप्रियः ॥’

‘कदा तमहमीक्षिष्ये सदानन्दमयं गुरुम् ॥’

द्वयोरुपादाने नैराकाङ्क्षं प्रसिद्धम् । कचिदनुपादानेऽप्यार्थत्वम् ।

यथा—

‘न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुच ।’

‘नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः ।’

सर्वत्रेति बोधयन्प्रकृते विधेयत्वानुपपात्तं द्रवयति—यत्र त्वित्यादिना । गुरुमित्य-
न्तेन सामर्थ्यात् । नैराकाङ्क्षकृतिर्योग्यत्वात् ॥ जयतीति । अत्र स इति नापेक्ष्यते ।
क्रमेणेति । स इति । शुकोक्तिः । स पूर्वप्रतीतिविषयः ॥ दुःखमिति । शिष्यं
गुरुपदिशति । अत्र संसारच्छेदपूर्वकपरमानन्दरूपाय फलाय प्रणतिमात्रं नाहंतीति
निर्हेतुत्वे तत्र प्रवृत्तिरिति । स श्रीभागवतादिशास्त्रप्रसिद्धः ॥ कदेति । शिष्यः स्वगत-
माह । तं मदनभूतज्ञानवैराग्यकारुण्यादिगुणगण गुरुम् ॥ द्वयोरिति । प्रसिद्धं यदु-
वाच न तन्निधयेत्यादी । किञ्च एकत्र विधेयत्वबोधिनो नान्यत्र प्रसिद्धिपरामर्शित्वम् ।
यथा—‘न केवलं यो महतो विभापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ।’ अत्र स
इत्यस्य पूर्वव्युत्पदार्थविधेयत्वबोधिन उत्तरत्रापि तथेति न प्रसिद्धिपरामर्शित्वम् । अतएव
तच्छब्दान्तराप्रहेऽपि नैराकाङ्क्षमिति ॥ कचिदिति । द्वयोरित्यर्थत्वं ॥ न, म इति ।

अत्र योऽस्ति स भारस्य शमयितेति गम्यते ।

पूर्ववाक्यस्थयच्छब्दवीप्सायाः परवाक्यस्थतच्छब्दवीप्सापेक्षेवेति न नियमः । परस्यैकतच्छब्देन वीप्साप्रतिपाद्यस्य समर्थनात् ।

यथा—

‘पापिष्ठेन मया यद्यत्पापमाचरितं शुभे ।

तद्विनाशय देवि त्वं गङ्गे भुवनपावनि ॥’

अत्र यद्यदिति येनकेनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितं तथा-
भूतमेव तदित्यनेन परामृष्टं परस्थितिसामर्थ्यात् ।

यच्छब्दसंनिधाविदमादीनां लिङ्गविभक्तिभेदेऽपि नैराकाङ्क्षमेव ।

‘चकास्ति स्वर्णगौराङ्गी येदं भुवनभूषणम् ।

चन्द्रश्चकास्ति यस्तेने तापिताः पथिकाङ्गनाः ॥’

‘तव गोविन्द भक्तस्य मातरिश्वा ललाग यत् ।

पावनो मयि तेनाहं कृतार्थः करुणान्वुषे ॥’

अत्र वाक्यं ‘श्वा तव मातरि ललाग’ इति विरुद्धधीकृतं ।

अथ पदांशेऽपि यथासंभवं क्रमेणोदाहरणानि—

‘भक्तत्वात्समशीलत्वात्साधुत्वाच्च प्रियोऽसि मे ।

स्वसिद्धयै मोक्षलब्धयै च तवाहं संस्थितो वृणु ॥’

अत्र त्वा त्वादिति सूत्रैर्बध्यै इति च पदांशाः श्रुतिकटवः ।

‘धातुमत्तां गिरेर्वीक्ष्य चक्षुषामुत्सवं कुरु ।’

अत्र मत्तेति क्षीयार्थेन निहतार्थः । चक्षुषामिति बहुत्वं निरर्थकम् ।

‘विजेयस्तत्र कृष्णेन मागधो मागधोऽर्भवत् ।’

विरिञ्चोक्तिः । हे उर्वि ॥ न नियम इति । यत्पदार्थस्तत्पदेन परामृष्टव इत्येक नियमः न तु यावन्तो यच्छब्दास्त्वन्तस्तच्छब्दा इति भावः । तेन ‘यां वा प्रियः प्रैक्षत कात-
रार्सां सा सा द्वियानमसुखी बभूव’ इति वीप्सापि सिद्धा । तथाभूतमिति । एकदा
सङ्कलपापे नाशान्दयसंभवान्न वीप्सा ॥ तथेति । मातरिश्वा पवनः । अत्रेति । श्वा
कुङ्कुरः ॥ अथ पदांशेऽपीति । स्वसिद्धयै भनावाप्तये । संस्थितः प्रसन्नतया
पुरोवर्ती । वृणु अर्ह्यय । धातुमत्तां गैरिक्त्वादिबुक्तताम् । विजेयो विजित इत्यर्थः ।

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

‘यस्यातिपेलवैर्वाक्यैर्मनोऽस्माकं विपूयते ।

कृष्णार्थी स कथं दुष्टैरभिप्रेतो भविष्यति ॥’

अत्र पेलपूयप्रेतशब्दाः क्रमाद्व्रीडादिवोधकाः ।

‘अयं भक्तचरो वाक्यबाणैरपि मुदुर्जयः ।

तदेनमुदयं वाञ्छन्भज राजन्प्रतिक्षणम् ॥’

अत्र किंपूर्वं भक्तः, उत भक्तेषु च रतीति संदेहः ।

वाक्यशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । तेन नेयार्थः पदांशः । गीर्वाणशब्देन पूर्वमुत्तरं च पदं परिवृत्तिं न सहते । पयोध्यादावुत्तरपदमेव, वड्वाभ्यादौ तु पूर्वपदमेवेति बोध्यम् ।

अप्रयुक्तनेयार्थयोरसमर्थान्तःपातेऽपि विभागप्रदर्शनं स्पष्टार्थम् । शब्दानां सर्वथा प्रयोगेऽसमर्थत्वम् । विरलप्रयोगे निहतार्थत्वमनेकार्थविषयम् । अप्रतीतत्वं त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः ।

अथ वाक्यमात्रगतान्दोषानाह—

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् ।

न्यूनाधिककथितपदं तत्प्राकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥

अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपंदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥ ६ ॥

मागधो जरासन्धः । स च कृष्णेन तत्र समरे विजितः पराभूतः सन् मागधो वंश-
शंसकः अभवत् । प्राणत्राणाय स्तवमकरोदित्यर्थः । कृत्यप्रत्यय इति । तव्यानीयर-
केलिमरक्यप्यत् एते कृत्यसंज्ञकाः पाणिनीयानाम् ॥ भक्तिमागधोपदेशिनः कस्यचित्सा-
धोर्दुर्जनसङ्गं निशम्य कश्चिद्वाह—यस्येति । पेलवैः कोमलैः । विपूयते विशुद्धं भव-
ति । दुष्टैरभिप्रेतो दुष्टाभिप्रायकान्तः । कथं भविष्यति । न चैवं संभवेदिति भावः ।
अत्र ~~उक्त~~शब्दः पुंव्यञ्जनस्य, पूयशब्दो व्रणक्लेदस्य, प्रेतशब्दो मृतकस्य, बोधकः ॥ अत्र
किमिति । चरडिति चरतीति वा प्रकरणाभावेन संशयः । गीःशब्दो लक्ष्यत इति ।
तदेव गीर्वाणस्य देवस्य प्रतीतिरित्यर्थः । उत्तरं च पदमिति । शरपदेनापि देवस्य
प्रतीत्यभावात् । पयोध्यादायिति । पयोधरादिशब्देनापि पयोधेरप्रत्ययात् । चङ्गवे-
ति । अश्वान्यादिना वड्वाभेरप्रत्ययादित्यर्थः ॥ अप्रयुक्तेति । विवक्षितार्थप्रतीति-
शून्यत्वमसमर्थत्वम् । तच्च तयोरपीति भावः ॥ अथेति । मात्रपदात्पदतदंशयोर्व्यावृत्तिः ।

भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

एकविंशतिविधं वाक्यं दुष्टमिति संबन्धः ।

तत्र चर्णानां रसानुगुण्यवैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम् ।

यथा—

‘प्रचक्रमे विक्रमविक्रयं श्रुवा’ इत्यादि । अत्र शृङ्गारे प्रतिकूला चर्णाः ।
एवं वीरादौ माधुर्यादिव्यञ्जकास्तथा ।

उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तदिति द्वयम् ।

यथा—

‘श्यामोऽभिरामो रमणो दधानोऽवनर्ति हरिः ।

उत्क उन्मद उत्तस्तदेतं सुखयालि हे ॥’

सन्धेर्वैरूप्यं त्रिधा—विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं चेति ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गिते ।

बलादाकर्षतस्तन्वि मम ईक्षणपदपदौ ॥’

अत्र प्रगृह्यादिहेतुकः सन्धिविश्लेषोऽसकृदेव, छन्दोभङ्गभयान्त्रिजे-
च्छाकृतस्तु सकृदेवेति तथोभयं दर्शितम् ।

‘स चोदयति तिग्मांशुनिद्रां सुश्वसुना त्यज ।’

अत्र चोदयतीति सन्धेरश्लीलत्वम् । सुश्वेति तु कष्टत्वम् ।

तथा दुष्टमित्यर्थः ॥ तत्रेति । तद्वैपरीत्यमासादोद्बोधप्रतिबन्धित्वम् ॥ ननु श्रुतिकदृत्वेन
सहास्य सांकर्यम् । नैवं तत्र परस्परवर्णमात्रं दुष्टम् । इह तु सुकुमारा अपि चर्णा रीरादौ
दुष्टा इति भेदस्तु । उपभेयसांकर्येऽप्युपाध्यसांकर्यादिति भावः । प्रतिकूलवर्णादिषु पञ्चसु
पतत् प्रकर्षे च बन्धशैथिल्यकारित्वं तद्वीजम्, गच्छत्ये बन्धस्य समत्वार्थम् ॥ उपहत
इति । उपहतविसर्गं लुप्तविसर्गं च वाक्यमित्यर्थः ॥ इयाम इति । माः शीघ्रगणो
विशाखाह । अवनर्ति प्रणतिम् । बालि हे हे सखि ॥ दलिते इति । राधां प्रति
निजासक्तिं कृष्णो वक्ति । अत्र प्रगृह्यादीति । ‘इन्द्रेदिवचनं प्रगृह्यम्’ इत्यधिकार-
णम् । ‘कुतप्रगृह्या भवि नित्यम्’ इति सन्धिविधेयः । आदिपदादन्येषां सन्धिविधेय-
वानां संग्रहः । सकृदेवेति । तथैव कविसमयात् ॥ स चेति । प्रातर्निजकुम्भदा-
गव्य मन्दिरे सुप्तां राधां विशाखा जागरयति । हे सुभु । द्युतसंस्कारित्वं चात्र चोद्यम् ।

वृत्तस्य हतत्वमप्राप्तगौरवान्तलघुत्वं रसप्रतिकूलत्वं लक्षणानुसरणोऽप्य-
श्रव्यत्वं च ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘शशिमुखि सखि राधिकेऽधिकासि गुणविभवेन समस्तसुन्दरीभ्य ।
त्वयि निहितमना मनागपि श्रीव्रजपतिसूनुरूपैति नान्यपार्श्वम् ॥’

अत्र प्रथमपदान्तेऽसीति लघुवर्णविन्यासो वृत्तस्य हतत्वं बन्धशैथिल्या-
द्यनक्ति । ‘पादान्ते लघुर्गुरुर्वा’ इति वाक्ये न लघोरपि यद्गुरुत्वं तत्सर्वत्र
द्वितीयचतुर्थपादविषय प्रथमतृतीयपादविषय तु वसन्ततिलकादाविवेति बो-
ध्यम् । तेन सीत्यत्र त्वमिति युक्तम् । एवमार्यासु चोक्तगणविरोधा-
त्प्रेक्ष्यम् ।

‘अयि मयि मानिनि मा कुरु मान वितर मृगाक्षि निजाधरपानम् ।

जीवतु दयितजनो हरिरेष प्रतिगतत्रिरहजदु खविशेष ॥’

अत्र पञ्जटिकावृत्त विप्रलम्भप्रतिकूलं हास्यव्यञ्जित्वात् ।

‘इह मुरहरान्यत्कि भाव्य भवत्पदसेवनात् ।’

इह पष्टे वर्णे परपदसन्धानकृतायतिरश्रव्या ॥ ७ ॥

‘कुमलमुखि विचित्रस्यावधि कोऽपि दृष्ट-

स्तरणिदुहितृतीरोपान्तमद्य प्रयान्त्या ।

नवजलधरधामश्यामलोऽयं किशोर

कलयति जलकेलि मत्तमातङ्गकेलि ॥’

स चोदयतीत्यनेकपदावलम्बेनाद्वाक्यदोषता । एव परत्र च ॥ वृत्तस्येति । वृत्त छन्द ।
लक्षण छन्द सूत्रम् ॥ शशीति । विशाखोक्ति । अतस्त्वयीति । अन्यपार्श्वमिति ।
सर्धनाम्नां वृत्तिमार्त्रं पुनद्भाव ॥ अर्याति । कृष्णोक्ति । प्रतिगता- नष्ट ॥ अथव्या
थोतुमनर्था ॥ न्यूनाधिककथितपदसुदाहरति—कुमलमुखीति । विशाखा प्रति धीरा-
धिकोक्तिरियम् । स्पष्टार्थं पद्यम् । पदशब्दस्य प्रत्येकमन्वयान्मयूनपदं अधिकपदं कथित
पदं चेति त्रयम् । न्यूनपदमित्यत्र पदशब्दो वाचकपर । योतकन्यूनत्वे त्वनभिहित-
वाच्यतेति तास्माद्भेद । अत्र मयेति पद न्यूनम् । साकृद्दत्त्वं तद्दीजम् । नवजलधर-
धामेश्वरनेनैव श्यामलताया प्राप्तेस्त्वत्पदमधिकमित्यर्थं । आकाङ्क्षाविरह स्फुटमेव

अत्र पूर्वार्धे मयेति पदं न्यूनम् । तृतीये पादे श्यामल इत्यधिकम् ।
चतुर्थे कैलिरिति कथितं च ।

‘प्रोज्ज्वलज्वलनज्वालाविकटोरुसटाछटः ।

श्वासाक्षितकुलक्ष्माभृत्पातु यो नरकेशरी ॥’

अत्रानुप्रासप्रकर्षः क्रमेण पतितः ।

‘नाशयन्निचिडध्वान्तं भासयन्पृथिवीतलम् ।

उदेति सखि राकेशस्तापयन्पथिकाङ्गनाः ॥’

अत्र वाक्यसमाप्तावपि चतुर्थपादः पुनरुपात्तः ।

अर्धान्तरे एकं वाचकं यत्र तत् ।

यथा—

‘चन्द्रश्चन्द्रिकया भाति भासयन्कुन्दशुभ्रया ।

विश्वं मा कुरु वामाङ्गि मानं पादानते हरौ ॥’

अत्र विश्वमित्येकं पूर्वार्धस्य वाचकं पदमुत्तरार्धादौ कृतम् ।

यथा वा—

‘किमयं विधुरा भाति किंचैतद्वदनं नु किम् ।

मदिरद्वितयं किंवा चित्रे ते नयनद्वयम् ॥’

अत्र परार्धस्यैकं किमिति वाचकं पदं पूर्वार्धान्ते ।

मतयोग इष्टसंबन्धः स यत्राभवन् । तद्यथा—

तद्दीजम् । कैलिरिति कथितं चेति । एक पदं द्विः प्रयुक्तमुद्देश्य प्रतिनिर्वस्यथो-
रभेदप्रत्यभिज्ञानाय प्रकृते तु तत्र विवक्षितम् । सत्यपि अर्धभेदतात्पर्यं पदैक्यदो-
पादर्थैक्यप्रतिभासतद्दीजम् ॥ प्रोज्ज्वलदिति । राजानं प्रत्याशीर्वादः । सद्यः सिंह-
शिरोरुहः छत्रासमूहः । अत्र क्रमेणेति स्फुटमतुप्रासापकर्षे इत्यर्थः । पूर्वापेक्षया बन्धश-
धित्वं तद्दीजम् ॥ समाप्तमन्ववयोभजननामिराकाङ्क्षमपि विशेष्य पुनर्विशेषणान्तराका-
ङ्क्षया वृत्तं यत्र तत् समाप्तपुनरात्तम् । तदुदाहरति—नाशयन्निति । अत्राका-
ङ्क्षान्तरकल्पनेन शाब्दबोधविलम्बनं तद्दीजम् ॥ अर्थेति । एकमद्वितीयमनन्वितं वा ॥
चन्द्रश्चन्द्रिकयेत्यादि । अत्रार्धान्तरपतितस्य पदस्योपस्थितिविलम्बादन्वयधी-
विलम्बतद्दीजम् । मतयोग इति । अभावदिष्टसंबन्धः । विवक्षितान्वयारंभ इति
यावत् । तेन विधेयाविमर्शं नातिव्याप्तिः । तत्र रचनान्यथात्वे विवक्षितसंबन्धोपपत्तेः ।

‘या जयश्रीर्मनोजस्य यया विश्व विभूपितम् ।

या पद्माक्षा विना प्राणा वृथा मम कुतोऽद्य सा ॥’

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टाना वाक्याना मिथो नैरपेक्ष्यात्तदन्त पातिना पद्मा-
क्षीशब्देनान्येषा सबन्ध कविभिरभीष्टोऽपि न घटते ।

‘या विनामी वृथा प्राणा पद्माक्षी सा कुतोऽद्य मे ।’

इति तच्छब्दवाक्यान्त पातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्दनिर्दिष्टैर्वाक्ये
सबन्धो घटते ।

यथा वा—

‘प्रेमोच्चय पय पूरो हर्षाद्या किल वीचय ।

भक्तहृत्सरसीहसश्चकास्ति मधुसूदन ॥’

अत्र सरसीशब्दस्य समासेन न्यग्भावात्तदर्थं सर्वैर्न सबन्ध्यते । विधे-
याविमर्शोऽविमृष्टोऽंशो दुष्ट, इह तु प्रधानीभूतस्य सरसीपदार्थस्य
प्राधान्येनाप्रत्ययात् । सर्वस्यापि पय पूरादिपदार्थस्य तदङ्गतयाप्रतीतिरिति
सर्ववाक्यार्थविरोधावभास ।

यथा वा—

‘वीक्षसे यत्कटाक्षेण तन्वि धन्वी तदा सर ।’

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सबन्धो न घटते । वीक्षसे चेदिति तु युक्तम् ।

वैभक्तिकोऽन्वयबोधस्तत्र भवेदेव इह तु सोऽपि नैति विशेषाच्च । तदसम्भवश्च क्वचिन्निरा-
काङ्क्षतया क्वचित्त्वयोग्यतयेति बोध्यम् ॥ या जयश्रीरिति । राधाविरहिणो द्वार्धती
स्थस्य हरेरुक्ति । अत्र या यया यामित्येषु विशेष्यस्य पद्माक्षीमित्येतस्य प्रतीतिन स्यात् ।
मित्रविभक्तिकयो पदयोरभेदा वये स्वरूपायोग्यत्वात् । या विनामीति सबन्धो घटत इति
विधेयवपराम्भर्शतच्छब्दविशेष्यत्वे सतीत्यर्थ । विभक्तिविपरिणामेनान्त्वयः समभे-
दित्यसतोऽप्याह—यथा येति । अत्र वाक्यत्रय एव सरसीशब्दस्य सबन्ध कवेरभिमत
स तावत् समभिव्याहारविशेषरूपाकाङ्क्षाभावात् घटत इत्याह—अत्रेति । न्यग्भावात्
विशेषणवेनापिततया विशेष्यभावात् । तदर्थं सरसीपदार्थं । सर्वं पय पूरादिभि ।
‘सरस’ इति युक्तं पाठः । विधेयाविमर्शादस्य भदमाह—विधेयेति । वीक्षसे य
दिति । मानिनी प्रति वृष्णोक्तिः । अत्र यदिति न काव्ययक्तम् । तेन यत्तदापदयोर
भेदाद्ययो न समवति । योग्यताविरहात् । दिवाविरहमाभूय काचित्साय मिलित

यथा वा—

‘मुञ्चति त्वयि दृशोः पदवी मे येन येन शृणु यद्यदवाप्तम् ।

जीवनेन कटुता मरणेन प्रार्थ्यता म्रियतया परिवादः ॥’

अत्र शृण्वति क्रियायाः कर्मापेक्षत्वे जीवनादेर्द्वितीयान्तत्वं मतम् ।
वाक्यार्थस्य कर्मत्वे तु प्रथमान्तत्वम् । तदुभयाभावादभवन्मतयोगः ।

यत्तु—

‘निन्दतानेन साधूनां वृन्दानि वचसा तव ।

वदस्पर्धापि मद्वाणी वाणीश्वर विलज्जते ॥’

इत्यत्र वाणीश्वराचार्यानिन्दायां प्रयुक्तायाः साधुनिन्दाया वचसा सहा-
संवन्धादभवन्मतसंगतस्युक्तम् । तत्र । वचोनिन्दामुखेन तन्निन्दाया वैद-
ग्ध्याधिक्यव्यञ्जित्वात् अवश्ययक्तव्यं यत्र नोक्तं तदनभिहितवाच्यम् ।

यथा—

‘अपराधलवं कं मे वीक्षसे यत्रकुप्यसि ।’

अत्रापराधलवमपीत्यपिरवश्यं वाच्यं ।

यथा वा—

‘सोऽयं हरिर्मुनिमनोरथदूरवर्ती ।’

अत्र मनोरथानामपीति वाच्यम् । अपेर्वाचकत्वाभावाद्वाचकाच्च्यूनप-
दाद्देदः ।

कृष्णमाह—मुञ्चतीति । अत्र श्रवणक्रियायाः कर्मान्तराप्रज्ञात् । पदार्थस्वरूपाणा
वाक्यार्थस्य वा कर्मत्वम् । तत्र क्रमाद्वाचकमाह—द्वितीयान्तत्वमिति । जीवन
कटुतामित्यदिरूपम् । तेषां यत्पदार्थत्वेन श्रवणीयत्वात् । प्रथमान्तत्वमिति । जीवन
कटुतेत्यादि शुद्धप्रातिपदिकार्थे प्रथमाविभक्तेरनुशासनात् । निन्दतेति । शाक वा-
णीश्वर प्रतिवैष्णवस्तच्छिष्यालक आह—हे वाणीश्वर, साधुनिन्दाया प्रतिपादायाम् । साधु-
निन्दायास्त(स्त्व)कर्तृता(वा)या वचस करणत्वमेव तत्र कर्तृत्वमतो वाक्य, दृष्टमिति
यदुक्तम् । तत्र । स्थाली पचतीतिवत्करणे कर्तृत्वारीपात् । आरोपितेन तेन चेतसाप
समाव्यक्ते ताहि मुखेन सुतारा तदिति वैदग्ध्यनिर्मरः । शब्दबोधविषयित्वं तद्दीर्घम् ।
अवश्येति । अवश्ययक्तव्यं पदमत्र शीतक घोष्यम्, न्यून पद तु वाचकमिति भेदः ।
लवमिति । अन्यथापराधलव न वीक्षसे, अपि तु महान्तमपराधमिति प्रतीयेतेति भावः ।
मनोरथानामपीत्यर्थः । समुच्चयो न केवलमहिरिन्द्रियादीनामित्येव रूपः । स चापेरप्र-

यथा वा—

‘पादप्रणतकृष्णाया देवि कोपस्तथापि ते ।’

अत्र पादप्रणतकृष्णासीति वाच्यम् ।

स्थानं पदम् ।

अस्थानस्थपदं यथा—

‘विवाहवेपेण तदा मुरारेर्वभूव या श्रीः कषयन्तु के ताम् ।

सापह्यभावादिव साम्यसूया सरस्वती कापि न तां व्यनक्ति ॥’

अत्र तां नेति स्थानस्थितिः । पदमात्रस्यास्थाननिवेशादेव वाक्यमि-
ष्टार्थप्रत्यायनमन्थरमिति वाक्यदोषता ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

‘मानोऽस्त्यजापि नारीषु तन्मां धिगिति चन्द्रमाः ।

फुल्लकैरवकोशोद्यद्भृङ्गासिं कर्पति कुधा ॥’

अत्र चन्द्रस्य कुद्धस्योक्तौ समासो न कृतः । कवेरकुद्धस्योक्तौ तु कृतः ।

यत्र वाक्यान्तरपदानि वाक्यान्तरे प्रविशन्ति तत्संकीर्णम् ।

यथा—

‘चन्द्रं मुद्य विशालाक्षि मानं पश्यन्नभोज्जणे ।’

अत्र नभोज्जणे चन्द्रं पश्य, मानं मुद्येति युक्तम् । क्लिष्टत्वमेकवाक्यवि-
षयमित्यसाङ्गिघते ।

हादनुपपन्न इत्यर्थः । पादप्रणतेति । अत्र तथापीत्यस्य भिन्नमान्यार्थसापेक्षत्वादित्यर्थः ।
पूर्वत्रापरेष्याहारेण परत्र तथापीत्यस्थानन्वितत्वेन च शाब्दबोधविलम्बनं तद्बीजम् ।
सूत्रस्थस्य प्रथमपदशब्दस्य स्थानवाचकत्वमाह—स्थानमिति । पदं स्थानमिति
संबन्धः । अस्थानस्थपदमयोग्यस्थानस्थपदमित्यर्थः । विद्याहेति । अत्र नमः क्रिया-
योगविलुप्तपादभावानुभवविलम्बत्वद्वीजम् । मानोऽस्तीति । कुचपवंतदुर्गतामालक्ष्य
नारीषु मानास्त्यति । अद्यापि मय्युदितेऽपीत्यर्थः । तन्मां धिगिति चन्द्रस्योक्तिः । अन्य-
त्कृतेः । औजो गुणो यत्र व्यङ्ग्यस्यैव दीर्घतमासो युक्तः । स च कुद्धस्योक्तौ नाकु-
द्धस्य संभवेत् । इह तद्दीर्घतमासास्यं दुष्टम् । साहित्याद्युत्पत्तिज्ञानं तद्बीजम् । यत्रे-
त्यादि । संकीर्णमिति योत्नारतिरेव तद्बीजम् । गर्भिते व्यवधायकस्य स्वार्थानुभावकत्वम् ।
संकीर्णे न तथेति भेदः । चन्द्रमिति । मानिनी विगत्यक्षी प्रति गरुडवाक्यम् ।

यत्र वाक्यमध्ये वाक्यान्तरं प्रविशति तद्गर्भितम् ।

यथा—

‘भगवद्विमुखैर्लोकैस्तदीयजननिन्दकैः ।

भणामि भवतस्तत्त्वं नोचिता यततिः क्वचित् ॥’

अत्र भवतस्तत्त्वं भणामीति वाक्यं वाक्यमध्ये प्रविष्टम् ।

प्रसिद्धिहृतं त्यक्तप्रसिद्धिकम् ।

‘रणितं नूपुराद्येषु कूजितादि पतत्रिषु ।

सुरते मणितादि स्यान्मेघादौ गर्जितादिकम् ॥

पापे व्योम्नि च मात्स्न्यं शौक्ल्यं हासे यशस्वपि ।

रक्तत्वं क्रोधरागादौ नद्यादौ पङ्कजादिकम् ॥

पादाघातेन पद्मिन्याः स्यादशोकस्तु पुष्पितः ।

ज्योत्स्ना पेया चक्रोरेण हंसाद्यास्तु जलाशये ॥

स्वरस्य धनुरादि स्यात्कौमुदं तस्य बाणतः ।

युवतीनां कटाक्षाद्य भिन्नं यूनां मनो भवेत् ॥

वियोगतापतोऽङ्गेषु हारः स्फुटति हृत्तथा(?) ।’

इत्याद्याः कविसमयप्रसिद्धयः ।

उदाहरणम्—

‘घोरो वारिसुचां स्वः समभवत्किम्मांशुरस्तं गतः ।’

अत्र मेघानां गर्जितमेव कविषु प्रसिद्धम् । रक्षस्तु मण्डूकादीनामिति प्रसिद्धित्यागः ।

ममः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र तत् ।

भगवदिति । शिष्यं प्रति श्लोकिकः । प्रसिद्धिहृतमिति । प्रसिद्धादन्त्यत्र प्रयोगः प्रसिद्धिहृतः । तत्र कुत्र किं प्रसिद्धं तदाह—रणितमिति । पतत्रिषु पक्षिषु । घोर इति । धीदामविप्रेण सह थीकृष्णस्य शुरुकुलचरितमयी सकया । तदानीम् । इन्धनानयनकाले इति शेषः । भङ्ग इति । ममो विच्छिन्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यस्य तत् । प्रस्तावधाकाङ्क्षितप्रकारकोऽर्थः । अथेन प्रकारेण प्राङ्निर्दिष्टं तेन प्रकारेण तस्मात्प्रकारेण भङ्गः । प्रय-

यथा—

‘गते निजपदं कृष्णे याता भक्ताश्च तद्धियः ।’

अत्र गत इति प्रकान्ते याता इति प्रकृतेः प्रक्रमो भग्नः । तेन याता इत्यत्र गता इति पाठ्यम् । न चैवं कथितपदतादोषः, तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभिन्नविषयत्वात् । उद्देश्यः प्राक् प्रत्यायितः, प्रतिनिर्देश्यः पुनः प्रत्याप्यः । तद्वति तु विषये तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विनादोषः ।

तथाहि—

‘उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥’

अत्र यदि रक्त इति पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्येत, तदार्थान्तरतयैव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्वगयेत् ।

यथा वा—

‘यशः प्राप्तुं रिपूज्जेतुं स्वर्गस्य च दिदृक्षया ।

आराधयति यो विष्णुं शास्त्रार्थं स न बुध्यते ॥’

अत्र तुमुन् प्रत्ययस्य ।

‘मुनन्दः कृष्णमामद्भ्य रुक्मिणीं प्राप्य सत्वरम् ।

अस्यै तद्दृत्तमाख्याय तन्नतः स्वगृहं ययौ ॥’

अत्रेदमा प्रकान्तस्य तेनैव तत्समाभ्यामेतददोभ्यां वा परामर्शो युक्तः, न तु तदेति सर्वनाम्नः ।

मोत्यापिताकाहाविषयीकृतेन प्रकारेण पश्चादनुक्तिः प्रक्रमभङ्ग इति निष्कर्षः । गते इति । अत्र याता इति गमनस्योपादानेऽपि नानुगतित्वेन प्रतीतिः स्वाभाव्यात् । तेन न तद्धीत्वसंभवः । गता इति कृते स्वनुगतः स्फुटा प्रतीतिः । तद्वतीति । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यवत्तीत्यर्थः । दोषस्वदप्रतीतिरूपः । तस्यैव पदस्येव्युदाहरति—उदेतीति । वक्ष्यमाणं च प्रत्याहृत्य मुनिरित्यादि । सर्वनाम्नो वेल्यस्योदाहरतिस्तु ‘नत्वा योगेश्वरं तेन दत्तः स्वगृहं ययौ’ इति । स एवार्थस्वाम्रत्वलक्षणः । तदेति । अन्यार्थतया प्रतीतः सन् पियमन्यथवेदित्यर्थः । यश इति । तुमुन् मनोरिच्छयानुत्पत्त्यर्थत्वेऽपि तुमुना फलत्वप्रतीतिर्न तु सनेर्लक्ष्यहानिः । ‘प्रयातुं च सुरालयम्’ इति द्वितीये चरणे सति निर्दोषता । मुनन्द इति । अनुक्तिः । अस्यै रुक्मिण्यै । तद्दृत्तं दृश्यवातांम् ।

‘भाति यद्यपि गोविन्द तवालंकृतिसंचयः ।
तथापि मूषणज्येष्ठः प्रेष्ठः कौस्तुभ एव मे ॥’

अत्र पर्यायस्य ।

‘मादौ प्रकृत्य विधिना देवपर्यैदुनन्दनः ।
निवेद्य निजपर्यङ्गे ननाम च स मानदः ॥’

अत्र क्रियाक्रमस्य नतिरादौ हि वाच्या ।

‘रासे कापि दधौ वीणां मृदङ्गान्किल काश्चन ।
तालं काचित्कयाचित्तु गीतं तेने च्युतार्चितम् ॥’

अत्र वचनक्रमस्य कारकक्रमस्य च ।

अविद्यमानः कृमो यत्र तदक्रमम् ।

यथा—

‘त्वं चं पद्मेयुसदृशो रम्या भानोश्च सा मुता ।
श्रुत्वैति विपुलां लेभे मुदं नन्दमुतो हरिः ॥’

अत्र सा चेति चकारस्य, इति श्रुत्वेतीतिशब्दस्य स्मितौ क्रमः । अस्या-
नस्यं पदं हि शब्दित्यन्वयं बोधयति नल्लक्रममिति ततो भेदः ।

अमतः प्रकृतविरुद्धः परोऽर्थो यत्र तत् ।

यथा—

‘राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसति जगाम सा ॥’

अत्र शृङ्गारव्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतबीभत्सविरोधादनिष्टः । एवमन्यच्च
परीक्ष्यम् ।

तत्रतस्तया नमस्कृतः । तदा तच्छब्देन । भातीति । कृष्ण प्रति मधुसूदनलोकिः ।
वचिभिर्भूतस्यापि तव प्रकाशादिति भावः । तथाप्यलंकृतियेष्ठ इति वाच्यम् । प्रादा-
चित्ति श्रुकोक्तिः । रासे इति च स्पष्टम् । अविद्यमान इति । यदुत्तरं यद्दो शोभ-
स्तदन्वयं तद्गृह इत्यर्थः । सा चेति कृते तस्याः समुच्चयता प्रतीतिः । इति धु-
त्विति पाठ्यम् । इति शब्दसाव्यवहितपरामर्शित्वात् । अमत इति । त्रयो शृङ्गार-
वीभत्सौ तथा वीरभयानकौ । रीद्रामुतौ तथा हास्यकरणौ वीरिणौ मिथः ॥ इत्युक्तेः ।
प्रकृतविरुद्धरसव्यञ्जक इत्यर्थः । रामेति । रघुवशात्थ मानवम् । रामो मन्मथो मनो-

अथार्थदोषानाह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहृतपुनरुक्तदुष्कमग्राम्याः ।

संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥ ८ ॥

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ।

साकाह्नोऽपदमुक्तः सहचरभिन्नः मकाशितविरुद्धः ॥ ९ ॥

विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ।

त्रयोविंशतिविधोऽर्थो दुष्ट इति संबन्धः ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘विलोक्य वितते व्योम्नि चन्द्रं त्यज रूपं प्रिये ।’

अत्र विततत्वस्यानुपादानेऽपि वक्तव्यार्थबोधो नेत्यपुष्टोऽर्थः ।

‘न वंशीकरमासाद्य यमानुजनिभङ्गतः ।

कस्या विशदतां याति मनो मानपरिप्लुतम् ॥’

अत्र यमानुजनिर्यमुना, पक्षे नियमः; ‘यमनियमासन’ इति गणनक्रमादिति कष्टोऽर्थः ।

कस्यचिदुत्कर्षमपकर्षं वा प्रोच्य पश्चात्तदन्यथोक्तिर्व्याहृतत्वम् ।

यथा—

‘चित्रे न चन्द्रिका रम्या यथा त्वन्नेत्रचन्द्रिका ।’

मयनहेतुः कामंध । निशाचरी ताडकानाम्नी राक्षसी अभिसारिका च । रुधिरमेव चन्दनं रक्तचन्दनं च* । ‘गन्धवत्त्वं पापनाशात्पूतनाकण्ठधूमवत्’ । जीवितेशो यमो नायकश्च । अत्र शृङ्गारव्यञ्जकैर्वाभस्तापकर्षस्तद्वीजम् । अथेति । वाक्यदोषोक्त्यनन्तरम् । वाक्यार्थधीपथाद्भावित्वादर्थदोषस्य । विरुद्धपद प्रसिद्धया विद्यया चान्वितम् । ‘द्वन्द्वान्ते धूयमाणः प्रत्येकं संबध्यते’ इति न्यायान् । तथा सनियमादीनां चतुर्णां परिवृत्तपदेनान्वयः । विध्यनुवादयोरयुक्तपदेन च । तत्रापुष्टत्व प्रकृतानुपकारित्वं बोधोऽपोपकता पुष्टपभाव-रूप इत्यर्थः । न वंशीति । सदति मानिनी प्रति द्वातीयाक्यम् । वंशीकरं हरिमासाद्य वीक्ष्य यमानुजेनेनियमस्य महाप्राशात् मानेन परिप्लुतं व्याप्तं कस्यास्तरुण्या मनो विशदतां मानशून्यतां न याति । अपि तु सर्वस्या इत्यर्थः । पक्षे यमानुजनिर्यमुना तस्या भङ्गतस्वरहात् शीकरमशुक्लं प्राप्य मानपरिप्लुतं सगर्वं कस्य जनस्य मनोऽविशदतां मविशदतां याति । अपि तु न कस्यापि । इत्यत्रप्रतीतिसद्वीजम् । कस्यचिदिति । निन्दित्वा पुररुह्य पुनस्तदन्यथाकरणं व्याहृतत्वं विशिष्टाहतिरित्यर्थः । चित्रे इति ।

अत्र यस्य हरेश्चन्द्रिका नानन्दहेतुः, स एव चित्रायाश्चन्द्रिकात्वमारो-
पयतीति व्याहतोऽर्थः ।

‘कृष्णस्य प्रेयसी राधा सौन्दर्यादितिवल्लभा ।’

अत्र वल्लभापदार्थः पुनरुक्तः ।

‘अश्वं मे देहि राजेन्द्रं गजेन्द्र वा युधिष्ठिर ।’

अत्र गजेन्द्रस्य पूर्वं याचनमुचितमिति दुष्क्रमोऽर्थः ।

‘भक्तायस्तव भोगाय कल्पितो भगवन्मया ।’

अत्र ग्राम्योऽर्थः ।

‘आर्या मात्सर्यमुत्सर्य कार्यमेतद्विचार्यताम् ।’

नितम्वा सुभ्रुवां सेव्या किं वा क्षितिभृतामिह ॥’

अत्र शान्तशृङ्गारिणो को वक्तेति प्रकरणाभावेनानिश्चयात्संदेहः ।

‘धरण्यां शेरते नित्यमेते क्षत्रियसूनुव ।’

अत्र नित्यं भूशयने हेतुर्नोक्तः ।

‘शितशूलधरो विष्णुश्चचार समरान्तरे ।’

अत्र विष्णोश्चक्रधारणप्रसिद्धिः । शूलविधृतिस्तयाविहृदा ।

यथा वा—

‘पादाघातादशोकस्ते सखि जाताङ्कुरोऽभवत् ।’

अत्र पद्मिनीपादाघातादशोक पुष्पं विभाते नत्वङ्कुरमिति कविप्रसि-
द्धिस्तयाङ्कुरविधृतिस्तथा ।

चित्रां प्रति हरेरुक्तिः । अनुचितेऽर्थे कुविन्दादिपदैः स्वार्थोपस्थितिदशायामेवोपश्लोक्य
मानस्य तिरस्कारबोध, न्याहते तु यस्य हरेरित्यादिवाक्यार्थानुसंधानानन्तरमिति भेदः ।
पुरस्करित्येवस्योदाहरणं तु यथा—‘जितानि त्वन्मुखाब्जेन जलमज्जानि सययुः’ । अत्र
मुखेऽहजत्वरोपणेनोत्कर्षोक्तिः । पथान्मुखेन जितत्वात्पकर्षोक्तिः । पुनरुक्तः शब्देन
ज्ञातः पुनः शब्देनोच्यते । अर्थपुनरुक्तस्यापुष्ट्यर्थत्वात् । अतिशयभा श्लो३ । दुष्क-
मोऽनुचितो लोचशास्त्रविहृद् क्रमो यत्र । अश्वमिति । गजेन्द्रस्य बहुमूल्यत्वेन तद-
त्नामेऽश्वयाचनौचित्यात् । व्यावहृतादित्रये स्वोक्तार्थपर्यायव्यवहारव्युत्पत्त्यननु-
संधानं तद्वीजम् । ग्राम्योऽविदग्धोक्तिमिदम् । भोगं सुरसाहात्कारः । भक्षणं तु
प्रतीयते इत्यर्थः एव दुष्टः । सहृदयहृद्वैरस्य तद्वीजम् । आर्या इति । अनिर्णयस्तद्वीजम् ।
अनुपातहेतुत्वं निर्हेतुत्वं । धरण्यामिति । अत्र तात्पर्यानिर्णयस्तद्वीजम् ।

विद्या शास्त्रम् । तद्विरुद्धो तथा—

‘सदा ख्वात्वा निशीथिन्यामयं जपति पण्डितः ।’

अत्र ग्रहोपरागं विनार्धरात्रस्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम् ।

‘अधरे मृगशावाक्षी विभ्रती करजक्षतम् ।

कण्ठे ताम्बूलरागं च शुशुभे प्रियसंनिधौ ॥’

एतत्कामशास्त्रेण । एवं शास्त्रान्तरैर्बोध्यम् ।

भङ्गचन्तरेण नवत्वं न प्रापितोऽनवीकृतः ।

यथा—

‘जातं कुले धनवतां महतां ततः किं

शास्त्रेषु बुद्धिरखिलेषु कृता ततः किम् ।

पुन्या(ण्या)न्युरूणि विहितानि जनैस्ततः किं

विस्तारितं च भुवनेषु यशस्ततः किम् ॥’

अत्र ततः किं ततः किमित्यर्थोऽनवीकृतः ।

‘कृष्णे रतिर्हि परमं पदमातनोति ।’

इति चतुर्थे पादे तु सति नवीकृतः स्यात् । न चात्र कथितपदत्वं दोषः पर्यायान्तरप्रयोगेऽपि भङ्गचेकरूपतायामसांकर्यात् ।

यथा वा—

‘सदा चरति स्वे भानुः सदा वहति भारुतः ।

सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकत्थनः ॥’

शितशूलेति । अत्र प्रसिद्धयनुबोधानुसंधितद्वीजम् । तथा विरुद्धा । शास्त्रान्तरे-
र्वैद्यकवेदान्ताभिः । अत्र शास्त्राज्ञानप्रतिसंधानं तद्वीजम् ॥ एरुभङ्गीनिर्दिष्टानेकार्थत्व-
भ्रमनवीकृतत्वम् । तदुदाहरति—जातमिति । अत्र भगवत्प्रेम विना सर्वं विफलमिति
भाषः । ततः किं ततः किमित्येकर्यैव भङ्गपा वहवोऽर्था निर्दिष्टाः । न चात्रेति । कथितप-
दत्वं ‘तस्यैव पदस्य प्रयोगः । यथा ‘कील्पदम्भ’ । अनवीकृतत्वे तु ‘पर्यायान्तरस्य’ ‘तस्मा-
त्तेनैवैव रूपस्य प्रयोगेऽप्येव रूपैव भङ्गी वर्तते एवेत्यसांकर्यम् । नवीकृतत्वं दर्शयितुमाह—
कृष्णे रतिरिति । अत्र पिष्टपेषणेनाशक्तिसूचनेन वा राहदयहदुद्देश्यद्वीजम् ।
प्रपञ्चयति—यथा घेति । अविकत्थनः स्वभ्रमपाशून्यः । अत्रैकशब्देन बहुशः प्रति-
पादनीयोऽर्थः पुरातनपद्मात्मानो रसादेरपकर्षकः ॥ नवीकृतत्वे दर्शिते प्रतीतिरनवीकृत-

अत्र सदेत्यनवीकृतः ।

‘भानुः सदा युक्ततुरङ्ग एव रात्रिदिवं गन्धवहः प्रयाति ।

विभार्ति शेषः सततं धरित्रीं पष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥’

अत्र तु नवीकृतः ।

सनियमपरिवृत्तः सनियमेऽनियमः ।

यथा—

‘कृष्ण त्वं मम पूज्योऽसि दासोऽहं तव केशव ।’

अत्र त्वमेवेति तवैवेति च नियमो वाच्यः । मन्वनभिहितवाच्येऽपे-
रभावः, इह त्वेकारस्येत्यैकरूप्यमिति चेन्न, पूर्वत्र शब्दोच्चारणानन्तरं दो-
षावभासः, इह त्वुर्थबोधानन्तरमिति भेदसत्त्वात् ।

अनियमपरिवृत्तोऽनियमे सनियमः ।

यथा—

‘भृत्यस्य मम गोविन्द-चेतस्येव सदा स्फुर ।’

अत्र चेतस्येवेति नियमो न वाच्यः ।

विशेषपरिवृत्तो विशेषेऽविशेषः ।

यथा—

‘यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीप्वभिसारिकाः ।’

अत्र तमिस्रास्विति रजनीविशेषो वाच्यः ।

अविशेषपरिवृत्तोऽविशेषे सविशेषः ।

यथा—

‘देदाति निजभक्तेभ्यो रत्नानि मधुसूदनः ।’

त्वस्य स्वादतस्तदुदाहरति—भानुरिति । पष्ठांशवृत्ते रात्रिः । वृत्तिजीविका । पष्ठांशः,
प्रजानां यष्टोऽशो रात्र इति हि प्रसिद्धम् । एष सदा युक्ततुरङ्गादिरूपः । अत्र मन्वनन्तरेण
प्रतिपादनात् । नूतनवद्वासमानता । सनियमेति । चेतस्येचेति । न चात्राधिकपदत्वं
मन्तव्यम् । यत्र सोऽर्थस्तरपदं विनापि प्राप्यते तदधिकपदम् । यथा यावदुच्यते—‘नव-
जलधरधामस्यामल’ इति तावदेव नवजलधरधामेति । यत्र तेन न प्राप्यते किंत्वन्पेन
अविशेषितश्च सिद्ध्यति तत्रानियमपरिवृत्तः’ इति । अत्र नियमो न चेतःश-
ब्दार्थः । सनियमपरिवृत्ताद्विषयं चतुर्षु विपक्षितार्थानिर्वाहस्तद्वीजम् । अतः

अत्र सर्वं ददातीत्यविशेषो वाच्यः ।

‘मानं मा कुरु गौराङ्गि कृष्णं जीवय मूर्च्छितम् ।’

अत्राधरसुधयेत्याकाङ्क्षति ।

अपदमुक्तोऽस्थानसमाप्यः ।

यथा—

‘रूपं मनोज्ञमेतस्याः प्रौढं प्रेम च किं त्वियम् ।

मानैर्दुनोति नः सर्वे सर्वत्र क पुनर्गुणाः ॥’

अत्र दुनोति न इत्येतावतैव समाप्यम् । रूपादिगुणसत्वेऽपि मानभूम्नानौचित्यकारित्वं हि वाक्यार्थः । स च तावतैव प्राप्तः समर्थनं नाकाङ्क्षतीत्यस्थानसमाप्यत्वादपदमुक्तोऽर्थः ।

‘स्तोत्रैस्त्रैलपाश्रुतैर्धैर्यै यशोभिरतिनम्रता ।

तापस्तु मन्तुभिः सोऽयं सतामौत्वत्तिकः क्रमः ॥’

अत्र स्तोत्रादिभिरुत्कृष्टैः सहचरैर्मन्तुतापयोर्निकृष्टयोर्वैरूप्यात्सहचरभेदः ।

‘कुमारस्ते महाराज श्रियं समधिगच्छति ।’

अत्र त्वं प्रियस्वेति विरुद्धं प्रकाशयते ।

यथा वा—

‘स देशः सखि कुत्रास्ति यत्र प्रियवियोगतः ।

चन्द्रांशुनिचयः सुभ्रु नैव दावानलायते ॥’

पाताकाङ्क्षाविपर्ययत्वं साकाङ्क्षत्वम् । तदाह—मानमिति । अत्रालिङ्गनादिनेत्येतदाकाङ्क्षति । न चैतन्मन्यनपदत्वं न्यूनपदमवश्यप्राप्य साकाङ्क्षं प्राप्नोति भेदात् । स्फुटमेव तद्दीजम् । अपदमुक्त इति । रूपमिति । विशालोक्तिः । एतस्याः राधायाः । मनोऽन कमनीयम् । अत्र कवेः काव्यज्ञशिक्षाभावानुसंधिसद्दीजम् । अत्रापदयुक्त इति केचित्पठन्ति । तत्त्वं च प्रकृतार्थविरुद्धार्थरूपदशालित्वं बोध्यम् । न चात्रार्थिकपदत्वं वाच्यम् । तदर्थत्वान्वयित्वात् ॥ समभिव्याहृतविजातीयार्थत्वं सहचरभिन्नत्वम् । स्तोत्रैरिति । आत्पत्तिकः स्वाभाविकः क्रमः परिपाटी । ‘क्रमः सर्वा परीषाव्याम्’ इति विश्वः । रीतिरिति यावत् । स्तोत्रप्रपादिसाहित्येन मन्तुतापयोरप्यप्येयत्वं तद्दीजम् । प्रतिपादितनिवक्षितार्थविरोधिव्यञ्जनाप्यत्वं प्रकाशितविरुद्धत्वम् । कुमारस्त इति । तव कुमारशरस्तीति विवक्षितोऽर्थः । स देश इति । अत्र यो

अत्र यस्मिन्बलमान्तरं लभ्यत इति विरुद्धं प्रदर्श्यते ।

‘वसुदेवगृहे साक्षादवतीर्य महेश्वरः ।

आनन्दितस्वपक्षोऽसौ परपक्षान्हनिष्यति ॥’

अत्र परपक्षान्हत्वा स्वपक्षानानन्दयिष्यतीति विधेयं तदन्यथा स्थिते-
र्विध्ययुक्तता ।

‘सुधाकर सुखं देहि वियोगिजनतापनः ।’

अत्र विरहे व्याहारे द्वितीयपादारथो नानुवाचः ।

‘समं न चन्द्रेण तवाननं तच्चन्द्राननोऽसि त्वमिति स्तुतिर्न ।

चन्द्ररूपां नैति यदुज्जिहीते कुहूकृतग्लानिभरोऽपि कृष्ण ॥’

अत्र स्तुतिर्नेत्युपसंहृतोऽपि ततः परोऽर्थः पुनः स्वीकृतः । समाप्त-
पुनराचे विशेष्यमात्रस्यावृत्तिरिह तु वाक्यार्थसमुदायस्येति तस्माद्भेदः ।

‘आदित्स्यांशुकानामुन्नतभुजवीरुधां कुमारीणाम् ।

पश्यति हरौ विरेजे गतवसनानामधोदृष्टिः ॥’

अत्राधराद्दृष्टिप्रतीतेस्त्रपाव्यञ्जकार्थोऽश्लीलः । नता दृष्टिरिति तु
युक्तम् ।

उक्तोदाहृतिषु येऽन्ये दोषाः सन्ति, तत्र तत्राप्युक्तत्वात् ते प्रकाशिताः ।

एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

देशः प्रियधिरहाभितो न स्यात्, स तु चन्द्रांशुभिस्तथा दुःखदो न स्यादिति विवक्षितः ।
सहृदयहृद्भ्रंशं तद्वीजम् । आनन्दित इति । परपक्षघातं विना स्वपक्षानन्दनं न
संभवेदिति तदानन्दन एव विधेयत्वविभ्रान्तिर्युक्ता नतु परपक्षघाते । विधेयत्वविभ्रान्त्य-
नौचित्यं विध्ययुक्तिः । साहिल्याव्युत्पत्तिधीस्तद्वीजम् । एवमग्रे च । न च विधेयाविमर्शः
स्वपक्षानन्दनः परपक्षघातसंभावात् । सुधाकरेति । यतः सुखं प्रार्थ्यं तस्य तापकृत्वे-
नानुवाचो न युक्तो विरोधात् ॥ समं नेति । मधुमङ्गलौकिकः । हे कृष्ण, तवाननं चन्द्रेण
समं न भवति । तत्तस्माच्चन्द्राननस्त्वमसीति स्तुतिर्न स्यात् । स च चन्द्रः शुक्ला नटेन्दु-
फलयाभावस्याया कृतो ग्लानिभरो यस्य तादृशोऽपि सन् यदुज्जिहीते उदयते, अतस्त्रपां
नैति निबन्धोऽसावित्यर्थः । त्वया उपसंहृतैकदेशः । पुनः स्वीकृतः प्रकाशितैकदेशः या-
प्यतो निवेद्यानर्थाननिवेशैव मध्ये उपसंहारोक्तः । आदित्सयेति । शुकौक्तिः । उदाह-
रतिष्विति । एतच्च प्रक्रम इत्यादौ ग्रन्थकृतैव दक्षितम् । एवमिति । अन्यत्र गुणा-
लंकारयोः ॥ एवं दोषाभिरुप्य तेषां कचिद्दोषत्वं कचिद्गुणत्व कचिद्गुणत्व कचिद्गुणत्व च—

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।

संनिधानादिवोधार्थम्

अवतंसादयः कर्णादिभूषाः कथ्यन्ते, तथापि तत्र कर्णादिशब्दविन्यास-
स्तेषां तदारूढत्वादिवोधाय ।

यथा—

‘कर्णावतंसः सखि कंसशत्रोः पुष्पसजा मौक्तिकहारतश्च ।

मुकर्बुरां कान्तिमतीव विन्दन्ममान्तरं कर्बुरितं चकार ॥’

अत्र कर्णशब्दः कर्णस्थितेर्बोधाय, पुष्पशब्दस्तदुत्कर्षाय, मौक्तिकशब्दस्तु
रत्नान्तरासंपर्कस्य ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥ ।

कर्णावतंसादिशब्दाश्चेन्महाकविकाव्येषु तिष्ठन्ति तर्हि युक्तिमदर्शनं तत्रै-
तत् । न च तद्वत् पादन्नूपुरजघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः प्रयोज्याः ।

• ‘धनुर्ज्याघोपमीशस्य श्रुत्वा त्रंस्ताः सुरारयः ।’

अत्र धनुःशब्दस्तदारूढत्वबोधनाय ।

अन्यत्र तु—

‘स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि ।

राजन्यबन्धून्विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ॥’

अत्र केवलो ज्याशब्दः । ‘उवाच मधुरां वाचम्’ इत्यादौ तु धात्वर्थेनैव
विशेष्यस्य प्रतीतिर्विशेषणदानाय तत्प्रयोगः । न च मधुरमिति क्रियाविशे-

करोति । ध्वनिः शब्दः निर्मितिरुपादानम् । संनिधानादीत्यादिपदाद्वान्तरा-
संपर्कादिग्रहणम् । कर्णावतंस इति । विशाखा राधाह—मुकर्बुरां विचित्रां कर्बु-
रितं चित्रितम् । अत्र कर्णशब्देनावतंसस्य कर्णस्थित्यवस्योच्यते निरपपदोऽपि सक्-
शब्दः पुष्पिणालामाह—हारशब्दो मुक्तासंदर्भम् । ‘हारो मुक्तावली’ इति विश्वः । अत्र
संनिधानादिप्रतीतिरूपफलसत्त्वाम पुनरुक्तता । नन्वेवं पादन्नूपुरादिप्रयोगापत्तिरित्यत
आह—स्थितेष्विति । स्थितत्वमनादिप्रयोगविषयत्वम् । यत्र तथा प्रतीतिर्नोदेस्य
तत्र न तथेत्याह—अन्यत्र त्विति । स्वरैरिति । शुभोक्तिः । तान्कृष्णानुंनष्टकोष्ठान्
विज्ञाय जरासंधः । केवल इति । धनुःशब्दत्वे तात्पर्याभावादित्यर्थः । उवाचेति ।

पणत्वेनेष्टसिद्धिः । बहुषु विशेषणेषु सत्सु तस्या चमत्कारात् । एवं पदाभ्यां यातीत्यादौ सति विशेषणे न दोषः ।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टताञ्जकरणे तु सर्वेषाम् ।

वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित्कचिन्नोभौ ॥ ११ ॥

ख्यातत्वादेव ज्ञाटित्यर्थाचगतौ हेतुर्यत्र नापेक्ष्यते तत्र निर्हेतुरर्थो न दुष्टः ।

यथा—

‘वशवर्ती हरिर्यासां ता. स्तुवे गोपसुभ्रुवः ।’

अत्र हरेर्वशीकृतौ निर्हेतुका भक्तिरेव हेतुः । सा च तासां प्रसिद्धेर्नोक्ता ।

श्रुतिकट्टादीनां सर्वेषां परोक्तानामनुकृतौ न दोषः ।

यथा—

‘अद्राक्षं माधवं तस्य विहारः कृन्तते मनः ।

इति ब्रुवन्तो मूर्च्छन्ति देवेन्द्रप्रस्थवासिनः ॥’

वक्त्रयोद्धव्यव्यङ्गचवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः क्वचिन्न दोषो न गुणः । तत्र वैयाकरणादौ वक्तरि बोद्धव्ये वा रौद्रादिरसे च व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः । नीरसे चित्रे च न गुणो न दोषः ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘अपास्याः साधुभिः सार्धमजर्घाः किं फलं त्वकम् ।

जाहर्हि प्रणतिं तेषां दुर्वृत्तं मद्बु जह्वहि ॥’

वचधात्वर्थेनैव विशेष्यस्य वाच्याः प्रतीतेरित्यर्थः । बहुष्विति । मधुरमल्पाक्षरमतिग-
भीरमित्येव विशेषणबाहुल्ये तस्य क्रियाविशेषणत्वस्य चारुत्वाभावादित्यर्थः । एवं
पदाभ्यां यातीति । पादत्राणपरित्राणशून्याभ्यामिति विशेषणे सतीत्यर्थः । अत्र
याति क्रियायाः पादत्राणासंभवात् पादपदग्रह आवश्यक इति भावः । अथ प्रतिप्रसवं
दर्शयति—ख्याते इति । अद्राक्षमिति । इन्द्रप्रस्थत्वात् द्वारका प्रयान्त भगवन्त
प्रति पश्चादागत्य पथि मिलितः कथिदाह—हे देव । अत्राद्राक्षमिति श्रुतिकट्टादीनां कृ-
न्तत इति न्युतसंस्कृतित्वस्य, चापवादः, परोक्तेरनुकारात् । एवमन्येषां च बोध्यः ।
अपास्या इति । साधुनिन्दक कचित्पण्डित प्रति कथिद्वैयाकरणः शिश्रोऽनुशास्ति ।
अपास्याः पुनः पुनः स्पर्द्धामकरोः तस्याः स्पर्द्धायाः किंफलमजर्घाः ष्टशमभ्यवाहः ।
त्वकमिति निन्दायामकचप्रत्ययः । अनिष्ट कृतयानति । अथ तेषां साधुनां प्रणतिं

अत्र वैयाकरणो वक्ता । एवमस्य बोद्धव्यत्वेऽपि बोध्यम् ।

‘प्रचण्डौ मम दोर्दण्डौ भण्डितं खण्डितक्रमम् ।

दण्डाय दुण्डतस्त्वां वै दर्पमासर्पतर्पयन् ॥’

अत्र रौद्रो रसः ।

‘कालियस्य फणरत्नकुट्टिमं कुट्टयन्पदसरोजघट्टनैः ।

मङ्गलानि वितनोतु ताण्डवे पण्डितः सविशिखण्डशेखरः ॥’

अत्र वीरः ।

‘घ्राणोद्धूर्णक—’ इत्यादि ।

अत्र बीमत्सः ।

‘पान्तु वो नरसिंहस्य नखलाङ्गलकोटयः ।

हिरण्यकशिपोर्वक्षः क्षेत्रासृकर्दमारुणाः ॥’

अत्रोद्धते वाच्ये ओजस्विनः शब्दाः ।

‘पदद्युतिविनिर्धूत—’ इत्यादि ।

अत्र शृङ्गारे तेषामनौचित्येऽपि प्रस्तुतस्वरपरार्धपराभवनिवेदितस्य वीरस्यानुगुण्यात्ते निबध्यन्ते ।

‘उद्दामयुक्तिकुद्दालैरक्षिणोत्क्षणतोऽपि यः ।

विवर्तं गर्तमीशानस्तं जीवं गुरुमाश्रये ॥’

जाहहिं पुनः पुनरिच्छेत्यर्थः । ‘हर्यं गतिकान्त्योः’ इति धात्वनुसारात् । इदं दुर्दृष्टमुच्चृङ्खलतां महु शीघ्रं जहहिं भृशं जहि । त्यजेत्यर्थः । एवमिति । अस्य वैयाकरणस्य ॥

प्रचण्डाविति । जलमध्ये निगूढ दुर्योधनं प्रति क्रुद्धस्य भीमस्योक्तिः । भण्डितं प्रकाशितभण्डचेष्टं वीरमन्यस्यापि पलायनात् । दुण्डतः मृगयेते । ‘दुण्डान्वेषण इत्येको ढकारान्तः प्रकीर्तितः’ इति बोपदेवः । कालियस्येति । सिद्धचारणादीनामाशीर्वादः । कुट्टयन् मर्दयन् । घट्टनं गाढासृङ्गः । घ्राणेति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र प्रचण्डेत्यादिप्रत्यये उद्गता वर्णाः प्रकृतरीशानुगुण्यानिर्दुष्टाः ॥ पान्त्विति । इह राजविषयकरतेषु गणानाश्रयत्वेन प्रकृतानुपयोग्योजोव्यञ्जकत्वेऽप्योजस्विषु नृसिंहनररेषु वाच्येषु तद्रताजोव्यञ्जित्वादेजस्विनो वर्णा दीर्घसमासश्च गुण एनेत्यर्थः । अत्र शृङ्गारे इति । ते शब्दाः । उद्दामेति । गुणस्मृतिपूर्विस्य गुरोः प्रपत्तिं शिष्यः करोति । विवर्तं भानतात्त्विकोऽन्यथाभावः । शुष्कां रजतमिव निर्विशेषचिन्मात्रे ब्रह्मणि तदितरस्यर्वमारो-

अत्र तु गुरुविषयस्य भावस्य नोत्कर्षका न चापकर्षकाः । चित्रे च यथो-
दाहरिष्यते ।

श्लेषादावप्रयुक्तनिहतार्थयोर्न दोषः ।

यथा—

‘पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत ॥’

अत्र सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः । इन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो
निहतार्थः ।

शान्ते वक्तव्यं शीलस्य ।

यथा—

‘घनरुधिरमये त्वचापि नद्धे पिशितविमिश्रितविस्रगन्धभाजि ।

कथमिह रमतां बुधः शरीरे भगवति हन्त रतेर्लवेऽप्युदीर्णं ॥’

अत्र घृणया विरागोदयाद्गुणत्वम् ।

व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे संदिग्धत्वं गुणः ।

पितं रजतवन्मिथ्येति शंकराचार्याणां राद्धान्तः । स एव गर्तो जीवेश्वरादिसमस्तपदार्था-
नरकत्वात्तं यो युक्तिकुहालेः क्षणादक्षिणोदपाकरोत्तं धीजीव तन्नामानं गुरुमाश्रये इत्यर्थः ।
अत्राल् काव्यस्य शृङ्गारादिरसशून्यत्वाद्दोषोऽप्युक्तः शब्दा नोत्कर्षकाः, प्रकृतस्य गुरु-
विषयकभावस्य चापकर्षकत्वस्य गुणानाश्रयत्वादित्यर्थः ॥ पर्वतेति । हे जनाः, पृथिव्यां
पतत्सुरसरिदम्भः गङ्गाजलं नमत घृणम् । कीदृशम् । पर्वतभेदि हिमाचलभेदकम् । पवित्रं
पावनम् । नरकस्य विरयस्य जैत्रं नाशकम् । बहुभिर्मतमभितम् । गहनं वेगोद्रेकादुरव-
गाहम् । हरिमिव विष्णुमिव पर्वतभेदी गोवर्षणोद्गारी चासौ पवित्रश्च वज्राशकः । नर-
कस्य भौमस्य जैत्रं पराजयकरम् । बहूनि मतानि चास्मिन्मत् । गहनं दुर्बोधितत्वम् ।
हरिमिवेन्द्रमिव पर्वतभेदी पवि वज्र प्रायते पालयति धारयतीति यावत् । स चासौ
स चेति तम् । जैत्रं जयशीलम् । नरकस्य मनुष्यचन्द्रस्य बहुमतं शृङ्गं पूजितम् । गहनं
दुर्जयम् । हरिमिव सिंहमिव पर्वतभेदी गिरिगह्वरमाश्रयत्वेनास्मास्तीति । पवित्रो देवल्-
पत्वात् । नरकस्य मनुष्यचन्द्रस्य जैत्रम् । बहुन्मतज्ञानं हन्ति तम् । सिंहस्य नमस्तत्प
भगवद्विभूतित्वात् । शान्त इति । न दोष इत्यनुपपत्तनीयम् । घनेति । कस्यचिद्वि-
रकरयोक्तिः । पिशितं मांसम् । तस्माद्विस्रस्य यो गन्धस्तं भजतीति तादृशे । ‘विद्य

यथा—

‘विभूषितपरीवाराः पृथुकार्तस्वराकुलाः ।

पराजिताश्च राजेन्द्र गृहास्तव ममापि च ॥’

अत्र संशयस्कूर्तावपि महिम्ना प्रकृतार्थनिश्चयाद्याजस्तुतिः पर्यवसितेति गुणत्वम् ।

वक्तृबोधयोरज्ञत्वे स्वयं वा परागर्शेऽप्रतीतत्वं च ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘ध्यायतस्तव राजर्षे ज्योतिः परमकं तदा ।

तमसातिबलेनापि भवेन्नैव पराभवः ॥’

अत्र द्वयोर्ज्ञानकाण्डकुशलत्वादप्रतीतत्वं न दोषः ।

‘भूतादिरेप भूतानां जनको मां न मुञ्चति ।

तेनाहं कपिलं साक्षादीश्वरं गुरुमाश्रये ॥’

ग्राम्यत्वं हास्यकारिषु ।

स्यादामगन्धि यत् इत्यमरः । इह वैराग्यहेतुघृणोत्पादनेन गुणत्वम् । विभूषितेति । कथिहरिद्रः कविर्युधिष्ठिरं प्रत्याह—विभूषिता अलकृताः विशेषेण भुवि धरण्याभुषिताश्च परिवारा येषु ते । पृथुभिः कार्तस्वरैः स्वर्णैः पृथुकानां शिशुनामार्तस्वरैश्चापुला व्याप्ताः । परैः शत्रुभिरजिताः दुर्गत्या परिभूताश्च । अत्रेति । न हि कवेः स्ववर्णनमभीष्टमप्रयोजकत्वात् । नृपवर्णनं तु दारिद्र्यहारीति तस्मा महिम्ना प्रकृतार्थो नृपवर्णनम् । तर्हि निर्दोषतेत्यत आह—ध्याजेति । संपत्तिभूम्ना नृपोरकर्मप्रतीतेर्गुणत्वमिति भावः ॥ गुरुः परीक्षितमुपदिशति—ध्यायत इति । ज्योतिर्ब्रह्म । ‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दिव्यते’ इत्यादेः ध्रुवणात् । तमसा प्रकृत्या । ‘न सदासीन्नासदातीतम एवासीत्केवलम्’ इत्यादिशब्दघात् । अत्रोभयोरपि शुकपरीक्षितोर्वेदान्तशास्त्राभिहत्वादप्रतीतावपि ज्योतिस्त्वमःशब्दा न दुषी ॥ भूतादिरिति । रद्वगणस्य रातस्वत्वजिज्ञासया कपिलमुपसर्पनः पथि परामर्शः । भूतादिस्वामगाहकारः स मां न मुञ्चति न त्यजति । भूतानां सादीनां जनकः तस्मादेव मे पुनः पुनर्देहसंबन्ध इत्यर्थः । तेन हेतुना भूतादिनिवर्तकं कपिलं गुहं करोमीति । अत्र भूतादिशब्दस्वामगाहकारवाच्यतया सांख्यशास्त्रे प्रतिद्वेषात् चादुष्टत्वं स्वप्रतीतेर्देहवन्धात् ॥ ग्राम्यत्वं गुह इति संबन्धः । ग्राम्योक्त्या

यथा—

‘ह्यैयङ्गवीनपिण्डो वा दृश्यते अशिमण्डलः ।

दुग्धधारा इवैतस्मात्प्रपतन्ति गभस्तयः ॥’

इयं विदुपकस्योक्तिः ।

हर्षशोकाद्याधिक्ये न्यूनपदत्वं च ।

यथा—

‘सस्मिता मृगशावाक्षी गाढमालिङ्गिता नया ।

मा मा मेति यदब्रूत तन्मे कृन्तति मानसम् ॥’

अत्र पीडयेति पदं न्यूनम् । तस्य चानन्दमग्नताप्रत्याययत्वाद्गुणत्वमेव ।

कचिन्न दोषो न गुणः ।

यथा—

‘कुपिता क्वचिदाभाति दीर्घं मयि न कुप्यति ।

गता वा स्वनिकेताय मदेकहृदया क सा ॥’

अत्राद्यतृतीयपादान्ते नैतद्यत इति पदानि न्यूनानि तथाप्येतद्वाक्य-
व्यङ्ग्यस्य वितर्कस्योत्कर्षाकरणान्न गुणः । एतज्जाताया धियो द्वितीयचतुर्थ-
पादजातया तथा स्फुटं वाधान्न दोषश्च ।

विपादविस्रयादौ लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विहितानुवादे च
कथितपदत्वं गुणः ।

हास्यपरीषोपादिति भावः ॥ ह्यैयङ्गवीनेति । मधुमङ्गलोक्तिः । एतस्य भक्षणाय
मदीयं मनश्चलतीति मातुर्मन्दिराय गन्तव्यमिति भावः ॥ सस्मितेति । प्रियनर्मसखं
कृष्णोक्तिः । अत्र पीडयेति पदमनुपात्तमपि वक्ष्यामि हर्षमोहादिशय प्रतिपादयेत् शुभता
प्राप्नोति । अध्याहारेण वाक्यार्थप्रतीतिविलम्बेऽपि प्रकृतरसपोषकत्वादिभिः भावः ।
कुपितेति । पूर्वमभिच्छातः कृष्णो निजदुग्धे प्रियामवीक्ष्यान्निदध्य च वितर्कयति ॥
अत्रेति । तथापि तेषां न्यूनतायां सत्यामपि एतज्जातया आद्यतृतीयपादजातया
धियः प्रवीतेः । तथा धिया । वाधाभिरासात् ॥ विपादेति । हन्तेति । विशाखां

१. ‘सा क्वचित्कुपिता भाति’ इति नैतद्युक्तम्, यतः—सा मयि दीर्घं न कुप्यति
सा स्वपृष्ठाय गता वा, इत्येतदपि न युक्तम्, यतः सा मदेकहृदया कः मनुं शक्नोति’
इति कृष्णवितर्कः.

क्रमेणोदाहरणम्—

‘हन्त हन्तं गतः कान्तो वसन्ते सखि नागतः ।’

अत्र विषादः ।

‘चित्रं चित्रमनाकाशे पश्य सुन्दरि चन्द्रमाः ।’

अत्र विसयः । एवमन्यच्च बोध्यम् ।

‘मुनेत्रे नेत्रे यत्क्षिपसि मयि तत्तेऽतिकरुणा ।’

अत्र लाटानुप्रासः । ‘पार्षदाः पार्षदा यस्य’ इत्यादावर्थान्तरसंक्रमित-
वाच्यः । ‘उदेति सविता ताम्रः’ इत्यादौ विहितानुवादः ॥

कचिदधिकपदत्वं च ।

यथा—

‘यद्ब्रह्मनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भं

कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।

• तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किंतु

कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥’

अत्र न न विदन्तीत्ययोगस्य • पुनर्विदन्तीत्यन्ययोगस्य व्यवच्छेदः ।
पदत्पकर्षत्वं क्रमेण क्रोधादिक्षये भिन्नवाक्यतया रसभेदे च ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘क्रीडालोष्ठीघट्टनैः कण्टकान्वः पिप्रा दुष्टान्सुष्ठुसहामपट्टे ।

उग्रादीनां बान्धवानां मनोज्ञां भूमीमेतामेप संपादयामि ॥’

अत्रान्ते प्रकर्षपातो बन्धुस्मरणादुचितः ।

प्रति विरहिणी राधाह ॥ हन्तेति पदस्य द्विरुक्तिर्विषादाधिम्य व्यनक्तीति गुणः । एव-
ममेऽपि आदिशब्दाद्रये भोधे च यथा—‘पलायस्व पलायस्व पुरस्तादैप दन्तिराद् ।
छिन्धि छिन्धि शिरस्तस्य दुष्टस्य न संशयः ॥’ कच्चिदिति । चेन गुण इति संव-
ध्यते । अत्रेति । न विदन्तीति नेति नष्टमेनापि वेदनातिशये सिद्धे पुनर्विदन्तीति
पद त एव जानन्तीति वेदनविशेषलाभायेति विच्छित्तिविशेषः । क्रीडेति । हस्तिपं-
केनाधिक्षिप्तः कृष्णस्तमाह । सुष्ठु पिष्टेति संयन्धः । एतां भूमीं मधुरा मण्डलरूपां
एष कृष्णः संपादयामि विदधे । अत्र बन्धुस्मरणेन, क्रोधोपशमान्मृदुलरणविन्यायो

‘उद्दण्डभुजदण्डोऽसौ प्रज्वालज्वलनप्रभः ।

मलं चिच्छेद यं वीक्ष्य भामिन्यो मुमुहुस्तराम् ॥’

अत्र वाक्याभ्यां क्रमाद्वीरशृङ्गारौ वर्णितावतस्तथा ॥

यत्र विशेषणदानाय न पुनर्ग्रहणं किंतु वाक्यान्तराद्यैव, तत्र समास-
पुनरातत्वं न गुणो न दोषः । यथात्रैव समाप्यापि यं वीक्ष्येति पुनर्गृहीतम् ।

क्रोधाद्यस्थानेऽपि यत्र क्रोधाद्यनुकृतिस्तत्रास्थानसमासत्वं गुणः ।

यथा—

‘तन्वी विरहखिन्नाय कुप्यन्मे पञ्चसायकः ।

उग्राक्षिज्वलनज्वालप्लुष्टो भूयादहर्निशम् ॥’

अवश्यविधेयत्वेन प्रकृतवाक्यार्थपरिपोषकत्वे गर्भितत्वं च ।

यथा—

‘घन्दे कुञ्जलिताञ्जलिर्मुहुरहं वीरं मयूरध्वजं

थेनार्थं कपटद्विजाय वपुषः कंसद्विपे दित्सता ।

कष्टं गद्गदिकाकुलोऽस्मि कथनारम्भादहो धीमता

सोऽस्मां क्रकचेन दारितमभूत्पत्नीसुताभ्यां शिरः ॥’

अत्र कष्टमित्यादिकं दयोद्रेकमद्वितीयं बोधयितुमन्तराले विन्यस्तम् ।

एवमन्यदपि सुधीभिः प्रेक्षणीयम् ॥

अथ रसदोषानाह—

व्यभिचारिरसस्याधिभावानां शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ १२ ॥

गुणः ॥ उद्दण्डेति । सिद्धचारणादीनामुक्तिः । अत्र पूर्वस्मिन्वाक्ये वीरो रसः पर-
स्मिन्नु शृङ्गार इति वाक्यभेदात् प्रकल्पपातो गुणः । तथा गुण इत्यर्थः ॥ यत्रेति ।
विशेषणस्य विशेष्यसाकाङ्क्षत्वेन विशेष्यपदावृत्तिर्नयत्वात्तद्विलम्बेन विलम्बः वा-
क्यान्तरारम्भे स्वभाविभावेनाकाङ्क्षैर्युष्यविरहादिति भावः ॥ तन्वीति ।—विरही
कृष्णः स्वरं शरवर्षिणं संभावयन्नाह ॥ उग्रस्य हृदस्याक्षि तृतीय नेत्र तद्रूपस्य ज्वल-
नस्य ज्वालोऽविलसौ प्लुष्टो भूयात् ॥ घन्द इति । मयूरध्वजस्य रामः श्रीशृङ्गभ-
क्तस्य इत्यातिशयं वर्णयति ॥ वपुषोऽर्थं कंसद्विपे दित्सता येन प्रयोजकेन मयूरध्वजेन
पत्नीसुताभ्यां प्रयोज्याभ्यां क्रकचेन करणेन शिरो दारितमभूद्विलम्बयः । अत्रेति ।
चमत्कृतिपोषाङ्गुणत्वमिति भावः ॥ अयं साक्षरसवितोषिनो दोषानाह—व्यभिचा-

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
 अकाण्डे प्रथमच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥
 अङ्गिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।
 अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ १४ ॥

तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यता यथा—

‘लज्जां दधार कृष्णस्य चुम्बने वृषभानुजा ।’

अत्र लज्जाशब्दः ।

रसस्य यथा—

‘तां वीक्ष्य मृगशावार्क्षीं हरेः कोऽप्यभवद्रसः ।’

अत्र रसशब्दः ।

‘शृङ्गारे मानसं ममं विलोक्य विधुमण्डलम् ।’

अत्र शृङ्गारशब्दश्च । आस्वादादिपरत्वे तु रसादिशब्दा न दोषाय ।
 तेन सरसो रसिकः शृङ्गारित इत्यादि ॥

स्वायिनो यथा—

‘चन्दनानिलचन्द्रांशुपुंस्कौकिलकलस्वनैः ।

माधव्यां रजनौ राधाकृष्णयो रतिरैधत ॥’

अत्र रतिशब्दः ।

स्वायित्वाप्रतीतौ तु न दोषाय ।

यथा—

‘भंगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोः’ इत्यादि ।

‘सा दक्षिणे मरुति वाति समुद्यतीन्दौ

कृष्णं विलोक्य रचनामवगुण्ठनस्य ।

रीतिः । अनुभावैर्व्यभिचारिणां व्यक्ती भावध्वनिता स्यात् । अत एवोक्तं व्यञ्जितधर्वा-
 णीय इति । स्वायिनोऽप्यभिव्यक्ता एव रसतां प्राप्नुवन्ति, न तु स्वशब्देनाभिहिताः । अत
 उक्तं व्यक्तः स तैरित्यादीति बोध्यम् । लज्जामिति । ‘नतास्याजनि’ इति पाठ्यम् ।
 कोऽप्यभवद्रस इत्यत्र ‘आसीन्मुदां चयः’ इति पाठ्यम् । शृङ्गारे इत्यत्र ‘प्रमोदे’
 इति पाठ्यम् । शृङ्गारितो विभूषित इत्यर्थः । रतिरैधतेत्यत्र ‘प्रीतिरैधत’ इति पा-
 ठ्यम् । रतिः प्रेमलक्षणा भक्तिः । मे भीष्मस्य ॥ सेति । घृन्दा वीरामाह—सा धी-

द्राणीयसीं विदधती भुजवल्लिमूल-

व्यक्तां पयोधरतटां पुनराववार ॥'

अत्र शृङ्गाररसे नायकनिष्ठः कश्चिदनुभावो नोपात्त इति तद्यक्तिः क-
ष्टकल्पनया ।

'मनुते न सुखं किञ्चिज्जनुते मोहमुल्वणम् ।

धुनुते धृतिमेतस्य किं भावि न विभाव्यते ।'

अत्रासुखमननादीनां करुणादावपि संभवात् । कामिनीरूपो विभावः
कष्टेन गम्यते ।

'मानं मा कुरु वामोरु ज्ञात्वा यौवनमस्विरम् ।'

अत्र यौवनास्वैर्यविज्ञापनं शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्य विभावः, तत्
प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी ॥

पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा कुमारसंभवे रतिविलापेषु ।

अकाण्डे प्रथमं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकसंक्षेपे प्रवृत्ते भानुमत्या
सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् ।

अकाण्डे छेदो यथा वीरचरिते राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे
भगवन्कङ्कणमोचनाय यामीति राघवस्योक्तौ ।

अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिर्यथा किराते सुराङ्गनाविलासादिः ।

अङ्गिनोऽननुसंधानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रवस्यागतौ साग-
रिकाया विस्मृतिः ।

राधा दक्षिणे मदति मलयानिले वाति चलति सति । इन्द्रो च समुघाति सति आव-
वार आवृतवती । अत्र दक्षिणानिलचन्द्रावुदीपनम्, नायिका त्वालम्बनम्, अवगुण्ठन-
दीर्घाकरणादिस्तदनुभावः, एवं नायकस्य स न प्रतीयते, तेन कष्टेन तल्लतीतिरिति ।
विभावे तानुदाहरति—मनुत इति । मधुमहलोक्तिः । मोहं मूर्खाम् । धुनुतेऽङ्गिनति ।
अ(एत)स्य कृष्णस्य नेतुः । अत्र विग्रलम्भो व्याहयः । मानमिति । वृतीवाक्यम् ।
अत्रेति । विभाव उदीपनरूपः ॥ पुनः पुनरिति । पुनः पुनर्दीप्तिर्विच्छिद्य विच्छिद्य
ग्रहणम् । तेन पूर्वापरानुसंधां समग्रप्रतिभास इत्यर्थः । अकाण्डेऽनवसरे । प्रथमं वि-
स्तारः । छेदो विच्छेदः । धाराधिरूढं धारावाहिति । कङ्कणमोचन विवाहदशमदिवली-
योःसवविशेषः । तदानीं तद्रमःमतीतिपर्यवसायीति भावः । अङ्गस्याप्रधानस्य ॥ वि-

वीररौद्रशृङ्गारशान्तप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्ताश्च-
त्वारो नेतारः । ते च सर्वेऽनुकूलदक्षिणशठघृष्टा दिव्यादिव्योभयात्मानश्रो-
त्तमा मध्यमाः कनिष्ठाश्च । तेषु यो यथाभूतस्तस्वायथावर्णनं प्रकृतिविपर्ययो
दोषः । एवं देशकालादीनामप्ययथावर्णनं बोध्यम् । तथा सति हि काव्य-
स्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयोन्मुखीकरणासंभवः ।

यत्तत्तमदेवतानां जगत्पितृत्वात्तत्संभोगवर्णनं दोषावहमित्युक्तम्, तत्किल
शिवादीनामेव । श्रीकेशवयोस्तु प्रागुक्तहेतोर्विधिवीक्षणाच्च यथाविधि कार्य-
मेव तत् ।

अनङ्गस्य रसानुपकारस्य वर्णनं यथा कर्पूरमञ्जरीं नायिकया स्वेन च
कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य बन्दिवर्णितस्य तस्य राज्ञा प्रशंसनम् । एवं का-
न्तापादप्रहारेण कान्तस्य क्रोपवर्णनं च दोषः ।

अथैते क्वचिददोषाश्च भवन्तीत्याह—

• न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित् ।

यत्र स्वव्यापारेण संचारी बोधयितुमशक्यस्तत्र स्वशब्देनासौ वाच्यः ।
यथा—

‘तस्यास्त्रपाभयविपादविवेकधैर्य-

दैव्याभिलाषभरकोरकितः कटाक्षः ।

स्मृतिरिति । सागरिकायाः पितृगृहादागतः कशुकी वाश्रव्यनामा तस्यागमनकाले वि-
जयसर्मश्रुतान्तध्रवणेन तस्या विस्मृतिः । तेन नायिकाप्रतिपाद्यम् शृङ्गाररसस्य वि-
च्छेद इति भावः ॥ कीरेति । नेतारो नायकाः । दिव्याः श्रीशृङ्गादयः । अ-
दिव्याः श्रीयुधिष्ठिरादयः । उभयात्मनो देवत्वेऽव्यात्मनि मनुष्याभिमानिनः श्री-
रामचन्द्रादयः । उक्तमाश्रुति । गुणानामुत्कर्षार्थं तदुभयाभाविदत्तमचक्रनिष्ठम-
ध्यमवानि । व्यमिति । दिवि मानुषवाग्भेदादिदेशानुचितम् । वगन्ते मेपादिका-
स्तनुचितम् । जरायां संभोगादियेनोनुचितमिति बोध्यम् । विनेयः क्षिप्यः ॥ य-
त्स्विति । प्रागुक्तो हेतुर्हि भाववित्तानुगारित्वम् । निषिर्वाङ्मणं च । ‘विनीतितं प्रज-
यभूभिरिदं च निचोः ध्रुवाग्वितोऽनुश्रुयादय वर्णयेत् । भक्तिं परां भगवति प्रतिल-
भ्यशामं हृदोगमाभ्यपद्दिनोत्तनिरेण धीरः ॥’ इत्यादि । यथाविधीनि । दासादेजां-
श्रुतिः ॥ अनङ्गस्येति । कृत्म् । ईरसाः स्युरित्तस्वायत्तमाह—एवं कान्तेति ॥
अथ प्रतिप्रगमाह—अधीत इति । एते स्वशब्दवाच्याः संचारिणः । तस्यास्त्र-

उन्मादमोहमददाहविसर्पशूल-

कृष्णान्वितो ज्वर इवात्मनि मे प्रविष्टः ॥

अत्र त्रपादीनां व्यञ्जकशब्दोपादाने सहोन्मादादिभिरारोप्यारोपकभावो न स्यात् ।

संचार्यादेर्विरुद्धस्य वाध्यस्योक्तिर्युगाचहा ॥ १५ ॥

वाध्यतयोक्तिर्न परमदोषः किंतु गुणश्च प्रकृतरसपोषित्वात् ।

यथा—

‘विचार्य धर्मं कुलपालिकानां कृष्णान्निवृत्तिं प्रति याति यावत् ।

निपीय वंशीध्वनिमम्बुजाक्षी विभाति तावच्चलदन्तरासौ ॥’

अत्र मतिवाधकतयौत्सुन्यवर्णनं शृङ्गारपुष्टिकृत् ।

‘प्रत्याहृत्य मुनिः क्षणं विषयतो यस्मिन्मनो धित्सते

बालासौ विषयेषु धित्सति ततः प्रत्याहरन्ती मनः ।

यस्य स्फूर्तिलवाय हन्त हृदये योगी समुत्कण्ठते

मुग्धेयं किल तस्य पश्य हृदयाभिष्कान्तिमाकाङ्क्षति ॥’

अत्र शान्तस्य वाध्यतयोक्तिः प्रकृतशृङ्गारपुष्टिकृत् ।

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।

वीरमयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोधाद्भयानकः प्रतिपक्षगतत्वेन वर्णनीयः

यथा—

‘विजयिनमजितं विलोक्य रङ्गस्थलभुवि संभृतसांयुगीनलीलम् ।

पशुपसवयसां वपूषि भेजुः पुलककुलं द्विपतां तु कालिमानम् ॥’

अत्र कृष्णपक्षीवेषु वीरस्तद्वैरिषु भयानकः ।

येति । कृष्णः सुबलमाह । तस्या राधायाः । आत्मनि मनसि । अत्रेति । जपादौ उन्मादादिरारोप्यः । शब्दाधारोपकाश्रपादय एवेति बोध्यम् ॥ संचार्यादेरित्यादि-पदद्वयो एहीतः ॥ विचार्येति । निजेधरीवृत्तं ततस्तीं प्रति तत्किंकरौ प्राह । धर्मपक्षिभक्तिम् । अत्र रागातिशयस्योतनात् शृङ्गारपुष्टिः ॥ प्रत्याहृत्येति । पौर्णमासी-वाच्यम् । असी राधा योगवृत्तेन योजितस्य मुनिमनसो भगवत्प्रवृत्तिः । धर्मभक्तेन विद्योजितस्यापि बालिकामनसस्तस्मिन्प्रवृत्तिरिति शान्तस्य शृङ्गारस्य प्रकथंथ स्फुट इति

विषयः ।	कारिकाः ।	पृष्ठे ।
यथासस्यम्—		३१७
	निर्देशक्रमतो यदि समन्वयस्तद्यथासंख्यम् ।	
अर्थान्तरन्यासः—		३१८
	यदि सामान्यविशेषौ समर्थयेते विशेषसामान्ये ॥ ३८ ॥	
	साधर्म्याद्वैधर्म्यादपि वा सोऽर्थान्तरन्यासः ।	
विरोधः—		३२१
	अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः ॥ ३९ ॥	
	स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् ।	
स्वभावोक्तिः—		३२६
	यो वस्तुनः स्वभावस्तस्य निरुक्तिः स्वभावोक्तिः ॥ ४० ॥	
व्याजस्तुतिः—		३२७
	व्याजस्तुतिर्विपर्ययपर्यवसानेऽस्तुतिस्तुत्योः ।	
सहोक्तिः—		३३०
	सह समभिव्याहारात्सहोक्तिरुभयान्विते धर्मे ॥ ४१ ॥	
विनोक्तिः—		३३१
	यत्रान्येन विनान्योऽसाधुः सन्वा विनोक्तिः सा ।	
परिवृत्तिः—		३३३
	सदृशासदृशैरर्थैरर्थानां विनिमयस्तु परिवृत्तिः ॥ ४२ ॥	
भाविकम्—		३३५
	भाविकमध्यक्षं स्यात्सध्वंसप्रागभावानाम् ।	
काव्यलिङ्गम्—		३३७
	वाक्यपदार्थत्वाभ्यां हेतुक्तिः काव्यलिङ्गं स्यात् ॥ ४३ ॥	
पर्यायोक्तम्—		३४१
	पर्यायोक्तं कथितं वाच्यस्यैवान्यमङ्गचोक्तिः ।	
उदात्तम्—		३४५
	वस्तुप्रचय उदात्तं महतामङ्गत्ववचनं वा ॥ ४४ ॥	
समुच्चयः—		३४७
	एकस्मिन्सति हेतौ हेतुन्तरगीः समुच्चयः कथितः ।	
	सदसत्सदसद्योगे गुणक्रियायौगपद्येऽन्यः ॥ ४५ ॥	

विषयः ।	कारिकाः ।	पृष्ठे ।
पर्यायः—		३४६
अनुमानम्—	एकमनेकमनेकैकसिन्क्रमतोऽस्ति चेत्स पर्यायः ।	
		३५२
परिकरः—	अनुमानं व्याप्यबलाद्यापकधीर्धर्मिनिष्ठा स्यात् ॥ ४६ ॥	३५४
	साभिप्रायविशेषणविन्यासे परिकरः प्रोक्तः ।	
व्याजोक्तिः—		३५७
	व्याजोक्तिर्विंशदीभवदर्थस्यापद्वृत्तिर्मिषतः ॥ ४७ ॥	
परिसह्या—		३५८
	पृष्टमपृष्टं चोक्तं यद्यद्गद्यं वापि वाच्यं वा ।	
	फलतीतरव्यपोहं परिसंख्या सा तु संख्याता ॥ ४८ ॥	
कारणमाला—		३६०
	कारणमाला पूर्वं पूर्वं कार्यं यथोत्तरं हेतौ ।	
अन्योन्यम्—		३६०
	अन्योन्यं वस्तूनां परस्परोत्कर्षहेतुत्वे ॥ ४९ ॥	
उत्तरम्—		३६२
	उत्तरमाज्ञात्प्रश्नोत्तरयने स्यादुत्तरं नाम ।	
	प्रश्ने लोकाविदितोत्तरस्य तच्चासकृत्प्रोक्तौ ॥ ५० ॥	
सूक्ष्मम्—		३६४
	प्रतिभातिशयाज्ज्ञातो यदाकारेक्षितादर्थः ।	
	विशदीक्रियतेऽन्यस्मै तथैव तत्सूक्ष्ममित्युक्तम् ॥ ५१ ॥	
सारः—		३६५
	सारस्तु पूर्वपूर्वादुत्कर्षिण्युत्तरोत्तरे प्रोक्ते ।	
असंगति—		३६६
	हेतुव्यधिकरणं स्यात्कार्यं चेत्सा त्वसंगतिः प्रोक्ता ॥ ५२ ॥	
समाधिः—		३६९
	भवति समाधिः सुकरे हेत्वन्तरसमवधानतः कार्ये ।	
समन्—		३७२
	अन्योन्यसंगमाहौं संवध्येते समं तत्स्यात् ॥ ५३ ॥	

विषयैक्ये विरोधस्तु लौकिकादन्यत्र नास्तीति मुनिना न सूत्रितम् ।
यथा—

‘मलानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां सरो मूर्तिमा-

नोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।

मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां

वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साम्रजः ॥’

अत्र सर्वेऽपि रसा भगवदेकविषया वर्ण्यन्ते ॥

रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः ॥ १६ ॥

शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्येण विरोधादद्भुतोऽन्तर्निविश्यः(ष्टः) ।

यथा—

‘त्वं कासि शान्ता किमिहान्तरिक्षे द्रष्टुं परं ब्रह्म कुतस्तताक्षी ।

अस्यातिरूपात्किमिवाकुलात्मारम्भे समारम्भि भिदा सरेण ॥’

अत्र—‘अस्यातिरूपात्’ इति तयोरन्तरद्भुतो वर्णितः ।

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।

तदा न दोष इत्यर्थः ।

बोध्यम् । विजयिनमिति । सायुगीनो रणे धीरः । तद्वरिषु कंसमित्रेषु ॥ विष-
यैक्ये इति । आश्रयात्म्येनो रसाश्रयः, विषयात्म्येनस्तु रसविषयः । लौकिका-
दन्यत्रालौकिके श्रीकृष्णरूपे विषये इत्यर्थः । त दर्शयति—मलानामिति । मल-
पीनां द्रष्टृणामशान्त्यादिरूपेण विदितः सन्साम्रजो रङ्ग गतः । अत्र शृङ्गारयो नव रसा
नवभिरशान्त्यादिभिर्विशेषणैर्बोध्याः । परदेवतेलन्तिमेन देवताविषयरतिरूपो भाव इति
भरतसिद्धान्तः । अत्रायं श्लोकः ‘शृङ्गारतः शृङ्गारो हास्यो वीरोऽथ करुणश्च । समयानक-
वीभत्सः शान्तो नवमोऽन्तिमो भावः ॥’ इति ॥ श्रीव्यासस्तु द्वादशापि रसानिहा-
यर्णयत् । गोपानां स्वजन इति सत्यहास्ययोः, स्वपित्रोः शिशुरिति वत्सालकरुणयोः,
वृष्णीनां परदेवतेति दास्यस्य च समतत्वात् । यथा च व्याख्यातम्—‘शृङ्गारोऽद्भुतः
शुनिरयो धृत्वाहास्यहास्यो वीरोऽथ वत्सालयुतः करुणो भयाङ्गः । वीभत्सस्य उदितोऽथ
तर्पय शान्तः श्रेष्ठमभक्तिरिति वै षडधिका दश स्युः ॥’ इति । अत्रानेन क्रमेण निर्देश-
सादानीमुपायचजनानां तत्र दृष्टिपानसंधवाभूदिति विवक्षया विराट् विरलः अपर्याप्तो
राजत इति तथा विराडशभूतो नृपालविविग्रहो वेति व्याख्येयम् ॥ रसान्तरेणेति-
नैरन्तर्येणाव्यवधिना । एवं फालीति । रम्भातपस्तिन्योर्दक्षप्रयुक्ती । अस्त परस्य
प्रसंगः कृष्णस्य । अतिरूपादतिशयिनरूपात् । अथेति । तयोः शान्तशृङ्गारयोः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘स एष वैहासिकताविनोदैर्ब्रजस्य हासोद्गमसंविधाता ।

फणीश्वरेणाद्य विकृष्यमाणः करोति हा नः परिदेवनानि ॥’

अत्र सूर्यमाणानां हास्याङ्गभूतानां विनोदानां शोकोद्दीपकतया करुणा-
नुकूल्यान् विरोधः ।

‘राधा शान्तिरिवोन्निद्रं निनिंमेपेक्षणं च माम् ।

कुर्वती ध्यानलग्नं च वासयत्यद्रिकन्दरे ॥’

अत्र प्रकृतरतेरनुभावसाम्येन शान्तौ विवक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥ १७ ॥

निसर्गविरुद्धयोरपि भृत्ययो राजसेवायामिव तथाभूतयोरप्यङ्गयोरङ्गि-
पुष्टौ संगतिर्न दोषाय ।

यथा—

‘कम्प्रा खेदिनि चूर्णकुन्तलतटे स्फारेक्षणोत्तुङ्गिते

सव्ये दोष्णि विकासिगण्डफलका लीलास्य भङ्गीशते ।

विभ्राणस्य हरेर्गिरीन्द्रमुदयद्वाप्राचिरोर्ध्वस्थितौ

पातु प्रस्रवसिच्यमानसिचया विश्वं व्रजाधीश्वरी ॥’

अत्र हास्यकरुणौ वात्सल्यरतिमेव पुष्पीतः । अत्र रसस्य रसेन सह
विरोध इति यदुक्तम्, तत्तु तत्सामग्रीभूतस्य स्वाय्यादेरेव न तु रसस्य ।
तस्य विगलितवेद्यान्तरस्वरूपत्वात् ॥

इति भरतसूत्ररत्ना साहित्यकौमुद्यां दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

अन्तर्मध्ये । स एष इति । भुद्रदेवतानामुक्तिः । तेषामेव तादृशव्यहारसंभवाद् ।
वैहासिकता नमप्रहेलिकादिः तद्रूपविनोदैः श्रीरत्नैः विकृष्यमाणः संवेष्टयेत्तत्तथा-
ल्यमानः । हेति छेदे । परिदेवनानि विलापान्करोत्युत्पादयति ॥ राधा शान्तिरिति ।
मुवलं हरिराह । स्पष्टम् । अत्रेति । प्रकृता रतिः कृष्णाश्रया राधाविपत्ता, तदनुभाव
उभिरतादिः तत् साम्येनेत्यर्थः ॥ अङ्गिनीति । निसर्गः स्वभावः । कम्प्रेति । कंचि-
द्वात्सल्यरतिमन्तं प्रति कस्यचिदाशीर्वादः । सव्ये दोष्णि गिरीन्द्र विभ्राणस्य हरेर्भ्रूणकु-
न्तलतटे खेदिनि सति कम्प्रा व्रजाधीश्वरी । एवमप्येऽपि योज्यम् । विकासीति हास्यः,
उदयद्वाप्रेति करुणः, प्रस्रवति वात्सल्यम् ॥ इति कृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमु-
दीटीकायां सप्तमः परिच्छेदः ॥

अष्टमः परिच्छेदः ।

एवं दोषान्निरूप्य गुणालंकारभेदं तावदाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥ १ ॥

अङ्गिनो रसस्योत्कर्षका धर्मा गुणाः आत्मन इव शौर्यादयः । ते च रसविशेषे नियतविशेषाः स्युः । आत्मन इवेति । यथा शौर्यादयो नाकृतेः, तथा माधुर्यादयो न शब्दार्थयुग्मस्य । न ह्ययमाकारः शूरः स्थूलत्वादिति सहेतुः अस्थूलेऽपि सिंहे शौर्यवीक्षणात् । ततश्च सव्यभिचारत्वान्नाकृतिगतं तत् वर्णास्त्वाकृतिवद्गुणव्यञ्जका वक्ष्यन्ते ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

• हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ २ ॥

शब्दार्थरूपाङ्गातिशयद्वारेण ये मुख्यं रसं संभविनमुपकुर्वन्ति देहोत्कर्षद्वारेण देहिनोऽप्युपकारका हारादय इव तेऽनुप्रासोपमादयोऽलंकाराः ।

यथा—

‘लोलालिमाला मिलिता ललिता मालती लता ।

जलदाकलिते काले कराले विलयाय मे ॥’

अत्र कोमलानुप्रासः शब्दमलंकुर्वन् दौर्बल्यव्यञ्जनया विप्रलम्भं रसं पुष्पाति । . .

अवसरप्राप्तयोर्गुणालंकारयोर्निरूपणाय तयोर्विवेकं तावदशंसति—एवमित्यादिना । ये रसस्थेति । रसस्य तदास्वादस्य । ते चेति । यथा शृङ्गारादी माधुर्यं नियतम् । यथा च वीरादावोजः केचिद्गुणान्काव्यधर्मानिच्छन्ति ताभिराह—आत्मन इवत्यादिना । यत्तु वीरसूपसूतयोर्बालयूनोराकारगतमेव शूरत्व तत् फिल यय परिणामश्चमेव बोध्यम् । इतरथातिप्रसङ्गात् । एतदाह—न हीति । तत् शौर्यम् । वक्ष्यत इति । ‘गुणवृत्त्या पुनरोपाम्’ इत्यनेन ॥ अलंकारेषु गुणधर्मराहित्यदृष्टये तत्स्वरूपमाह—उपकुर्वन्तीति । त रसम् । जातुचित् कदाचित् । तेनालंकारा विनापि रसमवस्थिताः । न चावश्यमुपपुत्र्यन्ति न वा रसे, साक्षान् । किं त्वङ्गद्वारेवेति गुणेभ्यो फलशब्दम् । अतिशय उत्कर्षणम् । उपकारकस्य दशंसति—यथेति । विरहिणी राधाह—लोलालीति । कराले भीषणे ॥ रिपुरिवेति । संवाह । शिषी वदिः ।

‘रिपुरिच सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिली
विषमिव सुधारश्मिर्यस्मिन्दुनोति मनोगते ।

हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बला-

ल्लुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः ॥’

अत्रोपमालंकारः । सखीसंवासादिषु रिपुमुखधर्मप्रत्यायतेनार्धमलंकु-
रैस्तं पुष्पाति ।

कच्चित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति ।

यथा—

‘शिखण्डिताण्डयकूरे काले जाता प्रियं विना ।

प्रचण्डसरकोदण्डमुक्तकाण्डालिखण्डिता ॥’

अत्र टवर्गानुप्रासो विरोधाद्रसं नोपकरोति । किं तु शब्दमेव ।

‘मित्रे कापि गते क्रोकः सत्रियां वीक्ष्य सारसीम् ।

आस्ते निर्यातजीवाय मृणालार्गलमादधे ॥’

अत्र मृणालं जीवरोधाय न प्रभवतीति प्रकृताननुकूलोपमा ।

यत्र रसाभावस्तत्र तूक्तिवैचित्र्यमात्रं पर्यवसितास्ते । एवं समवायेन शौ-
र्यादीनां संयोगेन तु हारादीनामालानि सत्त्वाद्यथा भेदस्तथा गुणानामलं-
काराणां च स बोध्यः ।

अथ गुणभेदमाह—

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।

यस्मिन् कृष्णे ॥ जातुचिदिति विदुषोति—कच्चित्त्विति । सन्तं रसम् ॥ शिखण्डी-
ति । मधुरास्यस्य हरेर्वाक्यम् । प्रियं मां विना । सा राधेति श्लेषः । अत्रेति । रसं विप्रल-
म्भम् ॥ मित्र इति । विरहिणं चक्रवाकं वर्णयति । मित्रे सूर्ये एव मित्रे सुहृदि । निर्याते-
ति । आदिकर्मणि कः । निर्यातुमारामभणाय जीवाय तं रोदुमित्यर्थः । मृणालमर्गल-
मिवेति लल्लोपमा । किं विप्रलम्भे प्राणाप्यामस्यापि यणेनोद्यत्वात् तत्प्रतिबन्धोक्तिर-
पकर्षार्थेवेति । न रसानुगुण्यमाह । उक्तिवैचित्र्यं तु करोत्येवेति दिक् ॥ यत्रेति ।
वैचित्र्यं शब्दानां सुध्रुवत्वम् बन्धकेशलादि । अर्शानां त्वीपन्गनोहारित्वम् ॥ अथेति ।
तयोर्विवेकादनन्तरम् । न पुनर्दशेति । तदुक्तमन्यैः—‘श्लेषः प्रसादः समता मा-
धुर्यं सुकुमारता । ध्वन्यन्वकिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ इति वेदभर्मार्गस्य प्राणा

क्रमेणैषा लक्षणमाह—

आहादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥ ३ ॥

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

आहादो रञ्जन शृङ्गारेऽर्थात् संभोगे द्रुतिर्विगलनम् । ओज प्रसाद-
योस्तु श्रव्यत्वमेव । अतिशयोऽतिद्रवहेतुत्वात् ॥

दीप्त्यात्मविस्तृतेहेतुरोजो वीररसस्थिति ॥ ४ ॥

वीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च ।

चित्तविस्ताररूपदीप्तिजनकमोजवीरादिषु तस्य क्रमेणैवाधिक्यम् ।

शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ५ ॥

व्याप्तोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

अग्निर्यथा शुष्केन्धन व्याप्नोति । यथा च निर्मलान्बु सिताम्, तद्व-
द्यश्चित्तं स प्रसाद । सर्वत्र रसेषु रचनासु च य स्थित ॥

ननु रसधर्माश्चेदुणास्तर्हि रसगुणावित्युक्ति कथं तत्राह—

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ६ ॥

गुणानां शब्दार्थवृत्तित्वमुपचारादेव, शौर्यादीनामिव देहवृत्तित्वम् ॥

ननु—

ओज प्रसादो माधुर्यमर्थव्यक्तिरदारता ।

श्लेष समाधि समता स्यात्कान्ति सुकुमारता ॥

दश गुणा स्मृता ॥ इति । ते चैते न समता इत्यर्थं । द्रुतीति । सामाजिकानां
चित्ते नवरसीजन्यास्तिस्रोऽवस्था द्रुतिर्विस्तारो विकासधेति । तत्र शृङ्गारस्वरुणशांतेभ्यो
द्रुति । वीरवीभत्सरौद्रेभ्यो विस्तार । हास्याद्भुतभयानकेभ्यश्च विकास इति । हास्ये व
दनविरास । अद्भुते नयनविरास । भयानके द्रुतापसारणमिति निघ्नेन वदननयन
गमोषु प्रसारो विकास इति अतिशयोऽत्र यथोत्तरं श्रेय । अथव्यत्यमिति । तेन
'ध्व्य नाष्टिगमलार्थशब्द मधुरमिष्यते' इति भागहोष लक्षम् ॥ दीप्तीति ।
दीप्तिरूपा ज्वलद्रूपा यात्मनश्चित्तस्य विस्तृतिरस्या हेतुरित्यर्थं । शुष्केन्धनेति ।
प्रसाद स्वच्छता । यदा वीररसप्रसादं चित्तं व्याप्नोति तदा शुष्केन्धनाग्निवदिति, यदा शृङ्गार-
स्वरुणादी तदा स्वच्छजलवदिति । रसेषु महु प्रतीयमानं च रचनानु महु प्रलायनम् ।
यदुच्यते—'गमपंक्त्य वाच्यस्य यत्तु गर्वरनाप्रति । य प्रसादो गुणो श्रेय सर्वसाधार-
णक्रिय ॥' इति ॥ गुणवृत्त्येति । वाच्यस्य तद्वत्त्व 'तद्यत्तत्रनयोपचयते ॥ केचि

इत्यन्यत्र दशगुणा निरूप्यन्ते इह तु त्रयत्वेन पुनर्दशेति । कथमिति चेदत्राह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ ७ ॥

तथाहि—संधिसौष्ठवात्पदानामैकपद्येनेव भासनं श्लेषः । आरोहावरो-
हकमात्मा समाधिः । विकटवन्धत्ववपुरुदारता । ओजोमिश्रितशैथिल्य-
रूपः । प्रसादश्रौजसन्तर्भवति । यत्र झटित्यर्थप्रतीतिहेतुत्वं सार्ध-
न्यक्तिः प्रसादे । पृथग्यदत्वरूपं माधुर्यं तु साक्षादेव गृहीतं तत्सू-
त्रेऽवृत्तिपदोपादानात् । अपारुष्यरूपं सौकुमार्यमौज्वल्यरूपा कान्तिश्च
कष्टत्वप्रामत्वयोर्दुष्टतया परित्यागात् स्वीकृते । यत्र मिथो विसद-

दिति । अन्तर्भवन्ति तत्तलक्षणकोडीकृतत्वात् । अत्र केचिन्निषेवान्तर्भूताः, केचिदो
पाभावत्वेनाहीकृताः । केचित्तु दोषरूपा इति त्रिधैषां दशानां व्यवस्था । तेष्वन्तर्भाव
दर्शयति—तथा हीति । श्लेषो यथा—‘उन्मज्जलउत्तरेन्द्रवहलास्फालानुवन्धोद्धत-
सर्वाः पर्वतवन्दरोदरमुवः कुर्वन्प्रतिभ्वानिनीः । उच्चैश्चरति ध्वनिः । ध्रुतिपयोन्माधी यथाप
तथा मन्ये प्रेक्षदसदयत्तद्वधत्वा चैलेयमुज्जृम्भते ॥ अत्र गाटवन्धतया व्यकमोजः वर्ण-
पुनस्तरफोऽर्णवः श्लिष्टमस्पष्टशैथिल्यामिति दर्शयति च ॥ आरोहो गाटता । अवरोहः शि-
थिलता । कमः क्रमेण तद्विचयः । आरोहपूर्वकोऽवरोहस्तत्पूर्वक आरोहो वा यथा—‘वच-
द्वुजप्रमितचण्डगदाभिपातसंचूर्णितोद्युगलस्य मुयोधनस्य । स्लानावनद्धपनशोणितशो
णशोचिरुत्ससिष्यति कचास्तव देवि भीम ॥’ अत्र संचूर्णितान्ते आरोहो मुयोधना-
न्तेऽवरोहः । पुनस्तवान्ते पूर्वः, भीमान्ते त्वपरः । अत्रापि गाडवन्धत्व व्यकमेव । विकटत्व
विच्छेदात्पदाना नृत्वत् प्रायसम् । यथा—‘सुचरणविनिबिष्टैर्पुरैर्नर्तकीना झटिति शक्ति-
तमासीत्तत्र चित्र कल च’ इति ॥ ओजोमिश्रितेति । कमनियमानावात्समाधितो
भेदः यथा—‘यो यः शस्त्र विभर्ति स्वमुजगुणमदः पाण्डवीश चमूना यो य पाश-
लगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भेशय्या गतो वा । यो वस्तुतः कर्मसाक्षी वरति मयि रणे यद्य
यश्च प्रतीपः श्रोधान्धतस्य तस्य स्वयमेह जगतामन्तकस्यान्तफोऽहम् ॥’ अन्धधामो-
क्तिरियम् । अत्र यो च इति शैथिल्यम् । शस्त्र विभर्तात्वोजः । एवमत्रेऽपि । एषा
चतुर्णामोजस्त्व गाडवन्धत्वेन चित्ताविवृतिरूपदीप्तिजनकत्वात् । ओजसि त-
द्यत्कशब्दार्थविशेषे ॥ यत्रेति । प्रसादेऽन्तर्भवति । तत्सूत्रे माधुर्यलक्षणे । अथ
दोषाभावरूपेण सृष्ट्वाति—अपारुष्येति । अपारुष्य परद्वर्णभावः । हालिकादिसाधा-
रणपदचनवैपरीत्येनालौकिकयोभासालित्वमौज्वल्यम् । अथ दोषरूपेण सृष्ट्वाति—

शयोः सहोक्तौ वैपम्यमिष्टम्, तत्र मार्गाभेदात्मा समता दोष एव,
तदन्यथा गुणः ।

यथा—

‘स बभौ चण्डदोर्दण्डखण्डितासुरमण्डलः ।

मुकुन्दः सुन्दरीवृन्दैरमन्दैरभिनन्दितः ॥’

अत्र वीरे वाच्ये पुरुषा वर्णाः, शृङ्गारिणि तु मसृणाः । एवं न दश
शब्दगुणाः ।

अथ साभिप्रायत्वमोजः । अर्थवैमल्यं प्रसादः । उक्तिवैचित्र्यं माधु-
र्यम् । अपारुष्यं सौकुमार्यम् । अग्राम्यत्वमुदारता चेति पञ्च क्रमादपुष्टा-
र्थाधिकपदानवीकृता मङ्गलाश्लीलग्राम्याणां दुष्टतयानिरासात् स्वीकृताः ।
वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिर्दीप्तसरसत्वं कान्तिश्च वक्ष्यमाणस्वभावोक्त्या र-
सध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां च क्रमादाश्रिता ।

यत्रेति । सहोक्ता युगपद्वर्णने यथा सीत्योपक्रमस्तथैव समापन मार्गाभेदः स च
दोष एव । अन्यथा वीरशृङ्गारिणोः सहोक्ता वीरवर्णना शृङ्गारिणि प्रयोगे वक्ष्यवाच्य-
प्रवर्णोचित्येन रचनाद्यौचित्यमुक्त भज्येतेति भाव । प्रत्युत मार्गभेदे गुणत्वमेवेत्याह—
स वभाविति । चाणूरादीन् हत्वा सखिभिः सह नृत्तन्त हरिं शुक्रो वर्णयति ॥
अर्थगुणान् प्रत्याख्याति—अथेत्यादिना । साभिप्रायादीनामपुष्टार्थत्वाद्यभावरूपत्वात्ते
स्वीकृता इत्यर्थः । साभिप्रायत्वमर्थस्य प्रकृतोपरकाराभिप्रायेण प्रयुक्तत्वम् ।
यथा—‘चक्रिण हरिमाश्रये,’ इति । अत्र चक्रिणमिति । धर्मत्व मलप्रायस्य निर-
र्थकपदार्थस्यानिवेशः । यथा—‘काशीपदगतो हस्तः क्षिप्तः कान्तस्य कान्तया’ इति ॥
विपर्ययस्तु ‘निरस्तो हस्तो भे मणिलचितकाशीपदगतः’ इति । अत्र मणिलचितेति
व्यर्थम् काशीपदशब्देन नितम्यस्य प्रतीतेः । एकस्यैवार्थस्य भङ्गान्तरेणोक्तिवैचित्र्यम् ।
यथा—‘मानुः सदा युक्तः’ इति । विपर्ययस्तु ‘सदा चरति’ इति अपादप्यममङ्गलस्यापि
वैचित्र्यात् सुप्रमारप्रायतयापादनम् । यथा—‘वीर्तिशेषो भीष्मः’ इति । विपर्ययस्तु
‘मृतो भीष्मः’ इति । अग्राम्य वाचि ईदग्धी । यथा—‘ममालि कुपितः कामः सदय-
स्वयि भाग्यतः’ इति । विपर्ययस्तु ‘वन्ये वामयमानं मां न त्व वामयते वधम्’ इति ।
वसिष्ठिति । वस्तुनो जिम्भादेः स्वभावो साधारण रूप तस्य स्फुटत्व वर्णनेन व्यक्तिः ।
यथा—मुराणुटेत्यादि । दीप्तत्व इति प्रत्येयत्वम् । ध्वन्यादिभ्या रसराजदस्य प्रत्ये-

क्रमकौटिल्यानुल्वणत्वोपपत्तियोगरूपा घटना श्लेषः । स च वैचित्र्य-
मात्रत्वान्न गुणः ।

यथा—

‘सुप्ते प्रेक्ष्य पृथक्पुरः प्रियतमे तत्रार्पयन्पुष्पं
लीलाया नयनाञ्चले किल रजश्चक्रे प्रबोधो यमम् ।

कृष्णः शीतलतालवृन्तरचनोपायेन पश्याग्रत-

स्तारायाः प्रणयादिव प्रणयते निद्राभिवृद्धिक्रमम् ॥’

अत्र प्रेक्ष्यादिरूपा(प)क्रियापरम्परा क्रमः, विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम्,
अनुल्वणत्वमप्रसिद्धवर्णनाविरहः, उपपत्तिरुपपादकयुक्तिः, एषां योगः सं-
भेदनम् । अस्य श्लेषस्य न गुणत्वं असाधारणरसोपकारविरहात् । गुण-
निर्वाहव्यग्रेण स्वादानुपलम्भाच्च ।

समता च प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययाविपर्ययेनार्थस्य विसंवादिताविरहः । स
च प्रक्रमभङ्गाख्यदोषाभावरूपत्वान्न गुणः ।

समाधिश्चायोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिवपुः ।

तत्राद्यो यथा—

‘सद्यो मुण्डितमत्तहृणचिवुकप्रस्यद्धिनारङ्गकम् ।’ इति ।

अन्त्यो यथा—

‘तोयेषु तस्याः प्रतिविम्बितासु ब्रजाङ्गनानां नयनावलीषु ।

स्वबन्धुपङ्क्तिभ्रमतोऽतिभुग्धा गोष्ठिं शफर्यो रचयांबभूयुः ॥’

क्रमन्वयः गुणाश्रयस्य न गुणत्वमिति भावः ॥ क्रमकौटिल्येति । वैचित्र्यमात्रत्वात्
कविबद्धगद्यमात्रप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ सुप्ते प्रेक्ष्येति । वृन्दा कांचिद्वनदेवतां प्रत्याह—
कौटिल्यमिति । तत्रोभयसमर्थनरूप बोध्यम् । अप्रसिद्धेति । लोकेऽप्येतादृशचेष्टार्या
दृष्टत्वात् उपपादकयुक्तिः । प्रकृतानुकूलहेतुविन्यास इत्यर्थः । सा चक्रेस्ता नेत्रयो
रज.प्रक्षेपस्तत् सुगमादर्शनाय, परस्यास्तालवृन्तवातेन निद्राभिवृद्धीत्येतद्रूपा ।
व्यग्रेण कविना । तस्यादस्य दोषत्वमेव । समतेति । ‘उदेति सविता ताम्रः’ इत्यादां
‘प्रत्याहृत्य मुनिः’ इत्यादां च ॥ समाधिश्चेति । तदेकप्रतिमातोऽर्थो अयोनिः ।
कथस्य कथन्तरस्य छायावर्णनं योनिर्हेतुर्यस्य सोऽन्यच्छायायोनिः ॥ सद्य
इति । हृणो म्लेच्छविशेषः । नारङ्गक पङ्क्तिमिति शेषम् । हृणचिवुकनारङ्गयोः
सादृश्यमनिबद्धपूर्वम् ॥ तोयेष्विति । तस्याः कालिन्ध्याः । भ्रान्तिमानकषारः ।

पूर्वत्र स्वमात्ररचितत्वादयोनिरर्थः । परत्र तु नयनशफर्योः सादृश्यमति-
प्रसिद्धम् । इह तु विच्छित्तिविशेषेणोपनिबद्धमित्यन्यच्छायायोनिः । एष
च काव्यशरीरमात्रनिर्वर्तको न गुणः ॥

तेन नार्थगुणा वाच्याः

तेन महुक्तप्रकारेणोजःप्रभृतयोऽर्थगुणाः परोक्ताः पृथङ् न वक्तव्याः ।

प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये ।

तेऽपि पृथङ् न वाच्या इत्यर्थः ॥

अथ माधुर्यादीनां त्रयाणां व्यञ्जका वर्णादयो दर्शयन्ते—

वर्णाः समासो रचनास्तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥ ८ ॥

नन्वन्यवर्णनोपनिबन्धनमप्रयोजकमत आह—विच्छित्तिविशेषेणेति । कव्यन्तरैः
सदृशशो निबद्धमपि वैचिन्त्यविशेषेण निबद्धं तत् विलक्षणानन्द जनयतीत्यर्थः । एष
चेति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा हि—पदार्थस्य वाक्येनोक्तिर्वाक्यार्थस्य पदे-
नोक्तिश्च प्रौढिः । क्रमेणोदाहरणम्—चन्द्र इत्यत्राग्निनेत्रोत्थं ज्योतिरिति । अत्र च-
न्द्रपदार्थस्य वाक्येनोक्तिः । 'वान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभितारिका' इत्यत्र वान्त-
तार्थिनीत्यादिवाक्यार्थस्याभितारिकापदेनोक्तिः । एकस्य वान्तार्थस्यानेकेवाक्यैरुक्ति-
व्यासः । अनेकवाक्यार्थस्यैकेन वाक्येनोक्तिः समासः । क्रमेणोदाहरणम्—'अयं नाना-
कारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः सुखं वा दुःखं वा भवति न भवत्येव च ततः । पुनस्तन्मा-
दूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥'
अत्र येन संसारिणा यादृशं कर्म कृतं तदनुसृत्यैव वैविध्यभाक् सुखदुःखभोगो भवति,
यदि कश्चिद्विद्वत्प्राज्ञः भवति स्यात्तदेवास्य ज्ञान्तिरित्येव विवक्षितम् । विविधवा-
क्यैरुपनिबद्धमिति केचित् । अहदूर्ध्वचिन्त्यात् सुखदुःखवैचिन्त्यमेकवाक्यार्थोऽनेकवाक्यैः
प्रपञ्चित इत्यन्ये । 'श्लोकार्द्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः । न च सत्त्वात्परं पुष्यं
न क्षणमनृतात्परम् ॥' अत्र नृपतीर्थलाथी बहुदाथी शब्दित्तथ च यत्पुष्यं सप्तमे तत्
सर्वं गत्ववादी । सुरापाथी गोद्विजदन्ता गुरुदारहतां च यत्प्रापमुपलभते तन्मयमनृत-
भावीत्यादिभिर्वाक्यैरभिप्रेयस्तार्थज्ञानसंज्ञेन परार्द्धरूपेण वाक्येन प्रतिपादनम् । एतन्-
मुविधमोजः परैरुक्तं वैचिन्त्यमात्रमेव न तार्थगुणः, तद्विनापि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः ।
अत एव शक्तिरद्विरत्यनुशङ्कितमेतत् । तेनेति । वाच्या यत्तु योग्या नेत्यर्थः ॥ ननु
काव्यस्य गुणवत्त्वं गुणव्यञ्जनेनोक्तम् । तत्र के व्यञ्जका यथा वा व्यञ्जकयमित्याह—

के कस्येत्याह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अट्तिर्मध्यट्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥ ९ ॥

शिरसि निजवर्गान्तिमयुक्ताष्टडडवर्जिताः कादयो मान्ताः । रेफण-
कारौ हस्तान्ताविति वर्णाः । असमासो मध्यसमासो वेति समासः । तथा
माधुर्यवती पदान्तरयोगे रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका ।

उदाहरणम्—

‘सन्ततं सन्तनोत्यस्या नितान्तन्तान्तचेतसः ।

दुरन्ता कान्तचिन्तेयं हन्त सन्तापसन्ततिम् ॥’

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

टादिः शसौ ट्तिदैर्घ्यं शुम्फ उद्धत ओजसि ॥ १० ॥

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्त्ययोस्तद्वितीयचतुर्थयोः क्रमेण योगः । यथा—
कक्वटी अच्छा उत्थानं ककुप्फणं रुग्णासः उञ्जितः तद्धविः अन्मारः ।

रेफेण योगः । स चाध उपर्युभयत्र वा यस्य कस्यापि । यथा—वक्रः
अर्कः दुर्ग्रहः ।

तुल्ययोर्योगस्तेन तस्यैव । यथा—वाकार्यः, सच्चित्त, संधटः, मत्त इत्यादि ।

टादिर्गणष्टडडरूपः शसौ चेति वर्णाः दीर्घसमासो विकटसंधटना
चौजसि ।

उदाहरणम्—

‘उद्धृतमत्तदैत्येन्द्रहत्यावित्तनस्वोद्धटः ।

दंष्ट्राफटकटात्कारकूरवक्रोऽवताद्विभुः ॥’

वर्णा इति । श्ताः प्राप्ताः । मूर्ध्नाति । स्पर्शाः कादयो मावसानः । असमास
इत्यत्रेपदैर्घ्ये नन् । तथा चाल्पः समासः । तेन वर्णाः समासो रचनेल्लविरोक्तः । पदा-
न्तरयोगे इति । यथा अलंकुरु संगतामित्यादी पदयोः संधौ मधुरवर्णोत्पात्तिः । म-
धुसंस्थं कृष्ण प्रति श्रीराधा विरहापस्यामयीं पत्रिकां ललितायाः प्रेययन्ति—सन्तत-
मिति । हन्तेति खेदे ॥ योग इति । वर्णोति प्रकृतत्वात् । अन्त्ययोरिति । प्रथ-
मतृतीयाभ्यामन्त्ययोः । क्रमेणेति । प्रथमेन द्वितीयेन तृतीयेन चतुर्थेनैत्यर्थः । उद्धृतेति ।

श्रुतिमात्रेण शब्दानां यत्रार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणं समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥ १० ॥

समग्राणां रसानां समासानां संघटनानां च प्रसादस्य सर्वत्रोपयोगान्न वर्णगतो नियमः ।

उदाहरणम्—

‘कोपे यथातिललितं न तथा प्रसादे

वक्रं विधे सततमातनु मानमस्याः ।

इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गां

राधा विवर्तितविनंग्रमुखी बभूव ॥’

गुणायत्तानामपि रचनादीनां कचिद्विपर्ययः स्यादित्याह—

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कचित्कचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीप्यते ॥ ११ ॥

कचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्तृचित्यादेव, कचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव, कचित्तु वक्तृवाच्यानपेक्षया प्रबन्धौचित्यादेव, रचनाया भवन्तीत्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘मन्थायस्तार्णवाम्भःश्रुतकुरुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः

कृष्णाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पाटनिर्घातवातः

केनास्मर्त्सिहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥’

श्रुतिहं वर्णयति । उद्धृतो निर्मयांशो मत्तथ यो दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुस्तस्य हृत्पथेन वित्ताः स्याता ये नरालोकद्रष्टः दुर्निरीक्ष्यः । दृष्टाणां कटकटात्कारः शब्दविशेष-
रूपस्तेन कुरुनिर्देयं मुखं यस्य सः ॥ श्रुतीति । श्रुतमात्रा वर्णोदयोऽर्थप्रतीतिहेतवः
सन्तः प्रसादस्य व्यञ्जना इत्यर्थः ॥ कोपे यथेति । स्फुटम् ॥ प्रतिप्रसवमाह—
गुणेति । गुणायत्तानां तद्यञ्जनार्थेव निर्मातव्यानाम् । कचित् कचिदिति । तेन
तेषां गुणव्यञ्जननियमो यत्रार्थाचिन्त्यपाधवापोय एवोत्तमो न तु व्यभिचारेणैति भावः ।
यस्मात् कचिद्व्यञ्जयद्दय तयोध रसाविष्टेन्वारिधीरोदात्तत्वादिभेद द्विविधमौचित्यम् ।
वाच्यो वचनं प्रबन्धो नाटकारिः ॥ मन्थायस्तेति । रणस्थाने दुन्दुभिश्चनि श्रुत्वा

अत्र वक्तुर्भीमस्यौद्धत्यात्तथा रचनादयः ।

‘प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयमिलस्तेहिक्वैयोपघात-

त्रासाकृष्टार्धतिर्यग्बलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वत्काकुत्सवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारन्धभाजां

भाङ्गारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कौम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥’

अत्र वाच्यस्य कुम्भकर्णशिरसो भीषणत्वेनोजस्वित्वादुद्धता रचना ।

‘देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यसिन्हदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवसातस्य केशप्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रधसरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधन ॥’

अत्र प्रबन्धौचित्यादेव वर्णसमासौ ॥

इति भरतसूत्रवृत्तां साहित्यकौमुद्या गुणालकारोद्दिग्निर्णयो नामाष्टमः परिच्छेदः ।

भीमस्याय प्रथः । अत्र शब्दायमानो दुन्दुभिः केन ताडित इत्यन्वयः । वीरदाः । मन्यो
मन्थन तेनायस्त्वामन्दोलित यदणवस्याम्बास्तेन मृत व्याप्त कुहर गुहा यस्य तस्य चत
तो मन्दरस्य ध्वान इव धीरः । क्रमेणो वादनदण्डस्तेनाभिघातेषु ताडनेषु ससु गर्जन्त्या
प्रलयकालिका धनपदाया अन्योन्यसषट इव चण्डः दाहणः । कृष्णायाम् श्रौष्या कोध
स्यामे वर्तमानो दूतस्तरप्रयुक्त्वात् । उत्पातोऽमङ्गलहेतुनिर्घातवात् वातजन्यो निर्घातः ।
मेघानां वाताना च मिथश्चण्डध्वनिर्निर्घातः । तथास्मरिसंहनादस्य प्रतिरसित प्रतिध्वनि-
स्वस्य सदृशः । अत्र वाच्य प्रभात्सकत्वात् क्रोधव्यञ्जक । अभिनेयार्थमाटक प्रबन्धः ।
तत्र दीर्घतमासेनार्थप्रतिपत्तिविलम्बादयोऽभिनवेन शक्तिरिति प्रत्यापयितुमशक्यं । यत्
शोद्धता रचनायास्तत्प्रतिबुद्धा । तथापि भीमस्य वक्तुर्धरोद्धतस्य रौरसप्रधानत्वात्ता
उपयुज्यन्ते एव । तेन तदात्मन्यनकरसामिव्यक्तिरिति भावः । अभिनय रण्यहादिक्रि-
यया नायकाधारम्भानुकरणम् ॥ प्रौढेति । वीरचरिते वैतालिकोचिरेयम् । एतद्दीम .
कौम्भकर्णमुत्तमाङ्ग शिर वियत खानिपततीत्यनुपह । वीरकृ । कन्धरारन्ध्रभाजा
तत्प्रविष्टानां मरुता भाङ्गारैस्तादृशशब्दै काकुत्सवीर्यस्य श्रीकाशरिभिरारम्भस्य स्तुति
मिव कुर्वत् । तथाप्रौढस्य महावेगप्रयुक्तस्य छेदस्यानुपपेण उच्छलनस्य श्रेयस्य वेगेन
‘मिलन् य सिद्धिकेयस्य राहोरपघातनास्तस्तेनाकृष्टैरवैभिरश्वैर्यत्तिर्यग्बलितो वक्रतया रथा
पिंतां रविरथो येन तथाभूतेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ॥ अत्रेति । रचना उद्धतैवोचितेत्वर्यं ॥
देश इति । अश्वरथाप्रो वाक्यम् । अहिता क्षत्रव । रामेण जामदग्नयेन ॥ अत्रेति ।
विकटवर्णस्य दीर्घसमासत्व औचित्यमपि न कृतम् । अभिनयप्रत्यनीकत्वादिति भावः ।

नवमः परिच्छेदः ।

पूर्वत्र लक्षितानलंकारान्दर्शयन् शब्दस्य प्रथमं धीचिपयत्वात्तद्गतांस्ता-
वदाह—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते ।

श्लेषेण काका विज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥ १ ॥

तथेति । श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘राधे त्वं कुपिता, त्वमेव कुपिता स्रष्टासि भूमेर्यतो

माता त्वं जगतां, त्वमेव जगतां माता न विज्ञोऽपरः ।

देवि त्वं परिहासकेलिकलहे नन्ता त्वमेवेत्यसौ ।

स्मेरो वल्लभसुन्दरीमयनमञ्शौरिः श्रियं वः क्रियात् ॥’

अत्र कुपितेति समझेण श्लेषेण मातेत्यभङ्गेन ।

• ‘अतसीकुसुमश्यामं शतसीमन्तिनीवृतम् ।

सतृष्णं कृष्णमालोक्य हृदयं न विदूयते ॥’

अत्रैकया निषेधार्थे प्रयुक्तो नञ्परया च काका दूयत एवेति विध्यर्थे
घटितः ।

एवमाख्यायिकत्रयां शृङ्गारेऽपि न मष्ट्या वर्णादयः । कथायां रीद्रेऽपि नात्युद्धताः । एवम-
न्यथ बोध्यम् ॥ इति कृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमुदीटीकायामष्टमः परिच्छेदः ॥

अथालंकारान्दर्शयति—पूर्वत्रेत्यादिना । तत्रतान् शब्दनिष्ठान् । तावदादी ॥
यदुक्तमिति । वक्रान्याभिप्रायेणोक्तं धानयं श्रोत्रान्याभिप्रायेण चेषोऽवृते तदा वक्रो-
क्तिरिति ताभ्यां निवांश्रियम् । तथा ताभ्यामुपाधिभ्याम् । वक्रोक्तां परोक्षैरन्यथाकरणं
व्याजोक्तां तु स्वोक्तेरिति शब्दः । राधे त्वमिति । कृष्णराजयोदक्तिप्रत्युक्ती । कुपिता
जातकोपासीत्यर्थकं कृष्णवाक्यम् । कोः पृथिव्याः पिता त्वमेवेति योजयित्वा धीराधा
तत्र भूमेर्यन्त्र स्रष्टासीति हेतुमाह । स्त्रीकृत्योक्तं भूमेधेददं पिता तद्वि त्वं जगतां तद्व-
त्तिप्राप्तिनां माता जननी मरिचयात्वारित्वर्थकं कृष्णवाक्यम् । जगतां माता संख्याता
त्वमेवेति योजयित्वा सा तत्र हेतुमाह—त्वदपरो विज्ञो नेति । परिहासे त्वमन-
न्तापरिच्छिन्नाजेयेति । यावदित्वर्थमश्राप्तोत्तरेण तेनोक्तम् । अनन्तानिर्जिनोऽप्यनम्रान्व-
भेयेति योजयित्वा साह—त्वमेवेति । अर्थादनन्ता । तत्रधाश्राप्तोत्तरः शौरिर्बिहम्
नति चकार जयिनी धीराधा च प्रणादमिति भावः । अतसीति । पदां चन्द्राय-

वर्णसाम्यमनुप्रासः

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसादृश्यं वर्णसाम्यं यदि स्वरसादृश्यमपि स्यात् तर्हि प्रकर्षीयैव तत् । यस्योच्चारणेन पूर्वानुभवसंस्कारोद्बोधस्तेन साम्यमिह विवक्षितम् । ततश्च वर्णेषु प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोश्च साम्यम् । न-
णयोः शसयोश्च रसाद्यनुगुणः प्रकृत्यो न्यासोऽनुप्रासः ॥

तं विभजति—

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेको विदग्धः ।

रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिः । तत्रयोज्यत्वात्तदानुगत्याच्च छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति द्विविधः सः ।

तयोः स्वरूपमाह—

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः

अनेकस्यार्थाद्यञ्जनस्य सकृत्साम्यं छेकानुप्रासः ।

उदाहरणम्—

‘जहार हरिणाक्षीयं कुण्डेन्दुमधुरस्मितैः ।

कुण्डलोज्ज्वलमाण्डश्रीर्विदयं हृदयं मम ॥’

अत्रासंयुक्तयोः संयुक्तयोश्चानेकस्य सकृत्साम्यम् ।

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

एकस्यानेकस्य च व्यञ्जनस्य द्विर्वहुकृत्वो वा साम्यं वृत्त्यनुप्रासः ।

ल्याह । अत्रेति । एकया चन्द्रावल्या । परया पद्मया ॥ वर्णंति । स्वरैति । यमकाद्यावृत्तिः । तत्र स्वरसादृश्याङ्गीकारात् । यदीति । अत एव व्यञ्जनसाम्यं हित्वा वर्णसाम्यमुक्तम् । यस्योच्चारणेत्यादि । तेन शंकरः शङ्खनादः मन्दो गन्धर्षहः रेणुर्धेनु-
ततेः कंसवशानिमूदन इत्यादावनुप्रासः सिद्धः । रङ्गसंघः प्रयात्ययमित्यादी तु न । र-
सादीति । अनुशब्दोऽनुगमार्थः । प्रशब्दः प्रकर्षार्थः । आशब्दो न्यासार्थः । अनुगमन
रसादेः प्रकर्षंश्च सहृदयहृदयायर्जकत्वेनेति ॥ तमिति । रसविषयव्यापारो रसव्यञ्जन
तद्वती तेन छेकेन प्रयोज्यत्वात्तस्यावृत्तेरानुगत्यात् । तयोरिति । सठ्ठदेवकारम् ॥
जहारैति । कुण्डः सुवल्गमाह । हरिणाक्षी धीराया विदय निर्दय यथा स्यात्तथा ।
अत्रेति । असंयुक्तयोर्हकाररेफयोरनेकस्य साम्यम् । संयुक्तयोश्च नदयोर्णडयोश्चाने-

उदाहरणम्—

‘मुक्ताहारं दधदुडुचक्राकारं सारं गोपीमनसि मनीजारोपी ।

कोपी कंसे खलनिकुरम्ब्रोत्तंसे वशे रङ्गी दिशतु रतिं नः शार्ङ्गी ॥’

अत्रैकस्यानेकस्य च व्यञ्जनस्य द्वि साम्यम् ।

‘मुकुन्दनन्दीश्वरमन्दिरस्य तवेन्दिराभिः प्रतिविम्बितस्य ।

यदा पदाब्जं प्रमदादुपास्ते तदा सदानन्दतया चकास्ति ॥’

अत्रानेकस्य च व्यञ्जनस्य बहुकृत्व. साम्यम् ।

एकस्य सकृत्साम्येऽपि केचिद्वृत्तिमिच्छन्ति । यथा—‘व्याधूतचूताङ्कुर-’ इति ।

सा च वृत्ति —

माधुर्यव्यञ्जनकैर्धर्णैरुपनागरिकेष्यते ।

ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमला परैः ॥ ३ ॥

परैरुभयो. शेषैर्वर्णैः । तेन त्रिधा वृत्त्यनुप्रासः ।

क्रमेणौदाहरणम्—‘सन्ततं सन्तनोति’ इत्यादि, ‘उद्धृतमत्तदैत्येन्द्र-’ इत्यादि, ‘लोलालिमाला-’ इत्यादि च ।

केपांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

एतास्तिष्ठो वृत्तयः क्रमाद्द्वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्याख्या रीतयः कैश्चिदाख्यायन्ते । रीतिर्नामाङ्गसंस्थानविशेषवद्गुणहेतुको वर्णविन्यासविशेषः । सा च गुणग्रन्थप्रस्तत्त्वादिह न लक्षिता ।

कस्येति द्वेषोदाहृतिः ॥ एकस्यापीति । असकृदनेकवारम् । मुक्तेति । धीरुपोक्तिः । अत्रेति । एकस्य रस्य पस्य च । अनेकस्य नसयोः सयुक्तयो असयुक्ता नेकस्य तृणम् ॥ मुकुन्देति । वृद्धेने कृष्ण राधाह । इदं च कदाचिद्द्वजस्थान् सर्वान् द्वारवत्यामयं निनीपेदिति शङ्कया प्रागेवोक्तम् । इन्दिराभिस्तत्तमाभिर्मत्सरीभिर्गोपीभिर्वेति । अत्रेति । अनेकस्य नकारदकाररूपस्य सयुक्तस्य, एकस्य दस्य ॥ एकस्येति । ज्ञेचित् धीजयदेवादयः । वृत्तिं वृत्त्यनुप्रासमित्यर्थः । यथेति । अत्रैकस्य तवारस्य सकृत्साम्यम् । वृत्तिं विभजते—सा चेति । तैर्वर्णैः । माधुर्योजःप्रकाशकयो, धर्णयो । तेन त्रिधेति । उपनागरिकानुप्रासः परुषानुप्रासः कोमलानुप्रासधेति त्रि विधे इत्यर्थः । प्रथमं केचिन्मधुरानुप्रासमाख्यान्ति । केपांचिदिति । वामनानुपजीव्यानां मुनीनां मते । गुणहेतुक इति । बहुमीहितसुरयो वा स्वार्थं वा ॥ एव

शब्दस्तु लाटानुभासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

शब्दः पदं प्रातिपदिकं च तद्गतः, न तु वर्णनिष्ठः । तुर्मिन्नक्रमे । शब्दार्थयोरभेदेऽपि तात्पर्यमात्रतौ भेदे सतीति यमकाद्भेदः । लाटजनमित्यन्त्याद्य लाटानुभासः लाटोऽविदग्धः ।

पदानां स पदस्यापि

स लाटानुभासः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘नास्ति चित्ते हरिर्यस्य तस्य तीर्याटनं मुधा ।

अस्ति चित्ते हरिर्यस्य तस्य तीर्याटनं मुधा ॥’

अत्र हरिविमुखस्य तीर्याटनादपि न किञ्चित्फलम् । तत्संमुखस्य तु विनापि तस्मात्फलमस्तीति तात्पर्यं भिद्यते ।

‘प्रियाविरहिते चित्ते सत्यमिन्दुर्दवानलः ।

दवानलः क्व वा तापमीदृशं तनुतेतराम् ॥’

अत्र प्रथमं दवानलपदं विधेयपरम्, द्वितीयं त्वनुवादपरमिति । एतं पदानुभासमन्येऽपि मन्यन्ते ।

वृत्तावन्यत्र तत्र वा ॥ ४ ॥

नाम्नः स वृत्पवृत्पयोश्च

एकस्मिन्समासे भिन्ने वा समासे समासासनासयोर्वा नाम्नः प्रातिपदिकस्य सारूप्यं स लाटानुभासः ।

उदाहरणम्—

‘हिमकिरणकिरणमधुरा राकाराकाशृतांशुमुख यदि नाम् ।

प्रकटितनिजगुण गुणखानिमदहृत्ते नमः प्रेम्णे ॥’

वर्णानुप्रासं निरूप्य शब्दावप्रसं निरूपयति—शब्दस्त्विति । पदं प्रातिपदिकं चेति । शब्दत्वे प्रकाश्यतेऽनेनेति न्युत्पत्तेः । शब्दार्थयोरभेदेऽपीति । तेन यमकेऽप्यतिव्याप्तिः । तत्र मित्रार्थकावाङ्मिकारात् । अविदग्धो लाटः । नास्तीति । कश्चित्त्वविदाह । तस्मात्तीर्याटनादपि तत्फलं तीर्याटनफलम् । म्रियेति । उदयं हरिराह । दवानलो वनाग्निः ॥ पदगतं निरूप्य प्रातिपदिकगतं निरूपयति—वृत्ताविति । वृत्तिः समासरूपा । कश्चिन्नाग्निनी रूपमाह—हिमकिरणेति । हे राकाशृतांशुमुख

अत्रैकस्मिन्समासे किरणयोः साम्यम्, भिन्ने समासे गुणयोः, समासास-
मासयोस्तु एकयोरिति योज्यम् ।

तेनायं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

अयं लाटप्रियः । संकलनया त्वनुप्रासस्त्रिधा छेकवृत्तिलाटपूर्वकत्वात् ॥

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकं पादतद्भागावृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

भिन्नार्थस्य स्वरव्यञ्जनरूपस्य वर्णसंघस्य सा पूर्वानुपूर्विका पुनः श्रुति-
र्यमकं तेन नदीदीन इत्यादौ न प्रसङ्गः । ननु 'समरसमरसोऽयम्' इत्यादा-
वेकस्य वर्णसंघस्यार्थवत्त्वम्, अपरस्य तु निरर्थकत्वम् । 'न दीनदीति' इत्या-
दाबुभयोश्च । ततः कथमर्थभिन्नानामिति युक्तं भाषितुमित्यत उक्तम्—अर्थे
सतीति । तच्च यमकं पादतद्भागावृत्तिरूपतया पादाद्यावृत्तेश्च बहुविधतया
प्रभूततमभेदम् ॥

तस्य दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

'मनो जहार प्रति म् कृतकोपा नितम्बिनी ।

मनोजहारप्रतिमा ममासौ वामवीक्षितैः ॥'

पूर्णचन्द्रानन, हे प्रकटितनिजगुण, राका पूर्णचन्द्रा निशा यदि गुणखनिमपि मामदहत
तर्हि ते प्रेम्णे नम । कीदृशी राका । हिमकिरणस्य चन्द्रस्य निरणमपुरा रुचिरापि ।
अत्र प्रकटितनिजगुणेत्यत्र गुणशब्दो विपरीतलक्षणयादोष प्रतिपादयति दोषश्च श्रेष्ठान्य
त्वयश्चकत्वादिः । गुणखनिमपि मामिलत्र सौन्दर्यप्रेमादिगुणविशिष्टाया मयि तवेदृशी
वशना मद्विपरीताया वा कीदृशी सेति भावः ॥ यमकं लक्षयति—अर्थे सतीति ।
कीदृशानाम् । सन्ति संभवत्संघेऽर्थभिन्नानां पृथगर्थानाम् । अयमर्थः—यद्यर्थः समवेत्तर्हि
द्रावपि वर्णसंघो भिन्नार्थको स्याताम्, यदि न समवेत्तर्हि तौ द्रावपि निरर्थकौ, यदि चै-
वस्यैव समवेत्तदा सार्थं निरर्थको ताविति सा पुनः श्रुतिरिति श्रुतिसाम्यं प्रयोज्यम् ।
तेन वर्णभेदेऽपि श्रुत्यैकत्वे यमकम् । यथा—'भुजलता जडतामयतेतराम्' इत्यत्र स्फा-
रकारयोः । यदुक्तम्—'रलयोर्दलयोर्ध्व शसयोर्वययोस्तया । यदन्त्येषां च सावर्भ्य-
मलकारविदो जनाः ॥' इति । तेन पूर्वानुपूर्विकत्वेन । एकस्य प्रथमस्य । अपरस्य
द्वितीयस्य । प्रभूतेति । प्रपुरप्रकारमित्यर्थः । तस्येति । तस्य यमकस्य । मन इति ।
कृष्णः सुचलमाह । अर्था नितम्बिनी मन मनः वामवीक्षितैर्जहार । कीदृशी । मा मां ।

'अहो अहोभिर्न कलेर्द्विदूयते सुधासुधारामधुरं पदे पदे ।
 दिने दिने चन्दनचन्द्रशीतल यशो यशोदातनयस्य गीयते ॥'
 'मदनसंगरसङ्गरसाकुला भव विहारिणि हारिणि माधवे ।
 कुसुमराजिविराजिभिभूषणा मधुपरागपरागपराचिता ॥'
 'रोपेण शश्वन्न हि नागरी गरीयसा कठोरत्वमुपेत्य भात्वभा ।
 विहाय मान हरिमानयानया धिया हि सर्वं भवतीहित हितम् ॥'
 'तारावली वेणुभुजङ्गमेन तारावलीलागरलेन दृष्टा ।
 विपाणिकानादपयो निपीय विपाणिकामं द्विगुणीचकार ॥'
 'इन्द्रनीलमधुरप्रभं जनं हासयन्तमनस प्रमञ्जनम् ।
 विभ्रतं पुरटपिक्कल पट धेहि चित्त नवनीतलम्पटम् ॥'

प्रति शृतयोपा रातोपा मनोजहारस्य कन्दर्भमुक्ताहारस्य प्रतिमा तुल्या । तद्रत्नसृष्टृणीये
 स्वर्धे । अत्र प्रथमपादस्य तृतीयपादेन यमनम् । एवमस्य द्वितीयेन चतुर्थेन च यमने
 भेदद्वयम् । द्वितीयस्य तृतीयेन चतुर्थेन चेति द्वौ । तृतीयस्य चतुर्थेनेत्येक । प्रथमस्य
 प्वपीत्येक इति । प्रथमस्य चतुर्थेन द्वितीयस्य तृतीयेनेति । प्रथमस्य द्वितीयेनेति तृती
 यस्य चतुर्थेनेति च द्वाविति पादजा नवभेदा । उदाहृतयो मृग्या ॥ अथ पादमाय
 जा भेदा दर्शयन्ते । तत्रादिमध्यान्तगतास्रयो भेदा क्रमेण दर्शयन्ते—अहो इति ।
 अहो प्राणिन कलेरहोभिर्द्विसर्वं विदूयते । यशोदातनयस्य यशो कीर्तिगीयते । पदे
 पदे प्रतिशब्दम् । दिने दिने अहोरानम् । सदेत्यर्थं ॥ मदननेति । राधा विशाखाह ।
 हे विहारिणि राधे, माधवे वसन्ते मदनसंगरस्य कामयुद्धस्य सङ्गे प्राप्सौ यो रस स्वादस्ते
 नाकुला व्याप्ता भव । कीदृशी सती । कुसुमराजिभि पुष्पश्रेणीभिर्वराजीभि भूषणाभि
 यस्या सा । मधुपाना रागो यत्र तथाभूते सुगन्धिभि परामै पराचिता व्याप्ता च सती ।
 अथ वसन्तस्तत्र मान दास्यत्येवेति विज्ञाय विमाना त्वमादितो हरिमनुयाहीति भावः ।
 रोपेणेति । मानवती प्रति द्रुत्याह । गरीयसा रोपेण शश्वत्कठोरत्वमुपेत्य नागरी न
 हि भाति यस्मादभा कान्तिशून्या ततो मान विहाय निजन्तिके हरिमानव । अनया
 धिया तप सर्वं समीहित चेष्टित हित सुखप्रद भवतीति त्रयो भेदा दर्शिता । अथ प्र
 थमपादादिभागस्य द्वितीयपादादिभागेन तृतीयपादादिभागस्य चतुर्थपादादिभागेन
 च यमन दर्शयति—तारावलीति । कृष्ण प्रति दूःसुक्तिरियम् । तारावली काचिद्
 तार उच्चध्वनिस्त्वद्रूपाया चावलीला मानावज्ञाकारिणी सीला तद्रत्नलयस्य सेन । विपाणिका
 शूद्रिका । पय क्षीरम् । निपीयति 'पीद् पाने' इत्यस्य ल्यपि रूपम् ॥ प्रथमपादान्तस्य
 द्वितीयपादान्ते तृतीयपादान्तस्य चतुर्थपादान्ते च यमन दर्शयति—इन्द्रनीलेति । स्व
 चित्तं प्रति श्रील्लपोक्तिः । हे चित्त, नवनीतलम्पट नन्दराज धेहि सासिन् धारय । की

‘मम त्वयाममत्वया नवे हित न वेहितम् ।

सराधिके स राधिके चर क्षमा च रक्ष माम् ॥’

‘न लवोऽपि लवेन च व्यथाया परिवृद्धौ विदुनोति यस्य सर्वे ।

न खलो नखलोमतो मतो न्यस्तमबद्धा किल केन सत्यजेयु ॥’

एवमादिवैचित्र्यसहस्रभागिद क्लिष्टकाव्यमिति कृत्स्न न विवृतम् ।

गद्येषु तु निरन्तरैवावृत्ति । यथा—‘जय जय सच्चिदानन्दधनधनधनधन-
टाभेदुरदुरवगाहलील—’ इत्यादि ॥

वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ ७ ॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति न्यायात् । तेन भिन्ना अपि शब्दा यदि युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति त्यजन्ति स्वरूपभेद तदा श्लेष । स च वर्णप्रकृतिप्रत्ययलिङ्गवचनविभक्तिपदभाषाभिरष्टविध ॥

दशम् । जर्न हासयन्तम् । नवनीतचौर्यचातुर्येणेति शेष । अनस शकटस्य दैत्याविष्टस्य प्रभञ्जन प्रवर्षेण भञ्जकम् ॥ प्रतिपादयमकमाह—मम त्वयेति । कोपावेशात् सादरवचना श्रीराधा हरिराह । हे राधे, त्वया मम न हित न वा इहित वाञ्छित भवति । कथं भूतया । अममत्वया मयि ममत्वरहितया । त्व चेमा स्वीय वदसि तदेव मे सुखम् । यदि तु स्व मदीय वदसि तदा मम दुःख महदेवेति भाव । तर्हि मामुपेक्षस्वेति चेत्तत्राह । हे नवे । नित्यनूतनत्वान्मचेतो लोभयसीत्यर्थ । अथ चेत पीडयसि चेत्तत्राह । स्मरेण स्मृत्या कामेन वाधिर्मेन पीडा यत हे तयाभूते, स्मेति पादपूर्ता । तस्मात् क्षमा चर प्राप्नुहि मा च रक्ष पालयस्व । सद्गामृतदानेनेत्यर्थ । भक्तिद्वेषी रात्र प्रहेय इति कवि कणपूरोऽनुशासि—न लव इति । लवेन छेदेन । सवा लोक न खलो मत खलोऽन्यो न मत । नखलोमतुल्य इत्यर्थ । अबद्धा स्वतन्त्रा ॥ एवमिति । इदं यमक क्लिष्ट काव्य येन तत् । प्राचीनप्रन्थान्ते यमकभेदा मृग्या इत्यनुशय ॥ गद्येष्विति । निरन्तरा अव्यवधानंवेति । तेन पद्येषु सव्यवधानाग्या वृत्तिरित्यर्थ । जय जयेति यमश्रुंनयो स्तुति ॥ वाच्यभेदेनेति । ‘सकृदुच्चारित शब्द सकृदर्थं गमयाति’ इति निबन्धेन वाच्ये स्वरभेदानादरावावन्तोऽप्यास्वावन्त एव शब्दा एकप्रयत्नोच्चाया । ततश्च युगपद्भाषास्य चोच्चारणेऽपि तेषां भेदो नोपलभ्यते । अत्राभिधाया अनियमात्र व्यपनावकाशः । तस्माद्भाषास्येपु श्लिष्येपु यत्र प्रकरणादिषु युगपदवतरति नावतरति वा तत्र श्लेष । यत्र क्रमेण तत्रावृत्ति । यत्रैकत्र तत्र व्यञ्जनेति प्रागुक्तं रहस्यं न विस्मर्तव्यम् । अक्षरं वर्णं । प्रत्ययप्रद्वेषेणैव विभक्तं प्राप्ता पृथगुपेक्षधातृताधिनयार् । विभक्तिः, मुपृतिः । भाषा

उदाहरणम्—

‘मनस्तुदन्ती क्षणदावतेष्टा विधौ विरुद्धे तमसि प्रवृद्धे ।

तस्मिन्प्रवृद्धे हरितः प्रसादं धन्या लभन्ते तमसि प्रणष्टे ॥’

अत्र विधावित्युकारेकारयोः सारूप्याद्वर्णभेदः । क्षणदा ईक्षणदाश्चेति दाजूदापोः सारूप्यात् प्रकृतिभेदः । तुदन्तीति शतृडीबन्तत्वात् इयन्तत्वाच्च प्रत्ययभेदः । इष्टेति स्त्रीलिङ्गैकवचनान्तत्वात् । इष्टा इति पुल्लिङ्गबहुवचनान्तत्वाच्च लिङ्गभेदो वचनभेदश्च । हरित इति प्रथमान्तत्वात् पञ्चम्यन्तत्वाच्च विभक्तिभेदश्चेति षोढा ॥

‘चमूर्खसति प्राप्ता रम्याराममनोरमा ।

तेन सीता च लङ्का च सदृशी दृष्टे तदा ॥’

अत्र प्रकृतिप्रत्ययरूपयोः पदयोः सारूप्यात्पदश्लेषः ।

‘महच्चित्तं तमपरं गोरवेण महारिहम् ।

‘सामदेह मोहहरं सन्तं भज उमावरम् ॥’

अत्र संस्कृतप्राकृतयोः सारूप्याद्भाषाश्लेषः । एवमष्टधा ॥

संस्कृतप्राकृतरूपा । तत्र समन्वेषावमी भेदाः । अन्ते तु भेद एको वक्ष्यते ‘भेदाभावात् प्रकृत्यादे’ इत्यादिना ॥ निष्कामकर्मनिष्ठः कश्चिद्विष्णुभक्त सकामकर्मनिष्ठगोष्ठपा स्वसमानवासनमन्य प्रति श्लेषेण निजमत वर्णयति—मनस्तुदन्तीति । तत्र प्रथमो ऽर्थः । विधौ चन्द्रे विरुद्धे सति तमसि च ध्वान्ते प्रवृद्धे सति दृष्ट्यापि क्षणदा उत्सवदायि तयान्वयंसशापि रात्रिर्मेनस्तुदन्ती स्यात् । अथ तस्मिन् विधौ प्रवृद्धे तमसि च प्रणष्टे सति धन्या हरितो दिश कर्त्तव्यं प्रसादं निर्मलता लभन्ते इति । अथ द्वितीयश्च—विधौ विष्णुर्षितकर्मविधाने कुसङ्गेन विरुद्धे तमत्यज्ञाने च प्रवृद्धे सति इष्टा अपि पदार्था सुहृत्प्रमुखा ईक्षणदा नेत्रखण्डका सन्तो मनस्तुदन्ति व्यथयन्ति । अथ तस्मिन् विधौ प्रवृद्धे सत्सङ्गेन प्रवर्तमाने तमसि च प्रणष्टे सति हरितो विष्णो सकाशात् धन्या जना प्रसादं चित्तशुद्धिमनुग्रहं च लभन्त इति ॥ चमूर्विति । कपेहृषिति । तेन हन्यमता चमूर्खणा मृगणा वसति प्राप्ता । रम्या सुन्दरी रामस्य मनोरमा च सीता चमूना-मुरुवसति प्राप्ता । रम्यराराममनोरमा च लङ्का ॥ महच्चित्तमिति । शिवपक्षे संस्कृतम् । उमावरं भजे । श्रीदशम् । महता प्रचेत प्रभृतीनां चित्तं वसिन् । न परा उत्कृष्टा यस्मादीश्वरत्वात्तमपरम् । गोरवेण नन्दिदृष्टपद्मगर्जनेनैव महतोऽतीव शान्त्वं हन्ति सदृशीति तथा तम् । अगदेन सहिता इहा यस्य त सामदेहम् । सानन्दचेष्टितमि

भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो मतः ।

इहापिभिन्नक्रमे ।

यथा—

‘कलाभिर्निभृतः श्रीमान् राधया समलंकृत ।

दीव्यत्कुवलयः सोऽयं विधुर्विजयतेतराम् ॥’

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ । एष शब्दश्लेषः
सभङ्गाभङ्गतया द्विविधः । पूर्वोक्तलक्ष्याद्बोध्यः ॥

ननु सभङ्गः शब्दश्लेषः जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोस्तत्र श्लेषणात् ।
अभङ्गस्त्वर्थश्लेष एव । तत्र शब्दभेदाभावादेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेना-
र्थयोरेव श्लेषणात् मैवम् । अर्थभेदे शब्दभेदस्वीकारात् । शब्दस्यैव वैचि-
त्र्यबोधोपायताया प्राधान्यात् । अर्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्वे त्वनुप्रासा-

ल्यर्थः । मोहहर मोहघ्न । शोभावितर्कशून्यान् नग्नान् भस्मलिप्ताहान् रावति स्त्रीयान्
वदतीति तम् । तपस्विप्रियमित्यर्थः । अतः सन्तः समीचीनम् ॥ अथ विष्णुपक्षे प्राकृतम्—
मावरं भवान् भजतु । कीदृशम् । महं मद्यं चित्रम् । अप्राकृतात्प्राकृतरूपत्वाच्चित्रवद्विस-
यजनकमित्यर्थः । तमसः प्रकृते परं गौरुवेण शुक्लेन सर्वराध्यतया हेतुना महारिह
महे राजसूययज्ञेऽर्धमर्हणयोग्यम् । सामदेहं इयानविग्रहम् । मोहमज्ञानं हरति
निवर्तयतीति तम् ॥ भेदाभावादिति । यत्र पूर्वोक्तभेदकाभावेऽप्यर्थद्वये तात्पर्यं
दृश्यते स नवमोऽपि प्रकारः श्लेषस्येति भावः । विधुः श्रीकृष्णश्चन्द्रश्च । तत्रापक्षे
कलाभिश्चतुः परिस्तरयाभिर्वेदन्धीभिः । श्रीमान् सपत्तिमान् राधया रूपभानुजया वि-
भूयितः कुचतय भूमण्डलम् । द्वितीयपक्षे—कलाभिः षोडशभागीः श्रीमान् शोभा
वान् । राधया तन्प्राप्त्या तारया । कुवलयः नीलोत्पलम् । अत्रेति । यत्र प्रकरणादि-
भिरभिधायानियमनं तत्रैवोऽर्थो वाच्यो द्वितीयोऽर्थो व्यङ्ग्यः । इह तैस्तस्य नियमनाभा-
वात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ भवतः । एकोऽभिधया बोध्यः परस्तु तत्तुल्यया निहृदलक्षणयेति
भावः । सभङ्गाभङ्गतयेति । सभङ्गोऽष्टविधः । अभङ्गस्तु नवमः श्लेषधेयम् ॥ आक्षि-
पति—नग्नयति । तत्र शब्दश्लेषः । परिहरति—मैवमिति । शब्दस्यैवेति ।
वैचित्र्यं श्लेषारः । कलाभिर्निभृतः इत्यत्र शब्दा एव तादृशास्तद्बोधयन्तीति स एष
अभङ्गशब्दार्थो मन्तव्यः । शब्दश्लेषरूपं च वैचित्र्यमप्राप्यस्यैव सहृदयहृदयकवेयम् ।
अर्थभेदे शब्दभेद इति न्यायस्य प्रामाण्यनङ्गीकारे स्याद्—अर्थमुखेति । अर्था-

१. ‘दुर्गतजनिमतमूढत्वनिवर्तकं सपत्तिदमित्यर्थः’ इति पाठः रा-पुस्तके २. ‘मोहं
सपत्तिर्कं धनतृष्णां हन्तीति मोहहा विरक्तस्य रात्वनुप्रादातीति तम्’ रा

देरपि तत्प्रसङ्गः । तस्यापि रसादिपरत्वे तत्प्रेक्षित्वात् । तस्मादयमत्र भेदः ।
यत्र शब्दपरिवृत्तौ श्लेषत्वं भज्यते स शब्दश्लेषः । यथा पूर्वोक्तः । एवं
नवविधः । यत्र तु न भज्यते स पुनरर्थश्लेषः ।

यथा—

‘विलोलसंफुल्लकदम्बमालः समुल्लसन्मञ्जुलवर्हिबर्हः ।

अशेषसंतापहरो जनानां कृष्णश्च मेघश्च समुज्जिहीते ॥’

अत्र कदम्बादिशब्दपरिवृत्तावपि न श्लेषत्वहानिः ॥

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८ ॥

यत्र संनिवेशविशेषेण स्थिता वर्णाः खड्गचक्राद्याकारान् प्रकाशयन्ति
तच्चित्रं नाम । तत्र खड्गवन्धो यथा—

‘वीणावाणी सुन्दरीवृन्दमुख्या ख्याता सद्भिर्लक्षणेः कुलदेवी ।

वीक्षांचक्रे माधवं भावसारा रासोल्लासात्कापि तं फुल्लनीवी ॥’

चक्रवन्धः—

‘गन्धाकृष्टगुरून्मदालिनि वने हारप्रभातिप्लुतं

संपुष्पान्तमुपस्कृताध्वनि यमीवीचिथ्रियो रज्जकम् ।

सद्यस्तुङ्गितविभ्रमं सुनिभृते शीतानिलैः सौख्यदे

देवं नागमुजं सदा रसमयं तं नौमि कंचिन्मुदे ॥’

नुसंधानसापेक्षतयार्थालंकारत्वस्वीकारे त्वित्यर्थः । सत्प्रसङ्गोऽर्थालंकारत्वप्राप्तिः ।
तस्याप्यनुप्रासादेरित्यर्थः । रसादिपरत्वे रसाशुक्लर्पाभिप्रायप्रयोज्यत्वे । तत्प्रेक्षित्वा-
दर्थमुखप्रेक्षित्वात् । स्वमते शब्दाद्यंश्लेषयोर्विक्रमाह—तस्मादयमत्रेत्यादिना ॥
तच्चित्रमिति । ननु वर्णानां कथं खड्गाद्याकारता तत्राह—संनिवेशेति । लिखि-
तवर्णानां तथात्वात्तेन सहाभेदोपचारेण खड्गादिभेदानां वर्णाश्रयत्वम् । अतश्चित्रं शब्दालं-
कारः । वीणावाणीति । कापि गोपी माधवं वीक्षांचक्रे । कीदृशी । वीणाध्वनिरिव
वाणी यस्याः सा । लक्षणेः पद्मिनीत्वगमकैः स्रवाता । भावेन प्रेम्णा सारा श्रेष्ठा ।
रासोल्लासादेतोः फुल्लनीवी । शिथिलाम्बरेत्यर्थः । अत्र वन्धनिर्माणं प्राचीनानुसारेण वि-
धेयमिह गौरवमयात्र लिखितम् ॥ गन्धाकृष्टेति । तं कंचिदेवं नौमि स्त्रीमि । क ।
वने । यमीवीचिथ्रियः कालिन्दीतरङ्गशोभाया रज्जकम् । खड्गपरपीताम्बरहारकृ-

स्तव्यकविनामगर्भमिदं चित्रम् ॥

पद्मबन्ध —

‘कलवाक्य सदा लोक कलोदार मिलावक ।
कवलाद्याद्भुतानूक कनुताभीरवालक ॥’

सर्पबन्ध —

‘रासे सारङ्गसंघाचितनवनलिनप्रायवक्षस्थदामा
वर्हालकारहारस्फुरदमलमहारागचित्रे जयाय ।
गोपालो दासवीथीललितहितरवस्फारहास स्थिरात्मा
नव्योऽजस्र क्षणोपाश्रितविततवलो वीक्ष्य रङ्ग वभासे ॥’

४ —

‘धारासाररसा राधा रासलास्यस्य लासरा ।
सालाकाररकालासा रस्यरम्यम्य रस्यर ॥’

ण्डलमुकुटकान्धेति भाव । नागी सर्पाविक भुजो यस्य तम् । अन्यत्स्फुटाथम् । स्तव्ये-
ति । ‘वृष्णस्तुतिरयो रूपविरचिता’ इत्यन्तर्मण्डलाभ्या निररति ॥ भगवत साक्षात्कृति
धीरूप प्रार्थयति—कलवाक्येति । हे आभीरवात्क नन्दगोपात्मन, मिल । प्रत्यक्षो
भवेत्यर्थ । केन व्रजणा नून स्तुत । कवलार्थ कवलचैत्रविपाणैरद्भुत अनुगतोऽनुवर्ती
उ शिवो यस्य । हे तथाभूत हे अवक रक्षक । कलाभिवेदंगभीमिन्दारमुगप्रद । कला
घतारं धेष्टेति वा । ‘उदारो दानुमहतो’ इत्यमर । सन्तु सद्भिर्वा लोको यस्य हे तथाभूत ।
हे कलवाक्य मधुरोक्ति ॥ रास इति । गोपाल धीगोविन्द । रासे रङ्ग वीक्ष्य ज-
यायोक्तृपाय वभासे दीप्ति चपे । सारङ्गसंघैरल्लिङ्गैराचित व्याप्त नूदनन्निप्राय
वक्षस्य दाम माला यस्य रङ्ग । रासे कीदृशी । वर्हाणामन्तराणां हाराणा च स्फुरत्प्रम-
लो यो महारम्भो नीलपीतादिरङ्गमनं चित्रे । दासवीथीना व्रजाराधितभक्तधर्षीना न
भोवतीति । ‘वृष्णे’ इत्येव रचयेज्यजयत्सादिशब्दे राराणे दारणे वस्तुत्वात् । ‘विर-
सोत्तमं भुल्लाप्यविवृत आत्मा चित्त यस्य । धर्मे उत्तमवे प्रतिक्षण वा उपाश्रित वितत
तदुचितं बल पराक्रमो येन स’ । अथ निल नव्यो नूतन ॥ धारेति । राधा च
काम्भीनि शेष । कीदृशी । धाराणामागारं सपात इव रम आसादो यस्यां सा । अत्र
धनुज्यारिषाब्दवदन धाराणारसाब्द रमस्य तस्य निरुद्धत्वोपाय प्रयुक्त । राम
रासाम रागाभिपवृत्त्या लासरा वान्तिप्रदा । तथा विना एव रागाविवगो न विव-

हारबन्ध.—

‘कुरु तरुणि रूपं नोपतापप्रपन्ने भज निजविजनं तारहारस्फुरन्ती ।
स्तनकनकनगौ शतपातप्रतप्ता तनुमनुतनुता भावशाबल्यवत्ताम् ॥’
गोमूत्रिकाबन्ध —

‘सराघनाशि भासुरं जराभरातिसादनम् ।

मुरारिनाम भावरं परावरात्मसाधनम् ॥’

एष एव बद्धकपाटो मुक्तकपाटोऽश्वगतिश्च ।

एवमन्येऽपि भेदा समुत्तेया नीरसत्वात्, ग्रन्थगौरवभयाच्च नात्र
कात्स्न्येन दर्शिता ॥

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थतेव

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठ एकार्थत्वेनेवमुखेनावभास पुनरुक्त-
वदो भास

शब्दस्य

तीति भाव । सालावाररकालासा साराकारं राति ददातीति साराकाररो य वालो
यौवनसमयस्तस्मिन्नास सम्यक् दीप्तिर्यस्या सा । नैदक् यौवनच्छवि कलाधिदपीति
भाव । हे रत्नरम्यस्य रसेभ्यो हिता रत्या रमिणो रमणपराश्च ये तन्धीजनास्तरम्य
गम्य हे, रत्नर रस्यानास्वाद्यान् विलसन् राति तेभ्यो वदातीति हे तथाभूत कृष्ण ॥
कुर्विति । मृदुमाना प्रिया वीक्ष्य हरिराह । हे तरुणि, उपतापप्रपन्ने विरहसज्जरसले
मयि रूप न कुरु क्षमां विभेहि । प्रसत्ता भवेत्यर्थः । प्रसाद प्रार्थयते—निज यद्विजन
कीडामन्दिर, राज्ञज प्राप्नुहि । कीदृशी सती । तार शुद्धसुकामयो हारस्तेन स्फुरन्ती
दीप्यमाना सती । ततश्च किं तदाह—तव स्तनवनकनगौ के तनुमनुलक्ष्मीकृत्य भावशा
बल्यवत्ता रोमाबस्त्रेदकम्पसपद तनुताम् । कीदृशीं तनुम् । शतपात मुक्तपातस्तेन
प्रतप्तम् । निविडाभेपजातस्तरवद्विप्रदीप्तमित्यर्थः । तथा च मानं हित्वा कुत्रगहरं
प्रविश्य संगदानेन मा प्रीणयेति । स्मरेति । निजचित् प्रति भूषणकवेरुक् । मुरारि
नामत्व स्मरेति स्वबन्ध । कीदृशम् । अपनाशि पापनाशक भासुरं तेजस्वि जराभरस्या-
विशयेन सादनं निवर्तकं यथा पुनरुत्पादो न स्यात् । भावरं भगवत्प्रेमप्रद परावरयोरी-
श्वरजीवयोरात्मनो साधन साक्षात्कारि । शयायथ क्रमोऽत्र बोध्यः । एवमन्येऽपीति ।
छन्नबन्धमुराजबन्धश्चत्तलावन्धीदयोऽपि बोध्या इति भावः ॥ पुनरुक्तेति । ‘पार्थदा’

स च समङ्गाभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘त्वद्वाणविपयो नाभूदबलास्त्री रिपुः क्वचित् ।

पारीन्द्रोऽभ्येति कुम्भीन्द्रं मशकं न स कृन्तति ॥’

‘द्विषां विकर्तनो भास्वान्बुधः सौम्यः स राजते ।’

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ९ ॥

उदाहरणम्—

‘तव तनुशरीरसदृशी काञ्चनकनकस्य वीरुषं नेक्षे ।

राधे सुमुखि भवत्या मुखवदनं कोऽपि शुभ्रांशुः ॥’

अत्रैकस्य शब्दस्य परिवृत्तौ नायमलंकारस्तेन शब्दाश्रयः । परस्य परिवृत्तौ तु स न हीयते तेनार्थाश्रयश्चेत्युभयालंकारता तथाप्यस्य शब्दालंकारान्तःपातश्चिरंतनानुसारात् ।

‘ब्रजविपिनाद्धकशत्रौ सह सखिभिर्गृहमुपागते सुमुखि ।

विधुरिव सकलकलोऽयं विलसति नन्दीश्वरः पश्य ॥’

पर्यंशु वस्य’ इत्याद्यर्थान्तरसूत्रमित्वाच्चेऽतिव्याप्तिवारणाय । विभिन्नेति । विभिन्न आकारः । विजातीयानुपूर्विक इत्यर्थः । तत्र तु नानुपूर्वा भिद्यते । सार्धकानर्धकेतिवक्ष्यमाणलक्ष्यसमन्वयसूचन मुखेनापातत इत्यर्थः । पुनरुक्तवदिति पठयन्ताद्वितिः । आभासो योषः । तं विभजति—शब्दस्येत्यादिना । केवलेत्यर्थव्यावृत्तिः । त्वदिति । वन्दिनः कृष्णं स्तुवन्ति । बलास्त्रे यस्य स्त्रः स बलास्त्री, तद्विमोऽपलास्त्री, बलास्त्रद्यन्यो रिपुः क्वचिदपि त्वद्वाणविपयो मा भूत्सादृश न प्रहरतीति भावः । तत्र दृष्टान्तः—पारीन्द्र इति । पारीन्द्रः सिंहः कुम्भीन्द्र गजेशम् । अत्र पद्मज्ञेन सिद्धस्रग्वलादिशब्दस्यापाततः पौनरुक्त्यभावः ॥ अभङ्गशब्दनिष्ठमुदाहरति—द्विषामिति । विकर्तन-इच्छेता भास्वान् दीप्तः बुधो विद्वान् सौम्यः सुन्दरः न श्रीहरिः । अत्रैते शब्दा अगृह्णा एव विकर्तनशब्दच्छन्दयोर्बुधसौम्यशब्दयोश्च पर्यायत्वावभासादलंकारत्वमितिः ॥ तथेति । अयं पुनरुक्तवदाभासः । तथेति । कृष्णोक्तिः । तनु सुकुमारं यच्छरीरं तत्सदृशी कनकस्य काञ्चिद्वाही नेक्षे न पश्यामि । हे राधे हे सुमुखि, भवत्या मुखवदि-कलङ्कोऽपि चन्द्रो न भवति । ‘तेन तुल्यम्’ इति मतिः । अत्रेति स्फुटम् । उगवासवारत्वेति । अत एवोभयालंकारमध्येऽस्य पाठ इति बोध्यम् । शब्दमात्रगाम्यजातामुपमां पेशिच्छब्दालंकारमाहुस्तान्निश्रयति—प्रजेति । स्वसरीं प्रति मिश्रन्मङ्गरी यतिः ।

इत्येवमादावुपमादिरेव मुख्योऽलंकारः, श्लेषप्रतिभा तु तदुत्पत्तिहेतुः,
साम्यं तु शब्दमात्रेणैव ॥

इति श्रीभरतसूत्ररत्नी साहित्यकोमुद्या शब्दालंकारनिरूपणो नाम नवमः परिच्छेदः ।

दशमः परिच्छेदः ।

अथार्थालंकारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे

वास्तवे भेदे सत्युपमानोपमेययोः केनचित्समानेन धर्मेण संबन्ध उपमा ।
भेदग्रहणादनन्वये नातिव्याप्तिः ।

पूर्णा लुप्ता च

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकैः पूर्णा । तत्रोपमानं पद्मादि,
उपमेयं मुस्तादि । साधर्म्यं गुणक्रियारूपं मनोज्ञत्वविकाशादि । उपमावा-
चकस्त्विवादिः । एष्वेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वामावे लुप्ता ।

अग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥

फलकलशन्दयुक्तो नन्दीश्वरः । सकलाः कला यत्र तादृशो विद्युरिति सकलकलत्वयोरे-
वशब्दवाच्यत्वेन धर्मेण साजालमित्यर्थः । साम्यं त्विति । 'वदन कमलमेवेतद्विकसति
रश्मि हरेः मुमुसि' इत्यादी कियाम्ये गुणसाम्ये व्योपमा तथा शब्दमात्रसाम्ये-
ऽपीत्युपमैवालंकारः, श्लेषस्तु तदुत्पादक इति भावः । 'अविन्दुमुन्दरी नित्य गलनवप-
विन्दुके' इत्यत्र विरोधो मुख्यः, श्लेषस्तु तदुत्पादकः । अप्सु प्रतिविम्बितो य इन्दुस्त-
द्वत्सुन्दरीति विरोधपरिहारश्च ॥

इति कृष्णानन्दिन्या साहित्यकोमुदीटीकायां नवमः परिच्छेदः ।

उपमादिरलंकारो लीला यस्य निषेवते ।

हृदये स्फुरतु धीमान्ममासौ इयानमुन्दरः ॥

अथेति मूलार्थं पुनः कृत, विषयस्य दुष्पारत्वात् साधर्म्यमिति । समानो धर्मो
यचोस्ती सधर्मोऽथौ । अर्थादुपमानोपमेयौ तयोर्भावः साधर्म्यम् । समानधर्मनिरूपित-
संबन्धः स एवोपमा । समासोत्तरभाववाचितद्वितस्य सयन्धावेदवत्त्वात् । इत्यमेव
विरुद्धं सूती 'समानेन धर्मेण संबन्ध' इति । अत्र जाल्याद्यायामेकवचनम्, अनेकधर्म-
संबन्धस्यैवोपमात्वात् । भेदग्रहणादिति । तत्रैकस्यैवोपमानोपमेयभावनिरूपणात् ।

अग्रिमा पूर्णा श्रात्यार्थी चेति द्वेषापि वाक्यादौ संभवात् षोढा ।

अयमर्थः—यथेववादिशब्दः 'तत्र तस्यैव' इति सूत्रविहितो वतिश्च यत्परोऽस्ति तस्यैवोपमा नत्वावगतिरिति स च स चोपमानविशेषणं भवति । तथापि श्रुतमात्रः सन्नुभयगं धर्मं पष्ठीवसंबन्धं बोधयतीति तत्सत्त्वे श्रौत्युपमा । तुल्यादिशब्दः 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति।' इति सूत्रविहितो वतिश्च यत्रास्ति सा त्वार्थी, साधर्म्यस्यार्थत्वात् । तेन तुल्यमिति तुल्यशब्द उपमेयपरः । तस्य तुल्यमित्युपमानपरः । उभयं तुल्यमित्युभयपरश्चेत्येवं तुल्यादिशब्दानामेकनिष्ठविश्रान्त्यभावादर्थपर्यालोचनया तौल्यप्रतीतेरार्थत्वमित्यर्थः । आदिना समसमानसदृशसंमितचौरवन्धुप्रभृतयः ।

वाक्यं प्रसिद्धं समासश्च । तद्धितस्तु वतिकल्पन्देक्षीयबहुच्प्रभृतिः । ततश्च वाक्यगा समासगा तद्धितगा च श्रौती तथार्थी चेति षोढा पूर्णोपमा ।

उदाहरणम्—

'भारती सुमधुरा मुधा यथा मोदकद्विधुरिवात्मण्डलः ।
सौमगं तव हरे पटीरवन्नागरी त्वयि न कानुरज्यते ॥'

ता विभजति—पूर्णंति । पूर्णा विभजति—अग्रिमेति । स च स चेति । यथादिर्वतिष्वेत्यर्थः । श्रुतमात्रः श्रवणगोचर एव सन् । पष्ठीवसंबन्धमिति । यथा 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र राजशब्दसंबद्धापि पष्ठी राजपुरुषोभयनिष्ठ संबन्ध बोधयति तथोपमानविशेषणभूतोऽपि यथादिशब्द उपमानोपमेयनिष्ठ धर्मं बोधयतीति । यथा—'सुखं पद्मं यथा रम्यं तनुर्वर्णीयं सुध्रुवः । कान्तिर्गाङ्गेयवत्स्वाः कृष्णं यां परिप्रच्छसि ॥' अत्र पद्मादिशब्दात्परो यथादिशब्दः । तेनेति । चन्द्रेण तुल्यं सुखमाह्लादकमित्यत्रोपमेयपरः । सुखस्य तुल्यं च सुरभीलनोपमानपरं सुखं पद्मं च तुल्यं सुरभीलनोभयपरस्तुत्यस्य चन्दः । एषु चन्द्रेणेत्यादां विभक्तिभेदाद्यन्द्रेण सहाहादकत्वस्य नान्वयः, किन्तु कथं तुल्यमित्याकाङ्क्षायामार्थं एवेति । तथोभयं तुल्यं सुरभीलनं विभक्तिसाम्येऽपि श्रुतिमात्राद्युपमानोपमेयभावावगतिः । किन्तु प्रकृताप्रकृतत्वपर्यालोचनयैवेति धांत्याभेदः । विश्रान्तिरकार्षेनान्वयबोधजनकत्वेऽन्वयनिरासार्हता । पर्यालोचना प्रकृता, प्रकृतानुसंधानम् ॥ वाक्यमिति । प्रतिद्धम् । 'सुप्तिङन्तचयो वान्यं क्रियात्वाकारकान्विता' इत्यादां । समासश्च प्रतिद्धं पदैर्य समासोऽन्वय इत्यादां । तथार्थी चेति । यथा धांती त्रिविधा तथेत्यर्थः । वाक्यगाथत्वादि । भारतीति । कृष्ण

अत्र क्रमेण श्रौतीत्रयम् । विधुरिवेत्यत्र 'इवेन समासो विभक्त्यलो-
पश्च' 'इति समासः पटीरवदिति पष्ठचन्तादिवाच्ये वतिः ॥

'वदनं वरघृतिसमं सुधांशुना गुरुकुम्भसुग्मसदृशं कुचद्वयम् ।

तव सीधुवत्सुखकरं वचः प्रिये तरुणीमणिस्त्वभिह मासि राधिके ॥'

अत्र क्रमेणार्थीत्रयम् । सीधुवदित्यत्र 'तेन तुल्यम्' इति वतिः ।

तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।

साधारणधर्मस्य लोपे पूर्ववदेव षोढा स्यात् । किंत्वत्र तद्धितगा श्रौती न
संभवतीति पञ्चधा लुप्ता । वाक्यगा समासगा च श्रौती लुप्ता । आर्था
लुप्ता तु तद्धितगा चेति ॥

उदाहरणम्—

'वदनं विधुर्यथोक्तिः मुधेव तुल्या तनुः प्रसूनेन ।

अधरस्तु विम्बबन्धुर्मनः कथं कुलिशकल्पं ते ॥'

अत्र धर्मलोपे पञ्चधा लुप्ता क्रमाद्बोध्या ।

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

प्रति सतीनां वाक्यम् । भारती वाक् । पटीरं चन्दनम् । अत्र भारत्यास्यमण्डलैतव
(सौभाग्य)शब्दा उपमेयवाचकाः । सुधाविधुपटीरशब्दा उपमानवाचकाः । माधुर्यमोदक-
रत्नसौरभाणि तु धर्माः यथेववतस्तद्वाचकाः । इवेनेति । इवशब्देन सह नित्यसमासः
स्यात् । 'सुधो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्येतेन प्राप्तो विभक्तिलोपो न स्यादित्यर्थः ।
वदनमिति । राधां हरिराह—हे प्रिये राधिके, इह अगति त्वं तरुणीमणीर्भातीत्यनुपमः ।
स्फुटमन्यत् । अत्र वदनकुचवचःशब्दा उपमेयवाचकाः सुधांशुकुम्भसीधुशब्दा उपमा-
नवाचकाः । हृतिगौरवसुखकरत्वानि धर्माः । समसदृशयतयस्तु तद्वाचकाः । तेन
तुल्यमिति । तेनेति तृतीयान्तात्तुल्यमित्यासिन्नधे वतिः स्याद्यत्तुल्यं सा क्रिया चेद्भव-
तीति सूत्रार्थः । एते पूर्णवाः षड्भेदाः प्रदर्शिताः ॥ अथ लुप्तां दर्शयन् तानास्याः
थोत्पार्थीरूपान्पञ्च भेदानांशुं दर्शयति—तद्धदिति । लोपेऽनुपादाने । तद्धितगा चे-
ति । चकारः पूर्वानुकरणाय तेन वाक्यगा समासगा चार्थी लुप्तेति ॥ वदनमिति ।
सुदुमानां प्रियां हरिराह—वदनं विधुर्यथेति वाक्यगा उक्तिः मुधेवेति समासगा च
श्रौती लुप्ता । तनुः प्रसूनेन तुल्येति वाक्यगा । अधरो विम्बबन्धुरिति समासगा ।
मरःकुलिशकल्पमिति तद्धितगा चार्थी लुप्तेति पञ्चधा सर्वत्र धर्मा लुप्ताः । यथेवतुल्य-
बन्धुकल्पपञ्चान्दा धर्मबोधकास्तु सन्ति । कुलिशादीपन्धूनं कुलिशकल्पम् । 'इपदपरि-
संभासो कल्पबन्धेरथदेशीयरः' इति पाणिनिस्मरणात् । उपमानेति । वतिकल्पवादेरुप-

यथा—

‘त्वत्पादाभ्यां समं क्वापि नास्ति चित्तहरं विभो ।

देव त्वत्सदृशं हारि कथमास्तां जगन्नये ॥’

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।

कर्मकर्त्रोर्णमुलि

वादेरुपमावाचकस्य लोपे पट् । समासेन कर्मणोऽधिकरणाच्च जातेन
क्यचा कर्तरि क्यङा कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च संभवात् ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

‘विभ्राणः परितश्छाविं नवधनश्यामां सखीयन्नता-

न्प्रासादीयति यो वनेषु वनितावृन्देषु कामायते ।

दृष्ट्वा पङ्कजदर्शमास्यमलिसंचारं चरन्त्युत्तृपो

यस्य ब्रह्मशिवादयः स भगवान्कृष्णः पुनीतां जगत् ॥’

अत्र धनश्यामामिति ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ इति समासः ।
नतान्सखीनिवाचरतीति कर्मणः क्यच् । प्रसादेष्विवाचरतीत्याधाराच्च ।
काम इवाचरतीति कर्तरि क्यङ् । पङ्कजमिव दृष्ट्वेति कर्मणि णमुल् । अलिन
इव संचरन्तीति कर्तरि चैत्युपमावाचिनि लोपे योदा । क्यजादौ धर्मलोपे
लुप्तेति केचित् ॥

एतद्विलोपे क्त्विप्तमासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्द्वयोर्धर्मवाचोलोपे क्त्विप्ता समासगा चेति द्वेषा ।

मानपरत्वनियमान्तदनुपादान्त्तदसंभवः । त्वदिति । अत्रासंभवविवक्षयैव तदग्रहः ॥
वादेरिति । सा लुप्तोपमा ॥ विभ्राण इति । धनमेव श्यामामिति समासेनैव
साम्यावगमाद्विवादेरप्रयोगः । साधर्म्यवाचिभिः सहोपमानवाचकाः समस्यन्ते स च
कर्मधारय इति सूत्रार्थः । ‘श्यामभुजङ्गमभीषणखड्गः श्यामतमालतनुर्गुरवैरी’ इति
समासान्तरेऽपि बोध्यम् । श्यामभुजङ्गमतुल्यो भीषणः खड्गो यस्येति शाकपाथिवादिः ।
कर्मणः क्यजिति । ‘उपमानादाचारे’ इति स्मृतेः । आधारान्चेति । ‘अधिकरणात्’
इति स्मृतेः । क्यङिति । ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ इति स्मृतेः । कर्मणि णमुलिति ।
‘उपमाने कर्मणि च’ इति स्मृतेः । चकारः कर्तरि चेति समुच्चयाय । क्यजादाविति ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘स्वभक्तहृदयाकाशे चन्द्रसि त्वमहनिशम् ।

अतः पुरुषशार्दूल त्वामहं शरणं गतः ॥’

अत्र चन्द्र इवाचरसीति क्विप् । पुरुषः शार्दूल इवेति ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति समासः ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

वृत्तिः समासः ।

क्यचि वाद्युपमेयासे

वादेरुपमेयस्य च निरासे क्यचि च दृश्यते ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘नास्ति यत्सदृशं कापि नापि तुल्यं यदाख्यया ।

भ्रमरीयति स श्रीमान्स्वभक्तहृदयाम्बुजे ॥’

अत्र यत्सदृशं नास्तीति समासगा । यदाख्यया तुल्यं नेति वाक्यगा । भ्रमरीयतीति क्यज्गा च । आत्मानं भ्रमरनिवाचरतीत्युपमेयस्यात्मनस्तथे-
वशब्दस्य च वाचकस्य लोपः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमेयानाम् ।

यथा—

‘हरिणीनयनावृत प्रभो करिणीवल्लभकेलिविभ्रम ।

सुखसीमिय दानवाङ्गनाकुलसीमन्तहर प्रसीद मे ॥’

अत्र हरिणीनां नयनानीव मनोज्ञानि नयनानि यासानिति विभ्रमः ।

‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिह्रस्वरपदलोपश्च’ इति समासलोपौ ।

केचित् साहित्यदर्पणकृतप्रभृतयः ॥ एतद्विलोप इति । स्वभक्तेति । चन्द्र इवा-
चरतीति ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यः’ इति क्विप् । उपमितमिति । व्या-
घ्रादिभिः सहोपमेय समस्यते साधर्म्यस्याप्रयोगक्षेदिति सूत्रार्थः । वृत्तिस्तत्पुरपरूपान
बोद्ध्या । द्वयोः सूत्रयोर्विषयमेकेनैव पद्येन दर्शयति—नास्ति यदिदिति । ईदृशोऽपि
भक्तेः सुत्थ इति भावः १’ त्रिलोपे चेति । हरिणीति श्रीरूपोक्तिः । पयावि

उपमाः संकलयति—

एकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः पञ्चविंशतिः ।

पूर्णाभिः षड्भिः सह ।

अथालुप्तधर्मास्वासु कश्चिद्विशेषः ।

यथा—

‘कृष्णः सभायों गरुडोपरिस्थितः सूर्योपरिश्चित्तडिद्धनो यथा ।

आधावतो भौममुखान्निपून्मृधे जघान वाणैररिणा च स क्षणात् ॥’

इयं विम्बानुविम्बोपमा, कृष्णादिदृष्टान्तवद्भनादेः प्रतिपादनात् । असं-
भाव्योपमानसमुद्भावनानादभूतोपमा चोच्यते ॥

एकस्य बहूपमानत्वे मालोपमा । तत्राभिन्ने साधर्म्यं ।

यथा—

‘कुमुद्वतीव शीतांशोः केतकीव मनोभुवः ।

नलिनीव रवेरासीन्मनोज्ञा राधिका हरेः ॥’

भिन्ने यथा—

‘सुधाधारेव मधुरा कौमुदीव सुशीतला ।

कीर्तिर्दीव्यति कृष्णस्य गङ्गेव जनपावनी ॥’

यथोत्तरमुपमेयस्योपमात्वे रसनोपमा ।

तत्राभिन्ने साधर्म्यं यथा—

‘यस्य बुद्धिरिवाधीतिरधीतिरिव धीरता ।

धीरतेव क्रिया गुर्वी विष्णुर्भाक्त स विन्दति ॥’

पदानि संबोधनार्थानि । मे मह्यम् । हरिणीनयनेलत्र इयमनोज्ञनयनशुभ्या उताः ।
ननु मृगशब्दो लक्षणया मृगनयनरुत्तिस्ततश्च मृगनयने एव नयने यासामिति रूपकमेव
नोपमेयत्वं आह—सप्तमीति । अस्यार्थः । सप्तम्यन्तमुपमानं च पूर्वपद यस्य इवादि-
साधर्म्यबोधकपुंसस्य तस्य पदान्तरेणोपमेयबोधकेन बहुव्रीहिः । उत्तरेपामिवादिसा-
धर्म्योपमेयबोधकानां लोपथेति ॥ अथेति । आसूपमाह । कृष्ण इति । अरिणा
चक्रेण च । एकस्येति । धर्मैक्येन धर्मभेदेन च द्विधा मालोपमा दश्यन्ते—कुमु-
द्वतीति । राधिका हरेर्मनोज्ञायीत् । शीतांश्वदेरिव कुमुद्वत्यादिरिति माला मनोज्ञान्
सर्वत्र साधर्म्यम् ॥ सुधाधारेति । अत्र सुधाधारादिनिरूपित मधुरवादिषाधर्म्यं
भिन्नमिति वेद ॥ यस्य बुद्धिरिति । अनाधीत्यादिर्बुद्धमादिरिव गुर्वीति पूर्वपूर्वस्यो-

भिन्ने यथा—

‘वपुरिव मधुरं रूपं रूपमिवानन्ददायि गुणवृन्दम् ।

गुणवृन्दमिव विशुद्धं यशः कृशाङ्गीसमासु तव राधे ॥’

वाचे गम्ये च सा साम्ये एकदेशविवर्तिनी ॥ ५ ॥

यथा—

‘कटाक्षैरिव नीलाब्जैर्मुखेनेव सुधांशुना ।

काशैर्हासैरिवायाता शरत्कृष्णस्य दम्पथम् ॥’

अत्र नीलाब्जादीनां कटाक्षादिसादृश्यं वाच्यम् । शरदस्तरुणीसादृश्यं तु गम्यमेव । एवंविषयबहुवैचित्र्यसंभवादुक्तभेदान्तर्भावाच्च नैताः सूत्रकृता लक्षिताः ॥.

उपमानोपमेयत्वे एकस्वैकवाक्यगे ।

अनन्वयः

अत्रोपमानान्तरासंभवो विवक्षितः ।

उदाहरणम्—

‘आलोकि सा बालकुरङ्गनेत्रा राधेर्वा राधा भुवनेऽद्वितीया ।

अद्यापि मे सन्ति मनोनिखातास्ते तत्कटाक्षा इव तत्कटाक्षाः ॥’

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ६ ॥

तयोरुपमानोपमेययोश्चेत्परिवृत्तिर्याद्वाक्यद्वये स्वात्तदोपमेयोपमा ।

सरोत्तरमुपमानत्वात्प्रसंगोपमा ॥ गुर्विति सर्वत्रैक साधर्म्यम् ॥ वपुरिवेति । अत्र
रूपादिकं च मपुरारिपन्मनोज्ञत्वादिविशिष्टमित्यन्वयः । मधुरत्वादिसाधर्म्यं भिन्नमेव ।
न चात्र कथितपदत्वं दोषः, विहितानुवादात् ॥ कटाक्षैरिति । श्रीराषां वृन्दाह—
अत्र शरदेवत्वप्रतिनिधिर्भूत्वा कृष्णमानन्दयति न काचिदन्वा नितम्बिणीति त्वरित-
मभिषल्य तं मुखयेति भावः । न चेत्त रगासोक्तिः क्षिप्रविशेषणमात्रम् । उपमा-
नेति । उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्सर्थः । एकस्वैत्सुपमाया व्यावृत्तिः । एकवाक्यगे
इत्युपमेयोपमायाश्च, तस्मा वाक्यद्वयविषयत्वात् । एवकारेण यत्रं मुसमिषतस्या इत्यत्र
नन्वयः । आलोकीति । कृष्णः सुवल्गमाह । भुवने द्वितीयेति व्यक्तधन्यलाभः । न
अन्वयो यत्रार्थादुपमानान्तरस्य सोऽनन्वयः संवन्धः । तत्रैव तदुपमानान्वयेतील्लनन्वय-
इति केचित् । निरुपमत्वमत्रैर्भिन्नम् ॥ विपर्यास इति । तृतीयसदृशव्यपच्छेद-

उदाहरणम्—

‘श्रीराधिकानन्यसमा लसत्यसौ माधुर्यसंपत्तिरिवाचविद्विष ।

माधुर्यसंपत्तिरपीयमुच्चकैः श्रीराधिकेवानुपमा विराजते ॥’

इहोपमेयेन पुनरुपमाविधानादन्यदुपमानं व्यच्छिद्यते ।

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेनोपमानेन तदात्मनेति यावत् । संभावनं संदेहः । उरुकटकोटिकः संदेह इत्यर्थः । सा च स्वरूपहेतुफलगता त्रिधा । तासूक्तविषयानुक्तविषया चेति स्वरूपोत्प्रेक्षा द्वेधा । हेतुफलोत्प्रेक्षे तु सिद्धविषयासिद्धविषया चेति द्वे प्रत्येकं द्विविधे । तदेवमुत्प्रेक्षा षोढा ।

ऋग्णोदाहरणम्—

‘जृम्भानुबन्धविकसद्भद्रनोदराणा

चन्द्रः करेण कृपयेव कुमुद्वतीनाम् ।

निर्वाप्पगाढविरहानलमुज्ज्वलन्त-

मङ्गारपुञ्जमिव कर्पति भृद्भसंधम् ॥’

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नभः ।

असत्पुसपसेवैव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥’

फलेयम् ॥ श्रीति । काचित्सखी वर्णयति । संभावनमथेति । वाच्यसादृश्या सगोत्रत्वमूचनायोथशब्दः । अन्यधर्मसंबन्धनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा । सा तावत्रिधा तत्र वक्ष्यचिद्वस्तुस्वरूपस्य वस्तुस्वरूपान्तरतादात्म्यसंभावन स्वरूपोत्प्रेक्षा । अहेतोर्हेतुत्वेन संभावन हेतूत्प्रेक्षा । अफलश्च फलत्वेन संभावन फलोत्प्रेक्षा । अत्राहुः—तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन तुमन्तेन वापदेन यत्रोत्प्रेक्षा सा फलोत्प्रेक्षा । हेतुविभक्त्यन्तेन पदेन यत्रोत्प्रेक्षा सा हेतूत्प्रेक्षा । ताभ्यामन्या तु स्वरूपोत्प्रेक्षेति । सदेहालकारवारणार्थमुक्कटकोटिक इति रूपकभ्रान्तिमदतिशयोक्तीना निक्षयरूपवात् सदेहपदेन वारणम् ॥ ‘जृम्भेति । चन्द्राशुविकसिता कुमुदवती वृष्णो वर्णयति । अत्र चन्द्रकरविकसितकुमुदनि सरद्भद्रसपसरपस्य तत्करनिर्वापितविरहानलाद्धारपुत्र स्वरूपत्वेन संभावना स्वरूपोत्प्रेक्षा । भृद्भसंधस्य विषयस्योपादानादुक्तविषया श्यामत्वसंबन्ध उत्प्रेक्षानिमित्तम् ॥ लिम्पतीति पूर्वार्थमुदाहरणम् । अत्र तमसो लेपनस्य व्यापन विषयः स च नोपात्तः । अङ्गनवर्षणं तम सपातः, धनयोर्दृष्टानिमित्तं तमगो

एते स्वरूपोत्प्रेक्षे ।

‘श्यामः कटाक्षनिक्षेपाद्गोपीनां भृनगच्युतः ।

गोप्यः पीतांशुकध्यानात्पीतिमानं ध्रुवं दधुः ॥’

‘विलासविस्रस्रमवेक्ष्य राधिका श्रीकेशपाशं निजपुच्छपिच्छयोः ।

न्यकारमाशङ्क्य हियेव भेजिरे गिरिं चमर्यो विपिनं त्रिखण्डिनः ॥’

एते हेतूत्प्रेक्षे ।

‘वीक्ष्याचलमं सरसीरुहाक्ष्या विभज्यमानं स्तनयोर्भरेण ।

तयोर्विधृत्यै विधिरद्भुताभिर्वन्ध तार्किकं त्रिवलीलताभिः ॥’

‘रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाश्रुगः ।

विवेश सुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥’

एते फलोत्प्रेक्षे ।

एषा च—मन्ये शङ्के ध्रुवमिव प्रायो नूतमित्यादेः प्रयोगे वाच्योच्यते ।

तस्याप्रयोगे तु प्रतीयमानेति । तयोः पूर्वा दाश्रिता ।

परा यथा—

‘तन्वद्ग्या स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥’

यद्वल्लभं धाराहृषेणाधःसंबोधश्च क्रमात् । श्याम इति । अत्राच्युतस्य श्यामलिमा
स्वतःसिद्धस्तत्र गोपीकटाक्षपाती न हेतुरित्यहेतोर्हेतुत्वेन संभावन हेतुर्प्रक्षा । कटा-
क्षपातस्य विषयस्य सत्त्वात् सिद्धविषया ॥ विलासोति । स्वकी भाचिदाद—अन-
चमर्यादीनां गिर्यादिभजनं स्वतःसिद्धं न तत्र तदवेक्षणजातन्यकारशङ्काकृता द्वीहेतु-
रित्यहेतोस्तस्यां हेतुत्वेन संभावनं हेतुत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तस्य असत्त्वादसिद्धविषया ॥
वीक्ष्येति । वाचित्वात्वी नर्णयति । अबलमं मध्यः । तयोः स्तनयोः । विश्लेष्ये
धारभाय । तद्वल्लभम् । अबलमं स्वयमेव स्तनी धरति न तु लतायन्धूतयाध्वव-
सितायात्रिवलीविक्षिष्टिताया चलादित्यवलमकर्तृकस्तनविधृतेरेतत्फलस्यापि तत्फलत्वेन
संभावनं सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा । स्तनविधृतेर्विषयस्य सत्त्वात् । रावणस्येति ।
रामेणास्तः क्षिप्त आश्रुगो बाणः । अनोरगाम् प्रीति प्रियाद्यालनमसदेन भूमिपेशस्य फल-
त्वेन संभावितमित्यनिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा ॥ तन्वद्ग्या इति । गुणिने विद्यातपसा-
दिगुणविक्षिष्टाय ईदृशाय दान्तुमानो हि लज्जासंबादकः । स्तनयोरितिनिविडकुहलया

रूपकादेरलंकारान्तरस्य योगात्त्वियमतिचारुतां भजति ।

यथा—

‘गोवर्धनं गिरिसुपेत्य कटाक्षवाणा-

न्कर्णस्फुरन्मणिशिलोपरि संक्षुवाना ।

का भ्रूधनुर्धुवनसूचितलञ्चनेयं

व्यग्रीकरोत्यहह मामपि संभ्रमेण ॥’

एवमन्यच्च प्रेक्ष्यम् ।

स संदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ तु संशयः ॥ ७ ॥

प्रकृतस्य समेन यदित्यनुवर्तते । तुर्भिन्नोपक्रमे । तथा चोपमानेनोप-
मेयस्य यः संशयः स तु संदेहनामालंकार इत्यर्थः । भेदो वैधर्म्यं तदु-
क्ताविति निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च संदेहः । तदनुक्तौ तु शुद्धः सः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘मेघः किमेप स कथं धरणौ किमस्सि-

श्चन्द्रोऽयमस्य विगतः क नु वा कलङ्कः ।

माला किमत्र तडितः स्थिरता क चास्याः

कृष्णः किमेप सुमुखः सखि पीतवासाः ॥’

अत्राद्यन्तयोः संशयः । मध्ये मेघाद्यभावनिश्चयः । कृष्णनिश्चये द्वि-
तीयस्योत्थानासंभवात् ।

‘सरजयलिपियुक्ता हाटकी पट्टिकेयं

किमु विधृतमनोभूशस्त्रिकं स्वर्णपीठम् ।

मदनभुजगपाशाधारतूणं तु हैमं

न हि लसति विराजद्वेगिराधामुपृष्ठम् ॥’

हारस्थानवकाशप्राप्तिस्त्रेयमुत्प्रेक्षा ॥ गोवर्धनमिति । श्रीकृष्णवाक्यम् । संक्षुवाना
तीक्ष्णान्कुर्वाणा । अत्र कर्णग्रान्ते नेत्रान्तगतगतमेव तद्वर्तिमणिशिलोपरि कटाक्षवा-
णतेजनतादात्म्येन संभाव्यते । इति स्वरूपोत्प्रेक्षाव्यञ्जकाभावादिर्यं प्रतीयमानोच्यते ।
एवमिति । अपदुत्तिष्ठेयादियोगादुदाहायमित्यर्थः ॥ स संदेह इति । यदित्यत्र
य इति विपरिणमनीयम् ॥ मेघः किमिति । श्रीराधा विशालामाह । मेघश्चेत् ध-
रणां कथमित्यर्थः ॥ स्मरेति । कस्मादित्यस्या वाक्यम् । स्पष्टम् ॥ कृष्णस्येति ।

अत्रादौ संशयोऽन्ते तु निश्चयः ।

‘कृष्णस्य वरुं किं पद्मैः किं चन्द्रेण विनिर्मितम् ।

उल्लासयति नेत्रालिं तद्वन्मे युक्ससागरम् ॥’

अत्र संशय एव पर्यवसानात् शुद्धः सः ।

उल्लेखायामुक्तदा संभाव्यभूतैका कोटिरिह तु समकक्षतया कोटिद्व-
यप्रतीतिरिति भेदः ।

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

व्यक्तभेदयोरप्यतिसाम्यादभेदो रूपकम् ।

समस्तवस्तु विषयं श्रौता आरोपिता यदि ॥ ८ ॥

यहुत्वमविबधितम् । आरोपविषया इवारोप्यमाणाश्चेच्छब्दोपात्ताः सु-
लदा समस्तवस्तु विषयं नाम रूपकम् ।

यथा—

‘लक्ष्मीद्विगिन्दिन्दिरपीतमङ्गुलिच्छब्दोल्लासलुन्दरतामधुश्रुतम् ।

पादारविन्दं नखरांशुकेशरं स्मराम्यहं कं सरहस्य सर्वदा ॥’

यथा वा—

‘नरासितरुचिगङ्गा कृष्णपादप्रयागे

तदुपरिशित्तिरोचिर्मानुजासंगतासीत् ।

अरुणकिरणधारा धातृकन्याप्यधस्ता-

ल्लमति निश्चिलसर्वाभीष्टदेयं त्रिवेणी ॥’

वाचितम्मुख वर्णयति । नेत्रालिं नखनभृङ्गम् । युक्ससागरमानन्दनिन्द्यम् ॥ उत्प्रे-
क्षायामिति । संभाव्यभूता सदेव्या एकेष कोटिरुक्तदा । इहेति । सदेहाकारे
कोटिद्वयमप्युत्कृष्टतया सदेव्यमिति द्वयोर्नहृदन्तरमिति भावः । उक्तदा, निधितप्राया
सर्वाव्यभूता निधितस्वरूपा कोटिः प्रकारः ॥ तद्रूपकमिति । अभेदो भेदतिरोपिः ॥
समस्तेति । समस्तान्यारोपविषयारोप्यमाणानि वस्तूनि वर्णनीयानि विषयोऽस्तेति
च्युत्पत्तिः ॥ यहुत्वमिति । तेनैकस्मिन्नारोप्यमाणेऽपीदं भवति ॥ लक्ष्मीति चरप-
मापुत्राक्षकचैनसं वल्यचिद्रक्तस्योक्तिः । अङ्गुल एव हृदाः पत्रामि तद्वत्त्वम् । अन-
भृङ्गीतत्व रूपकप्रदे साधकमिति नोपमा सङ्ख्या ॥ नखसितेति । शरीरानुभवो
रुक्तिः । अत्रापि सर्वाभीष्टदात्त रूपवप्रादीति बोध्यम् । पूर्वं वा पशसिदं हेत्यम् ।

श्रौता आर्याश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

आरोप्यमाणाः केचिच्छब्दाः केचित्त्वार्थाश्चेत्तदैकदेशविवर्ति रूपकम् ।

उदाहरणम्—

‘माधुर्यमधुभिः पूर्णं दशनद्युतिकेशरम् ।

गोपीनेत्रालिनिष्पीतं पश्यालि वदनं हरेः ॥’

अत्र माधुर्यादौ मधुत्वाधारोपः शाब्दः, वदने पद्मत्वारोपस्त्वार्थः ।

साङ्गमेतत्

एतत् रूपकद्वयं साङ्गम् ।

निरङ्गं तु शुद्धम्

यथा—

‘मुखेन्दुस्तव गोविन्द प्रकाशयति मे मनः ।’

इदं रूपकमसमासवद्वैयधिकरण्येऽपि वीक्ष्यते ।

यथा—

‘मुखमम्बुजमुत्पाद्य मृगाक्षि चतुराननः ।

भ्रुवा तु मधुपत्रेणा विदंभे चतुरस्तव ॥’

माला तु पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पूर्वेषामिव पूर्ववत् । एकसिन्बहूनां रूपणे मालारूपकम् । उपलक्षण-
मिदमुपमादेः ।

उदाहरणम्—

‘श्रवसोः कुवलयमक्षणोरञ्जनमुरसो महेन्द्रमणिदाम ।

मृन्दावनरमणीन्नां मण्डनमखिलं हरिर्जयति ॥’

रूपकोपमयोक्तयोरपि सदेहसकरतावगतां लक्ष्मीदृगिति योज्यम् ॥ श्रौता इति ।
एकदेशे विशेषेण वर्तत इत्येकदेशविवर्तति ज्ञेयम् । मुखेन्दुरिति । इन्दोरेव मनो-
धिष्ठानृत्वात्तन् प्रकाशकत्वमिति रूपकप्रहणे युक्तिः । असमासे सिद्धवत्कृत्वा वैयधि-
करण्येऽप्याह । मुखमम्बुजमित्यसमासे । भ्रुवा मधुपत्रेणामिति तु वैयधिकरण्ये
लक्ष्यम् ॥ मालेति । पूर्वेषां मुनीनामिव पूर्ववत् । पाथितस्त्राङ्गिदलामृतेन श्रीकृष्णच-
तन्यभगवता भणेत्युक्तः पद्महायनो कर्णपूरः कविरिदं मृन्मुधारयामास । श्रवसो-

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ १० ॥

परस्य यस्य कस्यश्चिदारोपश्चेन्नियतस्य प्रकृतस्यान्यतादात्म्यारोपणे हेतुः
स्यात्तदा परम्परितं नाम रूपकम् । तत्र परस्य वाचकं श्लिष्टं भिन्नं वेति
द्विविधमपि केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधं तत् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘उन्मीलयन्कुवलयं निमीलयन्दानवाम्बुजश्रेणीम् ।

ब्रजनरपतिस्रुत भवतो यशःसुधांशुः समुल्लसति ॥’

अत्र कुवलये भ्रूण्डले श्लिष्टशब्दवाच्ये कुवलयत्वस्वारोपः प्रकृतस्य
यशसः सुधांशुत्वारोपणे हेतुः दानवेषु भिन्नशब्दवाच्येष्वम्बुजत्वारोपश्च
तथा ।

मालारूपं यथा—

‘कमलामोदरोलम्बो महत्पङ्कक्षांशुमान् ।

योगिमानसहंसोऽयं भवताद्भवतापभित् ॥’

अत्र कमलाया मोद एव कमलानामामोद एवमाद्यारोपो भगवतो रो-
लम्बत्वाद्यारोपे हेतुः श्लिष्टमत्र वाचकम् ।

‘दारिद्र्यगजपञ्चास्यो दुर्नयाम्बुधिमन्दरः ।

दानवारण्यदावाग्निर्दुःखं दामोदरो यतु ॥’

अत्र दारिद्र्यादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य गजत्वाद्यारोपो दामोदरस्य पञ्चास्य-
त्वाद्यारोपे हेतुः इह हेतुफलयोर्वैपरीत्यं केचिद्वाचक्षते । तदेवमद्यौ रूप-
कभेदाः ।

रिति । अत्रैकस्मिन्हारौ कुवलयादीनां बहूनां रूपान्मालारूपकम् ॥ नियतेति ।
परम्परा जातास्य परम्परितम् । इतन्प्रत्ययः ॥ उन्मीलयन्निति । अन्विदस्तुतिः ।
उन्मीलयन्प्रकाशयन् । निमीलयन् संकोचयन् ॥ कमलेति । महता पङ्कं सती कि-
ल्लिपमेव पङ्कं कर्दमः । तस्य क्षये नाशोऽशुमान् रविः । योगिनां मागसं चितमेव मा-
नसं तदाद्यं सरस्वत इहाः अयं धीकृष्णः भवतादस्तु । दारिद्र्यमेव गजः दुर्नयो
दुर्नातिदेवाम्बुधिः । दानवा इत्यारण्यानि यतु खण्डयतु । इहेति । वैपरीत्यमिति ।

प्रकृतं यन्निपिध्यान्यत्स्याप्यते सा त्वपहुतिः ।
उपमेयमसत्यं कृत्वोपमाने सत्यतया स्थापितेऽपहुतिः ।
यथा—

‘ताम्राधरौष्ठदलमुन्नतचारुनास-

मत्यायतेक्षणमिदं वत नास्यमास्यम् ।

बन्धूकयुग्मतिलपुष्पसरोजयुग्मैः

संपूजितः स्वयमसौ विधिनेव चन्द्रः ॥’

यथा वा—

‘तन्वि त्वन्मुखचन्द्रेण निर्जितो हन्त लज्जितः ।

विपाण्यङ्गमिपाद्भुङ्क्ते प्राणहानेच्छया विधुः ॥’

एवमादि भङ्गचन्तैरनेकधा ।

श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ ११ ॥’

एकार्थानामपि शब्दानां यद्यनेकार्थवाचित्वं तदा श्लेषः ।

भगवतो रोलम्बत्वाद्यारोपो लक्ष्म्याभेदे षड्जगन्धत्वमारोपयतीति परे व्याख्यान्ती-
त्यर्थः । रसनारूपकं मन्यन्ते यथा—‘किसलयकरैरलतानां करकमलैः कामिनां मनो
जयति । नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्गोपितां मदनः ॥’ मदनः कामिनां मनो
जयति । कैः । अतानां किसलयकरैः योपितां करकमलैः नलिनीनां कमलमुखैः योपितां
मुखेन्दुभिश्च । अतानां नलिनीनां स्त्रीत्वमार्थम् । इदं च न विचित्रत्वशालीति वृत्तावपि
नोद्विगितम् ॥ अपहृत्कारं लक्षयति—प्रकृतमिति । धीरुष्णपुरस्थायाः धीराधाया
यदन सहयो वर्णयन्ति—ताम्रेति । उन्नता चारुनासा यस्य तादृशमस्या आस्यमास्यं
न भवति तर्हि किमिदं तत्राह—बन्धूकयुग्मेत्यादि । अत्र कमलकाररुध बोध्यः ।
अधरादीनामपवधाय बन्धूकपुष्पादीनां क्रमेणोपादानात् । उपमालंकारस्तु व्यङ्ग्यः ।
तेषां तैः सादृश्यप्रत्ययात् ॥ तन्वीति । धीराधां प्रति कृष्णस्योक्तिः । नायं मृगरूपः
कलङ्कः किंतु विपभक्षणहेतुकः कालिमेत्यर्थः ॥ श्लेषः स इति । यत्र शब्दयभेदेन
शब्दभेदस्तत्रैव शब्दश्लेषः । यथा इक्षिते नानार्थे श्लेषे च । यत्र श्लेषोऽर्थः शक्यः ए-
रोऽर्थो निरुद्धलक्षणया प्रतिपाद्यस्तत्रार्थश्लेषः । वाच्याभेदेन शब्दभेदाभावात् । शब्दश्ले-
षवत् स्वरूपभेदापद्रवरूपस्य श्लेषणस्यात्रासंभवात् । कित्वर्थयोः श्लेषणादेकप्रतीत्यु-
धयणादेव श्लेषत्वम् । तदेतदाह—एकस्मिन्निति । एकस्मिन्वाक्ये वाच्यं कवेना-
भिप्रेतरूपे अनेकार्थताशतया निरुद्धलक्षणया चानेकवैशिष्ट्यबोधकता एकार्थानामेकमर्थ

उदाहरणम्—

‘यो विभक्तिं स्ववीर्येण लीलया निखिलं जगत् ।

नित्योदयः श्रिया युक्तः स भाति परमेश्वरः ॥’

अत्राभिधानियमनाभावाद्भगवान् राजविशेषश्च वाच्यः ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

अश्लिष्टमपि विशेष्यं यदि श्लिष्टविशेषणैरप्रकृतमर्थान्तरं बोधयति तदा समासोक्तिः ।

उदाहरणम्—

‘सोऽयं रम्भानटनचटुलैः सेव्यमानो मरुद्भिः

कम्पाशोकोत्तमसुमनसां निर्भरामोदधारी ।

पीयूषेण स्फुरितवसतिस्त्वामुदञ्चद्रुश्री-

लोकतीतः किल मदयिता वल्लवेशस्य लोकः ॥’

अत्र श्लिष्टविशेषणमहिम्ना स्वर्गस्य च प्रतिपादनम् ।

निदर्शना ।

दात्तया बोधयतामित्यर्थः ॥ य इति । विभक्तिं धत्ते रक्षति च । वीर्येण विच्छत्तया पराक्रमेण च । लीलयानायासेन राज्यं संचारेण च । उदयः प्रकाश उत्कर्षलामय । श्रिया लक्ष्म्या हृदयश्रादिसंपदा च । परमेश्वरो विष्णुः पुरोहितवृत्तराज्याभियेसाजीन- तन्मानको राजविशेषश्च । न चान्न द्वितीयेऽप्यर्थे शक्तिः शब्दयुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापा- राभावात् न च व्यञ्जना अभिधाया अनियमात् । राजविशेषश्च वाच्य इति निरुद्ध- क्षणायाः शक्तिर्तात्यासौन सहैव प्रतीतेरिति भावः ॥ परोक्तिरिति । परस्याप्रकृत- स्वर्यस्योक्तिः प्रतिपादनम् । श्लिष्टैः प्रकृताप्रकृतसाधारणैः भेदकैर्विशेषणैः बोधयतीति व्यञ्जयतीत्यर्थः । सोऽयं इति । उदयं प्रति कृष्णस्योक्तिः । वल्लवेशस्य गोपराजस्य धीनन्दस्य लोको नन्दीश्वररूपः । रम्भाः कदल्यः मरुद्भिः पर्वतैः कन्याणामशौकोत्- मर्गानां सुमनसः कुसुमानि तेषामानन्दं सौरभं धरतीति तथा । पीयूषेणाभिनवेन क्षीरेण । ‘पीयूषोऽभिनवः पयः’ इत्यमरः । उदयती गुर्वा धीः संपत्तिर्वस्य सः । लोकतीतो लो- कान्परमसमुद्धानपि जनानन्तिवान्तः स्वसौन्दर्यसंपत्त्यादिवाहुल्येनेति शेषः । स्वर्गपक्षे रम्भा तदाद्या खर्वेद्या । मरुद्भिर्वैवैः । कम्पाः अशोकाश्च ये उत्तमसुमनसो देवधेष्ठा इन्द्राद्यास्तेषां आमोदो हर्षः पीयूषेण सुपया । मुकुर्बुहस्पतिः । धीः शोभा । लोका- तीतः पातालदिमुदनेभ्यो दूरीयान् ॥ निदर्शनेति । निदर्शनं दृष्टान्तकरणमित्यर्थः ।

अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ १२ ॥

असिध्यन् वस्तुसंबन्धश्चेदुपमां परिकल्प्य भजत्यन्वयं तदा निदर्शना ।

उदाहरणम्—

‘काहं दैन्यभराक्रान्तः कायं श्रीपतिरच्युतः ।

तृपार्तमुपसंयातो निपातः सौरसैन्धवः ॥’

अत्र तृष्णाकुलम्य गङ्गासंगम इव दीनस्य मे श्रीक्रान्तसाक्षात्कार इत्युपमा कल्प्यते ।

यथा वा—

‘कामं सर्वाभीष्टकन्दं गुकुन्दं या निर्बन्धात्प्राहिणोदिन्धनाय ।

आचार्यानी सा करोति स पण्यं पिण्याकार्थं हन्त चिन्तामणीन्द्रम् ॥’

अत्र चिन्तामणिना पिण्याकं क्रीणतीव कृष्णेनेन्धनगाहरन्त्याचार्यानी-
त्युपमायां पर्यवसितिः ।

मालारूपा यथा—

‘स तितीर्षति पाश्रोधि पाणिनेन्दुं जिघृक्षति ।

पिथित्सति रधि यस्ते कृष्णोयत्तां चिकीर्षति ॥’

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च सापरा ।

एकैव क्रिया चेतस्वरूपस्य स्वहेतोश्च संबन्धं वक्ति तदा परा निदर्शना ।

उपमापरीति । इतरथा पञ्च तालानि पञ्चपुषा इति पदार्थता स्यात् । कल्प्यते । पर्य-
वस्यतीत्यर्थः । काहमिति । कृष्ण प्रति मुदामविप्रोक्तिः । सुरनिन्धोगङ्गाया अयं
गौरमन्धवः । निपातः प्रवाह इत्यर्थः । उपमां प्रकल्प्य वाक्यार्थो संबभ्राति—अत्र
तृष्णेत्यादिना । माष्टुर्ण्यं प्रेषिततृष्णां सान्दीपनिपक्षीमुद्दिश्य गार्ग्यो वाक्यम्—
काममिति । आचार्यानीत्यत्र पात्वनिर्णयः । ‘आचार्यादणत्वम्’ इति स्मृतेः । अत्र कृ-
ष्णकरणव यदिन्धनाहरणं तदेव चिन्तामनिकरणक पिण्याककयणमिति न संगच्छते
तेनोपमा कर्तव्यते तत्तदृशं तरिति । स तितीर्षतीति । कृष्णश्चैकशक्तिः । अत्रे-
कस्याः कृष्णोयत्ताचिकीर्षायाः पाशोभितितीर्षादीनि बहुनुपमानानीति मालारूपता ।
न्यस्येति । क्रिययेति । तेनेव संभवद्वन्मुलेति सूच्यते । अपरा न त्वन्योऽर्थः
वारः । वाक्यार्थोद्योपपायोवपादकभावेन सामान्येन धर्मेण बोद्धीहृतत्वात् । उपमाद-
वत्त्वं तुपमया संबन्धान्तरेण योऽभिप्रेतयेत् । परतापुङ्गुः धर्मप्रमतिर्ध्रं अनुयातिनि

उदाहरणम्—

‘कोऽत्र भूमिवलये जनान्मुधा तापयन्मुचिरमेति संपदः ।

वेद्यन्निति दिनेन भानुमानाससाद् चरमाचलं ततः-॥’

अत्र रथेदिनेनास्ताद्रिप्राप्तिः क्रिया सा स्वरूपस्य मुधा परतापनरूपस्व-
हेतोश्च संबन्धं ज्ञापयति ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १३ ॥

अप्रासङ्गिकार्थोक्तिर्यदि प्रासङ्गिकार्थमाक्षिपति तदाप्रस्तुतप्रशंसा ।

तद्भेदानाद्—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १४ ॥

कार्यादिके प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणादेरकिसुल्ये च तुल्यस्येति
पञ्चविधासौ ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘प्रियां सदागामभिधाय वाचं निपाय मद्भ्रुकुसुभामुदारः ।

विहाय मां सुन्दरि नन्दसूनुः स चञ्चलः कुत्र गतो न जाने ॥’

अत्र किमिति दुःखिता त्वमुपलक्ष्यसे इति कार्ये प्रस्तुते तत्कारणं प्रि-
यविच्छेदोऽभिहितः ।

‘अस्ताचलं चुम्बति भानुविम्बे गृहे गृहे गोकुलसुन्दरीणाम् ।

दिव्यानुलेपाभरणाम्बराणि कृष्णाहियन्ते परितः सखीभिः ॥’

अथिदुपदिशति—कोऽत्रेति । भूमिवलये भूमण्डले । भानुमान् सूर्यः । अत्र रथे-
रिति । स च संयन्धोऽन्योऽपि परतापकः शीघ्रमहां गत्यातीति दृष्टान्तपर्ययशायीति
निदर्शनोच्यते । हेतुं केचित्फलमाहुः । यथा—‘उद्यन्नैव सतिता पद्मेत्पर्ययति प्रि-
यम् । विभावयन्समुद्धीनां फलं मुहुदेतुषहम् ॥’ अत्र सवितुहदयरूपा क्रिया स्वस्य
पद्मधीसमर्पणरूपस्य स्वकार्यस्य च संबन्धं विख्यापयति ॥ अप्रस्तुतेति । अप्र-
तवर्णना चेत्प्रकृतोत्कर्षपर्यवसाना स्थातरेत्यर्थः । आक्षिपति व्यञ्जयति । कार्यं
इति । निमित्ते कारणे । कारणाद्रेरिति । यथासंभव प्रतियोगिनो प्राप्ताः ॥
प्रियामिति । दुःखं पृच्छन्ती वयसां प्रति काचिदहम् । निपाय पीत्वा । उदारो
गैहान्, अधरासवप्रदे वा । अत्र प्रियविच्छेदरूपकारणक्षिप्तस्य दुःखावातिरूपकार्य-
स्मानुरागोत्कर्षव्यवदास्ता अङ्गकारता । एवं सर्वत्रोक्तम् ॥ अस्ताचलमिति । १५

अत्र कृष्णान्तिकागमने कारणे प्रस्तुते तत्कार्यमनुलेपाहरणाद्युक्तम् ॥

‘शङ्के नीताः सपदि दशमस्कन्धपद्यावलीनां

वर्णान्कर्णाध्वनि पथिकतामानुपूर्व्याद्भवन्तः ।

हंहो डिम्भाः परमशुभदान्हन्त धर्मार्थकामा-

न्यद्गृहन्तः सुखमयममी मोक्षमप्याक्षिपन्ति ॥’

अत्र चतुर्वर्गीतिरस्कारितया स्कन्धसामान्ये प्रस्तुते दशमस्य तद्विशेष-
स्योक्तिः ।

‘रमणी कमनीयाङ्गी रागिणी च विशेषतः ।

प्रणयेनानुनेयेति तथ्यं नाथ वदामि ते ॥’

अत्र मानिर्ना मत्सखी त्वमनुनयेति विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्योक्तौ तिस्रो विधाः श्लेषः समासोक्तिः सादृश्य-
मात्रं चेति ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘त्यजन्कुवल्याधिकां धनरसश्रियोह्लासिर्ना

पुरः सुरतरङ्गिणी मधुरमत्तहंसस्वनाम् ।

मलीमसपयोधरामपि मदान्ध पद्मिन्निमां

भजन्किमिव पद्मिलामहह कर्मनाशामसि ॥’

अत्र नार्थिकादेः प्रस्ताये तत्तुल्यो नद्यादिरुक्तः । कुवल्यादिशब्दानां
व्यर्थकत्वात् श्लेषच्छाया ।

हरिमाह । सुम्बति गच्छति सतीत्यर्थः । शङ्के इति । भगवद्वृणव्याख्यातृन् वा-
चान् प्रति धीभागवतशास्त्रमुद्दिश्यो वृद्धो ब्रवीति । नीता इति वर्णैरि प्तः । हंहो
डिम्भाः शिशुवः सुखमय मोक्षमपीति सुखमयप्रधानमेव तम् । न तु प्रमत्तेवाप्रधान-
मपीत्यर्थः । स्कन्धसामान्ये स्कन्धमात्रे ॥ रमणीति । सामान्यमप्रस्तुतम् । निजैव-
रीरूपो विशेषस्तु प्रस्तुतः ॥ तुल्य इति श्लेषमागोचरी तदा भासाम्पे परत्र छाया-
पदोक्तः ॥ त्यजन्निति । नार्थिकां पश्यन्ग हरिं प्रति रमयितुमाना काचित्प्रग-
म्भाह । कुवलयं नीलकमल भूमण्डलं च । धनरमोऽम्बु शरद्वरध । सुरतरङ्गिणी गूढा
रतिरिदिगी च । पयो धारि पयोधरां कूर्वा च । पद्मिन् हस्मिन् कीर्णकमलभारिध ।
पद्मः वदंम पाप च । कर्मनाशा भागधी पापनदी दिनदर्शिवृद्धपक्रिया च । श्लेषच्छा-

‘किं चातकीरपि रसस्पृहयैकताना
वर्षन्तमम्बुदमपि स्ववशे नयन्ती ।
वात्ये विधाय दृगगोचरमेव तासां
छन्नेन राजसि रजोभिरनेन कामम् ॥’

अत्र रासे हरिणा त्यक्तानां गोपीनां तेनोपसुक्तायाश्च मुख्यायाः प्र-
स्तावे तत्तुल्यानां चातकीनां वात्यायाश्चोक्तिः । चातकीप्रभृतीनां प्रतिना-
यिकादित्वं विशेषणसामर्थ्यादवसेयमिति समासोक्तिच्छाया ।

‘चन्द्रिकां चन्द्रलेखायाश्चकोरे पातुमुद्यते ।
पिधानं विदधे सधः शरदम्भोधरावली ॥’

अत्र गान्धर्विकाकृष्णवर्जैरस्थाश्च प्रस्तावे तत्तुल्ययोश्चन्द्रिकाचकोरयोः
शरदद्दश्रेण्याश्चोक्तिरिति सादृश्यमात्रम् ॥

•वाच्ये ज्ञाप्यत्सारोपादनारोपाच्च क्वचिदेषा दृश्यते ।
क्रमेणोदाहरणम्—

‘धन्यो जनपदी यत्र गङ्गाद्याः सरितोऽमलाः ।
पापे मयि मरौ नैकः कूपोऽपि मुलभोदकः ॥’

अत्राचेतनस्य मरोः प्रस्तुतनिर्विण्णपुरुषत्वारोपेणैव यचनोपपत्तिः ।

येति । अप्रकृतान् प्रकृताक्षेपात् प्रकृतावप्रकृती मार्यो भवन्ति विषयः ॥ किं चात-
कीति । कृष्णेन सह विहरन्ती राधासुदित्य तद्वियुक्तानां विषयव्यभिचारीतिः । ति वात्ये
चातकीरम्बुदं च स्ववशे नयन्ती त्वं तासां चातकीनां दृगगोचरं तमम्बुदं विधाय रजो-
भिदृष्टेनानेनाम्बुदेन किं राजसीत्यनुपपन्नः । अत्र रसः स्वात्मस्यु २२भासरिष । पदमे
जलविशेषः स्मितारिप्रकाशश्च । स्ववशं पवनटताट्टिः स्नाधीनत्वं च । रजोनि
रेणवः । रजोगुणवर्धयभृता गर्वादयम् । व्यप्रेति । अप्रकृतात् प्रकृताक्षेपात् समासो-
क्तिच्छायेति बोध्यम् । न तु समासोक्तिः । प्रकृतं अप्रकृतव्यवहारगमनारोपभावात् ।
बहुकम्—‘समासोक्तिः समर्थप्र कार्यलिङ्गविशेषणः । व्यवहारः गनारोपः प्रकृत-
ऽन्यस्य बलुवः ॥’ इति । त्रिद्वि लीपुनपुंगवकारि ॥ चन्द्रिकामिति । गन्धर्विकावयोः
तानिर्णी सति जटिलभागतां वीक्ष्य रानेमास्यानाह । अत्राप्रस्तुतप्रस्तुतयोः कारण-
कार्यभावाद्यप्रतीतिः शेषभावाद्य सप्तमप्रपारोऽयम् ॥ यावद्य इति । कार्येऽप्रस्तुते ।
ज्ञाप्यत् प्रस्तुतस्य ॥ धन्य मूर्ति । कर्त्तव्यमिति विष्णुस्त्वोक्तिः । गर्भयो नदः ॥

‘भविष्यत्यद्य वाश्वो वा वसन्तसमयागमः ।

कथं म्लायसि वासन्ति प्रयास्यसि महोत्सवम् ॥’

अत्र ज्ञाप्याया नायिकाया विनैवारोपं लतावृत्तान्तेनैव वाच्यार्थोपपत्तिः ।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १५ ॥

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयातिशयोक्तिः सा

अन्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदुपमानेन निरूपणं सातिशयोक्तिः प्रथमा । यच्च तदेव वस्त्वदमन्यदेवेति निरूप्यते सा द्वितीया । यदिचेच्छब्दाभ्यां यद्यर्थस्योक्तौ यासंभवार्थस्य कल्पना सा तृतीया । हेतोः शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य या प्रागुक्तिरेककालता वा सा चतुर्थी ।

क्रमेणोदाहरणम्—

•‘तवाद्य शुभरोहिणीशृपभराशिभाजः परा-

मवेत्य गणनादहं सुखसमृद्धिमत्रागता ।

तदेहि मुदिराकृते परमचित्रकोदण्डभा-

गखण्डविधुमण्डला भवति विद्युदुद्दयोतताम् ॥’

अत्र विद्युद्विधुमण्डलचित्रकोदण्डतया श्रीराधिका तन्मुखभ्रुवोऽध्यव-
सीयन्ते ।

भविष्यतीति । प्रोषितप्रियामुद्दिश्य काचिदाह । हे वासन्ति माधवि ॥ निगी-
र्यन्ति । निगरणमुपमेयधर्माविषयीकरणम् । अध्यवसानमुपमानतादात्म्यारोपणम् ।
तद्य भेदप्रतीत्यराहकृताहार्यभिधयरूपम् । तेन रूपकस्य सदेहोत्प्रेक्षयोश्च व्यावृत्तिः ।
आद्यस्य भेदाभेदरूपत्वादितरयोस्तु संशयत्वात् । आहार्यत्वेन भ्रान्तिमदलंकाराव्या-
वृत्तिः । प्रस्तुतस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य चेति बोध्यम् । सामान्यलक्षणं त्वत्प्रियायप्रतिभ-
त्तयेऽन्यस्यान्यतादात्म्यप्रतिपादनं ज्ञेयम् ॥ अन्तरित्यादि । यदिशब्देन चेच्छब्देन
वा यद्यर्थस्योक्तिः संभवतीति तथा व्याख्यातम् । कल्पनमप्यसंभवदवस्थम्यार्थस्य तत्र
भवेदिति तथा ॥ त्ववेति । वापि देवज्ञा इती शृणुं वदति । गणनात्तर परां सुखस-
मृद्धिमहमपायेत्यात्र वक्तुमागता । तदासादेव्यागच्छ । हे मुदिराकृते नवधनस्याम,
भवति त्वयि विद्युत् (गां)दामिनी उदयोतताम् । कीदृशस्य १ शुभरोहिणीशृपभराशिभाजः ।

‘अन्यैव सौन्दर्यसमृद्धिरस्मा भङ्गी तथान्या वपुषो दृशोश्च ।
 खान्तस्य चोत्थासभरस्तथान्यौ राशैव सान्या प्रियसंगमेन ॥’
 ‘पूर्णो यदि स्यादनिशं सुधांगुः स चेत्कलङ्केन भवेद्विहीनः ।
 चकौरपेयोऽपि न चेदयं स्यात्त्वदास्यदास्याय तदैव राशे ॥’

‘प्रागेव हरिणाक्षीणां विवेश हृदयं सरः ।

दृग्गोचरीभवन्पश्चाद्भवान्मुवनमोहनः ॥’

‘आश्लिष्यन्ति तमं देव ज्यां परांश्च तवेववः ॥’

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १६ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वयै स्थितिः ।

एकस्य साधर्म्यस्वोपमानवाक्ये उपमेयवाक्ये च शब्दभेदेन चेद्दृष्टिसदा
 प्रतिवस्तूपमा ।

उदाहरणम्—

‘हरिभक्तिरसामिज्ञो न मोक्षमभिकाङ्क्षति ।

प्रसूनमपरं भृङ्गो नेच्छन्त्यम्बुजलम्पटः ॥’

अत्रोभयत्रापि वाक्ये स्पृहारूप एको धर्माः शब्दभेदेनोपात्तः ।

त्वद्राशेरप्येदं फलं भवतीत्यर्थः । अत्र बोद्धव्यं विधुविशुद्धपतया भ्रुगुग्मावदनपरिग्रहभो
 विद्वेष्यन्ते ॥ अन्यैवेति । काचित् सखी धीराभां वर्णयति । एवकारेण धर्मिभेदा-
 भावसूचनात् पूर्वतो भेदः । अस्याः सौन्दर्यसमृद्धिरस्वैयुषे सौन्दर्यसमृद्धपन्तरादृति-
 शयः ॥ पूर्णो इति । धीश्लोक्तिः । अत्र सुधांगोरस्यशालयोर्यथा संभावनेव
 न तु स्वरूपराशौ तेषाम्बुजातिनायः । अत्र कार्यकारणयोः पूर्वपथाद्भावितं वर्णयते सा
 चतुर्थी । तामुदाहरति— प्रागेवेति । कृष्णं प्रति दृतीयापरम् । भवान् पथात् हृदयं
 विवेशेति संबन्धः । अत्र कृष्णदर्शनं हेतुः स्मरप्रवेनामु कार्यम् । तयोर्मिदं पूर्वपमा-
 द्भावेनोपनिबन्धो भास्वीति लक्षणसंगतिः । हेतोः शीघ्रकारिण्यमतेरारत्यमीजम् ॥
 यौगपद्यरूपां तामुदाहरति— आश्लिष्यन्तीति । कृष्णं पतिदत्तः मुषन्ति । ज्यां
 धिक्किनाम् । परान् रिपून् । अत्र ज्याभेदो हेतुः पराशेषः कार्यम् । तयोः सहोपनिब-
 न्धनाल्लक्षणसंगतिः ॥ प्रतिवस्तूपमेति । यन्मुषो वाक्यार्थस्वोपमानत्वात् । शब्द-
 भेदेनेति । अन्वया फणितपदवापत्तिः ॥ इति । अत्र शब्दभेदेनोपात्तः । सांश-
 तामुदाहरणप्रपातम् ॥ अथेति । काव्ये दृश्यन्तीति शब्दभेदेनैव तत्र स्पृहारूपं भ-

मालारूपा च यथा—

‘यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिपु किं ततः ।

लयणमन्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविपादिता ॥’

अत्र सर्वत्र स्वाभाविकत्वमेको धर्मः ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ १७ ॥

सर्वेषां धर्माणां प्रतिविम्बवद्भासनं दृष्टान्तः । स च साधर्म्येण वैधर्म्येण चेति द्वेषा ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘जनः कृष्णपदध्यायी विपयान्नाभिवाञ्छति ।

माकन्दमुकुलास्वादी निम्बकान्नात्ति कोकिलः ॥’

‘त्वयि दृष्टे जगन्नाथ नष्टा मम भवव्यथा ।

दृष्टा नीरजवृन्दस्य ग्लानिरस्तं गते रवौ ॥’

प्रतिवस्तूपमायामेकस्यैव धर्मस्य द्विधा कृतिः । दृष्टान्ते धर्मयोः साम्यम् । अर्थान्तरन्यासे तु सामान्यविशेषरूपयोर्वाक्यार्थयोः सामर्थ्यसमर्थकभाव इत्येवामसांकर्यं भाव्यम् ॥

मोऽत्र गृह्यते ॥ यदीति । साधुशील कश्चिद्गुणयति । स्वाभाविकत्वादेव नाद्भुतत्वम् । एवं किं तत इत्यादावपि बोध्यम् । अविपादिता विपादविरहः सतां प्रकृतिः स्वभावः ॥ अप्रेति । स्वाभाविकत्वरूपमेकं धर्म शब्दभेदेन सर्वत्र गृहीतमिति भावः ॥ दृष्टान्त इति । पुनरित्युक्तेः पूर्वतो भेदः । सर्वेषां प्रकृतकोटिगतानां प्रतिविम्बनं विम्बप्रतिविम्बभावः । स च विशेषणयोर्विशेष्यबोध सादृश्यनिर्देशे सति भवति न त्वंक्रम्य । तर्धवोदाहर्ता दूर्यम् । दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्र न दृष्टान्तः । दृष्टान्तवाक्येन दार्ष्टान्तिकवाक्यार्थनिश्चयस्य यत्र प्रामाण्यग्रहो भवतीत्यर्थः ॥ हरिभर्ता सत्तां विपयाभिलाषाद्यदतो निवृत्तिर्भनतीति भूषणकविवाह—जन इति । माकन्द आशः ॥ स्वर्षीति । जगन्नाथ दृष्टा भूषणस्तमाह । भवव्यथा संसारदुःखम् । ग्लानिः संकोचः । भवव्यथाग्लान्योः संतोषविरोधित्वात्साम्यम् । तयोः सत्त्वागत्याभ्यां वैधर्म्यम् ॥

१. ‘मुकुन्दचरणध्यायी’ रर.

१. ‘मुकुन्दरि’ रर.

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बद्धीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १८ ॥

उपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिर्यदि सकृदुपादीयते यदि वा बद्धीषु क्रियास्येकं कारकं तदा दीपकम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'नदीनां च बधूनां च' इत्यादि । अत्र प्रेम्णां प्रकृतत्वादुपमेयत्वम् । नद्यादीनामप्रकृतत्वादुपमानत्वम् । वक्रगतिरूपो धर्मस्तु सकृदुपात्तः ।

'लज्जते चिन्तयत्यन्तर्मुहुर्नन्दति ताम्यति ।

मुखाति प्रथमं प्राप्य राधा माधवदर्शनम् ॥'

मालादीपकमाद्यं चेत्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वपूर्वं चेदुत्तरोत्तरं कुर्यात्तदा मालादीपकम् ।

उदाहरणम्—

'भाग्यैर्भूम्या भवान्प्राप्तो भवता महिता मतिः ।

मत्या मुमुक्षुशरणं चरणं सुरवैरिणः ॥'

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १९ ॥

प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा धर्मश्चेत् प्रकाश्यते तदा तुल्ययोगिता ।

उदाहरणम्—

'दृष्टिं निधाय सुरभीनिकुरम्बवीथ्यां

कृष्णेतिवर्णयुगलाभ्यसने रसजाम् ।

सकृद्वृत्तिरिति । वृत्तिरुपादानम् । सैव सकृद्वृत्तिरेव । प्रकृताप्रकृतयोः सजातीयधर्मसंबन्धस्योपमायां पर्यवसानादुक्तमुपमानोपमेयानामिति । प्रकृतस्याप्रकृतंयदेवो धर्मस्तदा दीपकम् । एकदेशसिध्यापि समस्तवाच्यदीपनात् ॥ नदीनामिति । गत प्राक् ॥

लज्जते इति । सरयोः संवादः । अत्रैकला सपेति वर्तुष्टारकल्य बद्धीषु क्रियासु स-
कृद्व्यवहणत्वाद् दीपकमलकारः । एवं कारकान्तरेणाप्युदाहरणीयम् ॥ मालादीपक-

मिति । उपकुर्यात् प्रकृतोत्कर्षायोन्मुखीकुर्यात् ॥ भाग्यैरिति । अम्यरीय प्रति-
बधित्कविराह । अत्र भूम्यादिभिः पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरेषु प्राप्तिक्रियावर्मेकरणरूपोपका-

राक्षणसंमतिः ॥ परमपुनश्चेरुपगवत्यादलाभाश्रयत्वेकरत्नैः । यथा मालायां पूर्वप्र-

थितकुमुमानामुत्तरोत्तरपारकलादुपकारकता तथात्रापीति मालारूपत्वम् । एवस्ताः प्रा-

प्तिक्रियायाः संबन्धप्राप्तिपक्ता । उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वोत्कर्षत्वे त्वेकवर्तीति ततोऽन्य-
भेदः ॥ नियतानामिति । प्राधान्येन अप्राधान्येन पर्यायानाम् ॥ दृष्टिमिति । इनी

शुश्रूषणे मुरलिनिस्वनितस्य कर्णौ

चित्तं मुखे तव नयत्यहरद्य राधा ॥

अत्र प्राकर्णिकानामेव दृष्ट्यादीनां निधानरूपैकक्रियासंबन्धः ।

यथा वी—

‘त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

मालती शशभृच्छेखाकदलीनां कठोरता ॥’

अत्र मालत्यादीनामप्राकरणिकानामेव कठोरतारूपैकगुणसंबन्धः ।

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम्, स व्यतिरेकाख्योऽलंकारः । त-

द्भेदानाह—

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ २० ॥

शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लेषे तद्वन्निरपृता ।

उपमेयोत्कर्षोपमाननिकर्षावाधिक्यस्य हेतू । तयोर्युगपदुक्तावेकः । पर्या-
येण युगपद्धानुक्तौ पुनस्त्रयः । एवं चत्वारो भेदाः । एषु शब्देनार्थेन च
साम्ये बोधिते, तथा क्षिप्ते च सति ते द्वादश स्युः । अथ श्लेषेऽपि तेषां
संभवाच्चतुर्विंशतिविधो व्यतिरेकः । साम्यमुपमा ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘रूपं रूपय राधायाः शृणु माधव सादरम् ।

अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा ॥’

अत्र यथा शाब्दप्रयोगाच्छाब्दं साम्यम् ।

कृष्णमाह ॥ त्वदङ्गेति । राधा हरिराह । शशभृच्छेखा द्वितीया चन्द्रकली तस्याः सु-
कोमलत्वात् । एवमन्यदङ्गम् ॥ उपमानादिति । उपमेयन्मूनतायामपि व्यतिरेको
मृग्यः । ‘हनूमदार्यव्यंशसा मया पुनर्दिपां हसंर्दतपयं शितीरृतः’ इति नलमदीप्रती
सनिन्दयापवर्षे प्रतीतेऽपि व्यतिरेकदृष्टेः ॥ एष्विति । शब्देः प्रयोगे साम्यबोधः
शाब्दः तुल्योदेरार्थः । जयादेस्त्वाक्षिप्त इति लक्ष्येषु दृश्यम् । भाष्ये १६ व्यञ्जना ।
स्वन्मुसं चन्द्र जयति, स्पर्धते, विषदतीत्यादी साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वान् प्रायः समेष्वेव
जयादेस्त्वाहारदर्शनात् ॥ रूपमिति । प्रथमं पादः कृष्णलोकिः । त्रिपादी ‘तु
दत्त्वा’ । रूपय निरूपय । वर्णयेति यावत् ॥ राधामानकान्तं स्यात्पराश्रुग कृष्ण दत्त्वाह—

‘राधिका नाथ निःसीमगुणसौन्दर्यशालिनी ।

निर्गुणान्यद्रजस्वीवधेयमेनां प्रसादय ॥’

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यर्थं साम्यम् ।

‘निर्मलं त्वन्मुखं राधे जयतीन्दुं सलान्छनम् ।’

अत्र यथेवतुल्यादिशब्दाभावादाक्षिप्तं साम्यम् । एषु त्रिषु भेदेष्वकल-
ङ्कत्वकलङ्कित्वयोर्गुणादिशालित्वनिर्गुणत्वयोर्निर्मलत्वसलान्छनत्वयोर्हेतोर्युगं-
पदुक्तिः । अनयोः क्रमेण युगपद्गानुक्तावन्येऽपि त्रयस्त्रिकाः प्रकाराः संभव-
न्तीति द्वादश भेदाः ।

अथ श्लेषेऽपि दर्शयते—

‘न चन्द्रवत्कलाः क्षीणाः कलातग्रगुरोस्तव ।

अतस्त्वामभिलष्यन्ती राधा वाधाशतं गता ॥’

अत्रेवार्थे वतिः । कलाशब्दः श्लिष्टः । तद्गुरुत्वक्षीणत्वयोर्हेत्वोरुक्तिः ।

‘दानक्षिग्धकरः शश्वन्मुरारिः परवारणः ।

नान्यवारणवद्भामे पद्मिनीगणभञ्जनः ॥’

अत्र तुल्यार्थे वतिः । दानकरादिशब्दाः श्लिष्टाः । शश्वदानक्षिग्धकर-
त्वपद्मिनीगणभञ्जनत्वयोर्हेत्वोरुक्तिः ।

‘सदोदित्वरतेजःश्री रजनीविहतप्रभम् ।

भास्वन्तं जितवानेप भास्वान्वृन्दावनेश्वरः ॥’

अत्रेवादिशब्दाभावादाक्षिप्तं साम्यम् । भास्वच्छब्दः श्लिष्टः । आद्यपादयो-
र्हेत्वोरुक्तिः अनुक्तिषु भेदास्तु प्राग्बह्वोर्ध्याः । तदेवं चतुर्विंशतिर्व्यतिरेकाः ।

राधिकेति । हे कृष्ण, निर्गुणया समानोर्ध्वयुगरहितयान्यया व्रजस्त्रिया तुल्यं न
भवतीति किंतु समानोर्ध्वयुगविरहितेय समानोर्ध्वेव भवतीत्यर्थः । अत्र ‘तुल्यार्थे वतिः’
इति सूत्रार्थः पूर्वं ब्याख्यातो द्रष्टव्यः । एष्यति । क्रमेणैव हेत्वोर्योजनं कार्यम् ॥
न चन्द्रवदिति । कृष्ण इत्याह । पञ्चगतादिति । कला चित्रादिकोशलं चन्द्रयोः श-
भास्य ॥ दानेति । सत्यभामां प्रति काचित्सरयाह । दानं मदाम्नु वितरणं च ।
करः शुष्का हस्तश्च । परवारणः गजराजः शत्रुनिवारकश्च । पद्मिनी कमलिनी नादिका-
विशेषश्च ॥ सदेति । रक्षकः पत्रकमाह । तेजः प्रतापः पराक्रमश्च । भाः किरणस-
शुकान्तश्च ॥ तदेवमिति । उपमेयादुपमानस्याधिपथे पुनश्चतुर्विंशतिस्ते स्युति

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥ २१ ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘सखि विरहे वनमाली विलोक्य दत्तं त्वया हारम् ।

हन्त नितान्तमिदानीं निर्दयहृदि किं भणिष्यामः ॥’

अत्र वक्ष्यमाणस्य हरिविरहदुःखस्य प्रतिषेधस्त्वां विना स न भविष्यतीति तस्य विशेषः ।

‘नवनीतनिभा राधा वाधा स्मरशराग्निजा ।

निर्दयस्त्वमिहोक्तेन किं वा न ब्रूमहे वयम् ॥’

अत्रोक्तस्यालीविरहदुःखस्य प्रतिषेधस्तस्याशक्यकथत्वं तु विशेषः ।

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २२ ॥

हेतुभूतक्रियाविरहेऽपि कार्योत्पत्तिर्विभावना । अत्र विनापि हेतुं कार्योदयोपनिबन्धो हेत्वन्तरसापेक्षो भवितुं युक्तः । तच्च क्वचिदुक्तं क्वचिदनुक्तमिति द्वेधा ।

‘अनायासकृशं मध्यमशङ्कातरले दृशौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुशुभः ॥’

अत्र वयो निमित्तमुक्तम् । अत्रैव ‘वपुर्दोष्यति सुशुभः’ इति पाठे त्वनुक्तं तत् ।

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

कारणकलापे सत्यपि कार्यानुक्तिर्विशेषोक्तिः । सापि पूर्ववद्द्वेधा ।

परंरक्षमिह न स्वीदृत्तम् ॥ निषेध इति । वक्तुमिष्टसाध्यर्षसा विशेषविवक्षया यः प्रतिषेधः स आक्षेपः ॥ स्मरतीति । श्रीराधां विनासाह । इदानीमिति । विरहसंस्मरणमसौ लुडतीति वक्ष्यमाणम् ॥ नवनीतेति । कृष्णं दत्त्वाह ॥ क्रियाया इति । अत्र फलोक्तेः क्रिया हेतुभूतव लभ्यते । तच्च हेत्वन्तरे अनकं बोध्यम् ॥ अनायासेति । जातयौवनां क्वचिद्वीक्ष्य हरिः मुग्धमाह । वयसि सादृश्ये सति ॥ विशेषोक्तिरिति । गति मित्तिवैऽपीत्यर्थः । पूर्ववदिति । हेतुसमवधानेऽपि कार्योदयोपनिबन्धः प्रतिबन्धरूपं हेत्वन्तरमपेक्षते । तर्थाङ्गमनुक्तं चेति द्वेधा चेत्यर्थः ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘त्वां शीलरूपचरितैः परमप्रकृष्ट-

सत्त्वेन सात्विकतया प्रबलैश्च शालैः ।

प्रख्यातदैवपरमार्थविदां मतैश्च

नैवासुरप्रकृतयः प्रभवन्ति बोद्धुम् ॥’

अत्रासुरी प्रकृतिर्हेत्वन्तरम् ।

‘धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यनहंकाराः क्रियन्तः सन्ति भूतले ॥’

अत्र हेतुर्नोपात्तः ।

यथा वा—

‘कृष्णस्य चञ्चलकटाक्षशरेण भिन्नं

शूलाकरोपि हृदयं त्वमनह किं नः ।

भस्मीकृतस्य भवतो वृषभध्वजेन

किं भस्मसात्त हि कृतो यत् बाहुदर्पः ॥’

अत्र बाहुभस्मीभावस्तद्दर्पभस्मीभावे हेतुः । जाते च तस्मिन्स नाम्-
दिति सत्यपि हेतौ कार्यानुक्तिः । अचिन्त्यहेतुकैयमिति भिदान्तरं केचि-
दाहुः । किं त्वनुकहेतुकैवैयम् ।

त्वामिति । मगवन्त प्रति धीशामुन्नात्वायांणामुक्तिः । त्वां महद्भूपोऽपि महत्तरायेन
पूर्वोक्तमित्यर्थः । शीलं मर्कटादिभिर्मन्दतैरपि निजपट्टप्रणयः । हृष्यन्प्रातरिव्यम-
ह्लयिप्रहः । चरितं विशिष्टपादिसेदुदिर्गणत्वोपार्थनोद्धारणादि चातिमात्रपदैवत वर्म ।
परमप्रकृष्टेन विशुद्धेन सत्त्वेन सात्त्विकतया प्रबलैः शालैः धीविष्णुपुराणारितिः प्रख्या-
ताय ते दैवर्षमार्थविदधाराध्यभूतसत्यवस्तुबोद्धारं कान्मुक्त्वासादिमहपैवस्तेषां म-
तैश्च विद्यमानैरपि बोद्धुं न प्रभवन्ति । सर्वेश्वरत्वेन शत्रुं न ह्यमुचन्तीरुषं । आयुरी
तस्मिन् प्रकृतिर्वेषां वे । तां प्रति शोचन्नाम व्यज्यते । धनं शीलादिषु बोधकारणेषु
सत्त्वस्य तत्कार्यस्य बोधकारणत्वाद्बोधोक्तिः ॥ धनिनोऽपीति । सुभोक्तारमुक्तिर्य
भारदस्योक्तिः । प्रभवः सम्पत्तिः । अनेति हेतुर्भगवत्कालः ॥ कृष्णस्येति । म-
रेण पीडिता गोपलां दपन्ते । वृषभध्वजेन संयुता ॥ अभेति । तर्पणं बाहुदर्पः ।
तस्मिन् बाहुभस्मीभावे । स बाहुदर्पभस्मीभावः ॥ केचिदिति । मगवत्तदव हृष्यन् ।
किरिति । तस्यापि भिदान्तरस्यानुकहेतुकप्रतन्नेवर्षभारितिः । भवः । इत्यमरदर्प-

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २३ ॥

यथा—

‘उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति क्षौमाञ्चलेनावृणु

क्रीडाकाननमाविशन्ति बलयकाणैर्मुहुस्त्रासथ ।

इत्थं वज्रुलदक्षिणानिलकुहकण्ठेषु सांकेतिक-

व्याहाराः सुभग त्वदीयविरहे राधासखीनां मिथः ॥’

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां सामान्यं विशेषेण चेत् समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन तदार्थान्तरन्यासश्चतुर्विधः ।

तत्र साधर्म्यात्सामान्यं विशेषेण यथा—

‘बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥’

अत्र परार्थार्थेन विशेषेण सामान्यात्मा पूर्वार्थार्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

वैधर्म्याद्यथा—

‘गुणानामेव दौरात्म्याद्भुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असंजातकिर्णस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः ॥’

अत्र परार्थेन पूर्वार्थः समर्थ्यते ।

साधर्म्याद्विशेषः सामान्येन यथा—

‘निर्वेदमाप न च न भ्रमणे मुरारि-

र्नाचिन्तयद्यसनमृक्षविलप्रवेशे ।

न उद्भवः कृष्ण प्रति राधिकाविरहोद्रेकं वर्णयति—उन्मीलन्तीति । वज्रुल उन्मील-
न्त्यङ्गुरानुद्गमयन्तीति क्याचिदुक्तेऽन्याह—नगर्लुनीहीनि । दक्षिणानिले यहतीत्यु-
क्तेऽन्याह—क्षौमाञ्चलेनावृण्विति । कुहकण्ठ्याः क्रीडाकाननमाविशन्तीत्युक्तेऽन्याह—
बलयकाणैश्चासथेति । एकत्र यद्गूनां ममेणोपन्यासयमसारीलम्यालक्षरता ॥ सा-
मान्यं चेति । समर्थनमुपपत्तिविन्यासः ॥ बृहदिति । मापे उद्भवस्योक्तिः । क्षोदी-
यान् इत्यतः । संभूय मिलित्वा । नगापगा परेतत्रा इत्यन्दी । गुणानामिति । किणः
दुष्कर्मणप्रणिय ॥ निर्वेदेति । मारदं प्रयुद्धयोक्तिः । ऋक्षस्य जाम्बरतः । मणि म्यम-

आहत्य हन्त मणिमेव पुरं प्रपेदे

स्वादुघमः कृतधियां हि फलोदयान्तः ॥

अत्र विशेषरूपस्त्रिपाद्यर्थश्चतुर्थपादेन सामान्येन समर्थ्यते ।

वैधर्म्याद्यथा—

‘प्राणाः प्रयान्तु मे सद्यस्त्यक्ताया नन्दस्तनुना ।

सत्यं ता एव जीवन्तु यासां फलवती कृतिः ॥’

अत्र पूर्वार्धः परार्धेन समर्थ्यते ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

चस्तुतो विरोधाभावेऽपि विरुद्धतोरिवोभयोरुक्तिर्विरोधः ।

तं विभजते—

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ २५ ॥

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘दायस्तवायं तुहिनाद्रिवायुः सरोरुहं संचरदुष्मसंपत् ।

स्वान्तं निकृन्तन्ति पिकानि कासं वराम्बरं हालहलं किमेतत् ॥’

अत्र वायुसरोरुहपिकान्बरशब्दा जातिवाचिनः । दावोष्मकृन्तनहालह-
लशब्दाः क्रमाज्जातिगुणक्रियाद्रव्यवाचिनः । एषु प्रतिगुणं मिथो विरोध
इव भासते ।

‘ध्वनिः पिकानां मधुरोऽप्यभूत्कटुः शीतोऽपि दाहं तनुते स्म मारुतः ।

सुकोमलोऽप्यच्युत पुष्पकन्दुको भवद्वियोगे पविरेच सुभुवः ॥’

न्तकम् । प्राणा इति । विरहिणीव्याहारः इति प्रयत्नः । नन्दस्तनुनानुकूल-
रूपः । अत्र विपर्ययेय सापत्न्यवर्थवत्तानादन्मातामपि मादराणा प्राणस्थितिर्दुःशरीरेति
सत्यमेतत् । अनुपपद्यमानतया समाख्यमानत्वाथस्वोपपादनाकार्यान्तरागोप्यदातयो-
पन्यासोऽर्थान्तरन्यासः ॥ विरोध इति । चस्तुता इति । अन्यथा विरोध एव स्मात्
विरोधाभासः ॥ दायस्तवेति । गुप्तनयानुरागो प्रति शक्ती पृच्छति । अथ तुहिन-
भायुत्वादिभिर्धतसभिर्जातिभिः सह दायत्वोष्मकृन्तनहालहलानां जातिगुणक्रियाद्रव्याणां
विरोधस्वरूपाभास एव संयोगे ये पदार्थाः सुगन्दास्ते विशेषेण त्रिग दशनेन तु गदा इति
समाधानात् ॥ ध्वनिरिति । दृष्ट्य विज्ञासाह । हे अनुकूल । पविरेचम् । समाधान

अत्र मधुरशीतलसुकोमलशब्दा गुणवाचिनः । कटुदाहपविशब्दास्तु
क्रमाद्गुणक्रियाद्रव्यवाचिनः ।

‘मूर्च्छयति च जीवयति च मुरहर वंशी तवाङ्गनाराजिः ।

साङ्गीभावमनङ्गं नयति च तत्सिद्धिमन्त्रोऽसौ ॥’

अत्र मूर्च्छनजीवने साङ्गीभावश्च क्रिया । अनङ्गो द्रव्यम् ।

‘सरसीकुरुते मनांसि नो मुरहर्तुः पुरतो मृगाक्षि यः ।

अधुना विपिनाय संगते सति तस्मिन्कुलिशः स तु स्मरः ॥’

अत्र स्मरकुलिशौ द्रव्ये ।

‘आगता यमुनाकुञ्जं हारिण्यपि विहारिणी ।

नित्यं वलययुक्तापि राधा न वलयान्विता ॥

एवमाद्युक्तिवैचित्र्येण शेषतोऽपि विरोधो मन्यते ।

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २६ ॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोश्चेष्टारूपयोः रूपं वर्णः संस्थानं च ।

यथा—

‘मुखपुटनिहितकराङ्गुलिरुचलचरणः स देवकीसूनुः ।

क्षणरुदितस्मितकुशलो ब्रजकुलमुदमतितरामतनोत् ॥’

यथा वा—

‘रागः सप्तमु हन्त पदस्वपि शिशोरङ्गेष्वलं तुङ्गता

विस्तारस्त्रिषु खर्वता त्रिषु तथा गम्भीरता च त्रिषु ।

प्राग्वत् । मूर्च्छयतीति । घृन्दाह । चित्तस्थानन्दे लयविधानान्मूर्च्छयति । आनन्दस्य
भोग्यस्य दानाजीवयति च । साङ्गीभावः सम्यक्प्रकाशनमिति समाधानं च ॥ सर-
सीति । विशाखां राधाह । कुलिशो यज्ञम् । पूर्ववदेव समाधानम् । आगतेति ।
षाचिद्रनदेवतापरमाह । हारादिसद्भावेऽपि हारादिविरह इति विरोधाभासः । हारिणी
हारणी । विहारिणी विहारणशीला । वलयानि वलाविकाभूषणानि, नयेन लयेना-
न्विता च । शीतवायुपादादिनास्थानां मिथः साम्यं लय उच्यते तत्रैलर्षः ॥ स्वभा-
वोक्तिरिति । यथैर्धर्ममत्कारस्त एवाप्रालकारः । तेन ‘गोरपत्यं बन्दीवर्दो घातमति
मुखेन यः’ इत्यत्र न प्रगङ्गः ॥ मुखपुटेति । पार्ष्णमायी गार्ग्याह । देवदी श्रीयशोदा ।
‘द्वे नाप्री नन्दभार्या यशोदादेवधीति च’ इति घञनात् । ब्रजकुलमुदं ब्रजजनानन्दम् ॥
स्ववर्णनामुदाहरति—राग इति । श्रीनजराजः नमिद्, पदति । सप्तषु नेत्रान्तपा-

दैर्घ्यं पञ्चसु किं च पञ्चसु सखे संप्रेक्ष्यते सूक्ष्मता

द्वात्रिंशद्वरलक्षणः कथमसौ गोपेषु संभाव्यते ॥'

व्याजस्तुतिर्मुञ्जे निन्दा स्तुतिर्वा रुहिरन्यथा ।

आदौ निन्दास्तुतिर्वा बुध्यते तयोश्चेदन्यथारूढिः पर्यवसानं स्यात्तदा
व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिर्व्याजस्तुतिः । वाच्याभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां स्तु-
तिनिन्दे चेत् क्रमाद्यज्येते तदेत्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'स्वद्विगूर्लं भजतां मुकुन्द लामोऽस्तु दूरे वपुषो निजस्य ।

चिरंतनस्यापि भवेद्विनाशः स्वभाव एवैव तव प्रसिद्धः ॥'

अत्र निन्दया, स्तुतिः ।

'जगति त्वत्समो नान्यः सृष्ट्याऽन्यः समीक्ष्यते ।

कृष्णकीर्तिनरत्नानि कण्ठे यत्कुरूपे न हि ॥'

अत्र स्तुत्या निन्दा ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २७ ॥

एकान्वयबोधकमपि सहार्थबलादुभयोरवगमकं चेत् सहोक्तिः ।

उदाहरणम्—

'मतिरघूर्णत सार्थमलिब्रजैर्धृतिरभून्मधुभिः सह विच्युता ।

दकरतलताल्वधरोष्ठजिह्वानखेषु । पदसु बक्ष स्कन्धनखनासाकटिसुषुषु । त्रिषु कटिल-
लादवक्ष स्तु । पुनस्त्रिषु प्रीवाजहामिहनेषु । पुनश्च त्रिषु नाभिकरसत्पेषु । पञ्चसु ना-
साभुजनेऽहदुजजुषु । पुन पञ्चसु सखेशानुलिदन्ताङ्गुलिपेषु । यदुक्तं सामुद्रिकेन—
'पञ्चसुखमः पञ्चदशैर्ष सप्तः रक्तः पद्मनतः । त्रिहस्रश्लुगम्भीरो द्वाभिशालुणो महात् ॥'
इति । द्वात्रिंशत् बराणि गोपान्तरवर्तिभ्योऽपि तत्तत्क्षणेभ्यः धेष्टानि लक्षणानि यस्या
सः । गोपेषु कथमिति भगवदवतारेभ्यप्येतादृशवताधवणादिति भावः । धृम राग इति
धर्मेधर्षिना तुहतेत्यादिसु संस्थानवर्षना वाचयमनीया । अथ प्रारविषतुत्पयोमिता
च योप्या । प्रहृत्तानागेन रामादीनां प्रेक्षारूपकक्रियाभिः संकन्यात् ॥ त्वद्दृष्टीति ।
कृष्ण कश्चित्प्रविराह । अत्र मुकुन्दसौवभाद्रिद्वेष्टपर्यन्तं मान्यमल निर्धुष गिल विमुद्
तत्पद् विकसन्तीति सुस्तिर्बुध्यते । जगतीति । हरिविमुषा कश्चिद्वक्ष उपपद्यते ।
अत्र त्वमतिशमरः कृष्णवैशुः वाधरकाणि आससीति निन्दा व्यज्यते ॥ सेति । म-
तिरिति । कठितमाधवीयगर्भुद्रिस्त्रिभिः पथमनुकर्तृरूपस्य माधवस्य सगतागमम् ।

व्यकसदुत्कलिका कलिकालिभिः सममिह प्रियया वियुतस्य मे ॥

अत्र मत्यादिगतस्य घूर्णनादेः सहार्थबलादलित्रजादिष्वन्वयः ।

‘सहाधरतलेनास्या यौवने रागवान्प्रियः’

इत्यादौ श्लेषाद्विच्छित्तिविशेषः ।

विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

यत्रान्येन विनान्यः सन्नसन्(वा) न स्यादशोभनः शोभनौ वा स्यात्
सा विनोक्तिरित्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘न विना प्रेमसंपत्त्या विगाति भगवज्जनः ।

न च सा प्रेमसंपत्तिर्विना निःस्पृहतामिह ॥’

‘सांख्ययोगादिकैर्मावैर्विनेयमतिशोभना ।

एकान्तिकी हरेर्भक्तिस्तद्वशीकरणौपधिः ॥’

‘निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥’

इत्यत्र विनाशब्दाभावेऽपि तदर्थविवक्षया विनोक्तिः । एवं सहोक्ताव-
पीति केचित् ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्वात्समासमैः ॥ २८ ॥

अर्थविनिमयः परिवृत्तिः । स च समैरसमैश्च ॥

यथा—

‘इयं कृष्णादङ्गसज्जमुखादाय रुचिरां

वदान्यास्मै राधा रुचिरमणिमालामिह ददौ ।’

उत्कलिका उदाहृत्या । रागे रक्षिमागुरागध ॥ विनोक्तिरिति । न विनेत्यादिद्वयं
भक्तिरहस्यार्थोक्तिः ॥ निरर्थकमिति । चन्द्रदशनं विना नलिनीजन्म न शोभत
इत्याद्यर्थार्थः । एवं सहोक्ताविति । ‘प्रियाविरहिण्येतो मुदितं कमलमम’ इति ।
यस्युतस्तु व्यदपे इमे इत्यन्ये । परिवृत्तिरिति । दानादानरूपेत्यर्थः । स चेति ।
विनिमय इत्यर्थः ॥ इयमिति । वानित्यग्नी शृष्णापेक्षयापि राधायाम्नादपेक्षयापि स-
रीनां च व्यग्रयन्त्याह । अदृशते अदृशयन्धि तुमुगमादां शृष्णादुपादाय एहीनाम्मे

निपीयास्याः कृष्णस्त्वधरमधुदन्तक्षतमदा-

दृहीत्वाभ्यामाल्यो दरतदवलोकं तनुमदुः ॥

अत्र समेन न्यूनेन च विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविकं

भूताश्च भाविनश्च पदार्थाश्चेत् साक्षादिव वर्थन्ते तदा भाविकम् ।

उदाहरणम्—

‘अत्रासीन्नन्दसमेति कलयन्तु धरामिमाम् ।

अथैनामनुपश्यन्तु भावि गोविन्दकीर्तनम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे भूतस्य, परार्धे तु भाविनो दर्शनम् ।

“ काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २९ ॥

हेतुश्चेद्वाक्यार्थः पदार्थो वा तदा काव्यलिङ्गम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘श्रीरागनामरत्नानि यः कण्ठे कुरुते पुमान् ।

कृतान्तात्साध्वसं नासौ दुरन्तादपि पश्यति ॥’

अत्र पूर्वार्धरूपं वाक्यमुत्तरार्धे हेतुः ।

‘गोविन्दचरणद्वन्द्वसौन्दर्यस्वादतुन्दिलाः ।

कदाचिदपि नेच्छन्ति स्वर्गग्रामटिकां युथाः ॥’

अत्र परार्धे पूर्वार्धमेकं पदं हेतुः ।

कृष्णाय रुचिरां मणिमालां ददाँ । पक्षे अङ्गुलिजमालिङ्गनमणिमालां दन्तक्षतम् । ‘मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्तक्षतान्तरे’ इति विश्वप्रकाशः । अत्र समेन समस्य विनिमयः । कृष्णस्त्वधाः श्रीरांभावा अधरमधु निपीय दन्तक्षतमदात् । आत्यः सत्यः पुनराभ्यां श्रीराधाकृष्णाभ्यां दरतदवलोकं ईपदिनिमयदर्शनें गृहीत्वा तनुं देहं दत्तपत्यः । अत्र न्यूनेनाधिकस्य विनिमयः ॥ प्रत्यक्षा इति । स्फुटं प्रतीयमाना इत्यर्थः । न चेयं आदितः । भूतभावितोः भूतभावितुयोक्तैः किन्तु कविना भूतभाविनावपि प्रत्यक्षाविव विवक्षयेते । अत एव विवक्षारूपो भावः कवेरभिप्रायोऽनास्तीति भाविकमिति संज्ञा ॥ अत्रासीदिति । माधुरः पुरोहितो यजमानान् श्रीनन्दीश्वरस्थानामि दर्शयन्नाह । कीर्तनं श्रीभागवतपारायणम् । काव्यलिङ्गमिति । श्रीरागेति । यस्यदण्डाद्विभवां शिष्यमाह । गोविन्देति । निष्क्रामाया भजेः परमपुमर्थतानुपदिशति । मा-

यथा वा—

‘निखिलगुणगमीरे धमाधरोद्धारधीरे

सकलमुखदशीले क्षालिताशेषपीले ।

सुभगनवकिशोरे विश्वचित्ताक्षिचौरे

• सुरभिदि युवतीनां हृन्निभमं सतीनाम् ॥’

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयपदानि हेतवः ॥

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन वस्तु यत् ।

वाच्यवाचकभावं विनापि चेद्वस्त्वभिधीयते तदा पर्यायेण भङ्गचा कथ-
नात्पर्यायोक्तं व्यङ्ग्यस्यैवोक्तिवैचित्र्यविशेषादभिधेयवत् स्फुटा प्रतीतिस्त-
दित्यर्थः ।

उदाहरणम्—

‘जहौ श्रीकृष्णमालोक्य स्थितिं स्वाभाविकीमपि ।

दर्पः कन्दर्पहृदये मानो मानवतीहृदि ॥’

अत्र कन्दर्पो निर्दर्पः । मानिन्यो निर्माना इति व्यङ्ग्यमपि भङ्गचा
शब्देनाभिधीयते ।

यथा वा—

‘व्यक्तं चक्रेण यश्चक्रे राहुम्बीणां रतोत्सवम् ।

चुम्बनैकाश्रयं नित्यं तमनन्तगुणं नुम. ॥’

मटिका लुपुष्पाम् । निखिलेति । शारीशुकयोश्चक्तिः ॥ पर्यायोक्तमिति । विनेति
कन्दर्पो निर्दर्प इत्यादावर्थे श्लोस्यस्य कस्यापि शब्दस्याभिभादर्शनादित्यर्थः । तथापि
वस्त्वभिधीयत इति व्यङ्ग्यस्यापि वस्तुन वाशाक्षिप्तनशाच्चाधेन नर्तन भावनादित्यर्थः ।
उक्तवैचित्र्यविशेषादित्यगूढव्यङ्ग्याया लक्षणाया भावकात् । ननु दर्पमानयोरचेतनयोः
स्थितित्यागे वृत्त्वानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतयो कन्दर्पमानिन्योर्लक्षणासु । मंत्रम् । भट्टीरि-
शेयैर्भिनेयैश्चक्रेणार्यम्बरूपमद्विद्वैव दिनेष तौ तदर्थेधीर्दिदे । उत्तरमिति । रागो-
रथयसंरन्धिनी धीरुष्यस्य सुपमां पार्श्वमार्गी प्रति गृन्दा वर्धयति । जहौ स्वक्यान् ।
स्थितिं स्वैर्यम्, पियमानतां वा ॥ अत्रेति । भङ्गा उक्तिवैचित्र्यविशेषेण । अभि-
धीयतेऽभिधेयवत् प्रकाशयते । व्यक्तमिति । भगवन्तं कथितविरचित्यन्वयमिति वा

१. ‘यद्भव.’ इति पाठः

अत्र राहुः शिरोमात्रो व्यधायीति व्यङ्ग्यमपि भक्त्याभिधेयवत्
प्रकाश्यते ।

उदात्तं वस्तुनः संपत्

संपत् समृद्धिः ।

उदाहरणम्—

‘चिन्तामणिश्चरणभूषणमङ्गनानां

शृङ्गारपुष्पतरवस्तरवः सुराणाम् ।

वृन्दावने ब्रजधनं ननु कामधेनु-

वृन्दानि चेति सुखसिन्धुरहो विभूतिः ॥’

महर्ता-चौपलक्षणम् ॥ ३० ॥

यत्र प्रधानमप्यद्भुतां गच्छति तदप्युदात्तम् ।

यथा—

‘सेयं मधुरा नगरी सुरगुरुभिर्यानिता भगवान् ।

यत्रापतीर्य शतशः सुरद्विपो हेलया न्यवधीत् ॥’

अत्र वीरो नगर्यङ्गम् ।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ

तस्य प्रकृतकार्यस्यैकस्मिन्साधके स्थिते यद्यन्यत्साधकं निर्दिश्यते तदा
समुच्चयः । स च सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे चेति त्रिधा ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘प्रेमा प्रमाणरहितोऽनुपमा गुणश्रीः

सौन्दर्यसंपदसमा रुचिरं च शीलम् ।’

स्तीति । राहुस्त्रीणां रतोत्सवं शुभ्यनैकाग्र्यं यश्चक्रेष चक्रे तं तुम इत्यनुपमाः । अ-
त्रेति । व्यधायीति भगवतेत्यर्थः ॥ उदात्तमिति । वस्तुनो वर्णनीयत्वात् । चिन्ता-
मणिरिति । चित्तवमङ्गलः धीवृन्दावती वर्णयति । सुराणां तरवः वरपट्टमाः । सेय-
मिति । अत्र मधुराया अद्वित्वं भगवत्स्त्वङ्गत्वं परिचायकत्वमिति यावत् ॥ तत्सि-
द्धीति । श्रद्धा उत्सृष्ट्यर्थाः शोभनाशोभनार्थकाः । तां च तथा पर्यवगनादेव न रुचि-

तारुण्यमद्भुततमं सखि राधिकायाः

कृष्णः कथं न भविता वशगो गुणज्ञः ॥'

अत्र प्रेमैव तादृशः कृष्णं वशीकरोति तथापि तदुपरि गुणश्रीप्रभृ-
तिरुपात्तः ।

'संसारमार्गो ह्यधमः स्वभावात्कर्माणि तस्मिन्कटुकण्टकानि ।

गतागताभ्यामपि खेद एव तथापि नास्मिन्कुजनो विरज्येत् ॥'

'प्रियः प्रणयकोविदः प्रणयिनी सदैवोत्सुका

खलः क्षतपराक्रमो गुरुजनः खलोक्तासहः ।

गृहं गृहपतिच्युतं मनसिजस्य पञ्चासवः

कलावतिबहिश्चरा इव लसन्त्यमी पञ्च नः ॥'

अत्र प्रियादयः सन्तः, खलस्त्वसन् ॥ .

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ ३१ ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च यदि युगपन्निर्दिश्येते तदा त्वन्यस्त्रि-
विधः समुच्चयः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।

मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे ज्वलनः ॥'

अत्र पूर्वार्धे गुणयोर्यौगपद्यं परार्धे तु क्रिययोः ।

'अरुणां च नीलनलिनप्रभमपि नयनं प्रिये मयि ते ।

आसन्नश्च मयायं हृदि कम्पश्चम्पक द्योते ॥'

ताविति बोध्यम् ॥ प्रेमेति । काचित्तरुणी राधा वर्णयति । वशगो वशवर्ती । संसा-
रेति । निर्विण्णसोक्तिः । अधमो मन्दः । प्रिय इति । कल्पयत्वा धवां वायां विपक्ष-
कृतसूचनायम् च तत्पतिवेशधारिणा कृष्णेन वक्षितायां प्रसन्नास्तस्मद्यस्त्रामुत्पत्तयन्ति ।
प्रियः कृष्णः । प्रणयिनी त्वम् । अमी प्रणयकोविदप्रियादयः पथ मनसिजस्य पञ्चासवो
पदिधरा इव लसन्ति । तेन प्राणायामस्थितिको मनसिजोऽप्यत्राधिर्भवेदेवेति तत्कीडापा-
त्रीभवेत्यर्थः ॥ स त्वन्य इति । द्वयोर्द्वयोरेव समुच्चय इत्यभिप्रेत व्याख्याति—
गुणौ चेत्यादि । अरुणे इति । यूथेतां सख्यादगुणयोरेकालमुत्पत्त्या समुच्चयः ।

अत्र गुणक्रिययोः ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा ।

एकं वस्तु चेत् क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा तदैकः पर्यायः ।

यदि त्वनेकमेकस्मिन्स्तदान्य इत्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘चेतो मदीयं चिकुरे निपत्य मुखाम्बुजामोदविलासि मुक्ते ।

तस्याः समारूढकुचाद्रिसानुश्रमेण नाभीसरसि न्यमाह्वीत् ॥’

‘कचानां नाथ कौटिल्यं हृदयेऽपि कृतं त्वया ।

काठिन्यं कुचयोरत्र चित्तेऽपि न्यस्तमेतया ॥’

‘विलसन्ति नितम्बिन्यो यत्र चित्राम्बराञ्चिताः ।

विचरन्ति शिवास्तत्र त्वद्वैरिभवने विभो ॥’

‘श्रीमन्त्रजवने यस्मिन्संमदो विधृतः पुरा ।

निधीयन्तेऽधुना तस्मिन्विरहानलविभ्रुपः ॥’

एषु पूर्वस्मिन् युग्मे एकस्थानेकत्रभवनं करणं च । परस्मिन्स्वनेकस्यै-
कत्रेति बोध्यम् ।

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३२ ॥

विच्छिन्त्या चेत्साधनात्साध्यस्य ज्ञानं तदानुमानम् ।

यथा—

‘दशश्चकोर्य एवैताः कृशाञ्जि व्रजसुश्रुषाम् ।

कृष्णास्येन्दुस्मितज्योत्स्नां पिवन्ति यदहर्निशम् ॥’

एवं नमनञ्चलायोः क्रिययोश्च सः । अरणं चेति । लज्जितां हरिगह । एकमिति ।
अनेकस्मिन्नेकमिन्ने द्विकत्रिवादी भवति स्वतो निष्पद्यते । निर्यते वर्ता निष्पाद्यते । चेत
इति । पृच्छन्तीं दूर्तीं प्रति ध्यातसंमुक्तरापस्य हरेर्वाक्यम् । न्यमाह्वीश्रिममर्गभूर ॥ गृही-
तवान्म्यौ प्रेष्टौ प्रति विशाखाह—कचानामिति । नाथ हे श्रीकृष्ण । एतथा धीराधयापि ॥
विलसन्तीति । हतशाल्यं कृष्णं प्रति धीनारदसोक्तिः । शिवाः श्याल्यः । कृष्णेन
सुवलादिमङ्गलं पृष्ट उद्धवस्तमाह—श्रीमन्निति । उभयत्र धान्ये त्वयेति गम्यम् । त-
न्निवृत्तिरधुना सांप्रतमिति भावः ॥ अनुमानमिति । विच्छिन्त्या सोभाविशेषेण । इत-
रथा वहिमान् धूमादित्यत्र प्रसङ्ग ॥ ददा इति । निगूढरागा सखी प्रदराह । इह

यथा वा—

‘यत्र पतत्यवलानां दृष्टिर्नियताः पतन्ति तत्र शराः ।

तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये ॥’

ज्ञापको हेतुरनुमानस्य विषयः, निष्पादकस्तु काव्यलिङ्गस्य, उत्प्रेक्षायामनिश्चिता प्रतीतिः, इह तु निश्चितेति भेदः ।

विशेषणैर्घत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

साभिप्रायानेकविशेषणद्वारा विशेष्यस्य पुष्टिः परिकरः ।

उदाहरणम्—

‘अमेध्यप्रतिजातस्य विद्पात्रस्य विनाशिनः ।

वपुषः परिपोषाय मूढाः पापानि कुर्वते ॥’

अत्र हेयत्वेनासंरक्षणीयत्वाभिप्रायाणि विशेषणानि ।

यथा वा—

‘नवजलधरधामा कोटिकामावतारः

प्रणयरसयशोरः श्रीयशोदाकिशोरः ।

अरुणदरुणदीर्घापाङ्गभङ्ग्या कुरङ्गी-

रिव निखिलकृशाङ्गी रङ्गिणि त्वं क यासि ॥’

अत्र सर्वथागन्तव्यत्वाभिप्रायाणि तानि । एकस्यैव बहुविशेषणविन्यासश्चमत्कारीत्यस्यालंकारता ॥

व्याजोक्तिश्छन्नोद्भिन्नयस्तुल्पनिगूहनम् ॥ ३३ ॥

रूपकवशाद्विच्छिन्नाः ॥ यच्चेति । शरा इत्यतः पूर्वं यदिलध्याहार्यम् । यत्रतत्रेति-पदाभ्यां दृष्टिपानम्बरशरयोर्ब्राह्मिः प्रतीयते । यत्पदाभ्यां तु शरपाताप्रवर्तिम्बरशोथे । अदवं प्रकोपः—‘शङ्कः पुस्तोभासिन्मसः शरपातामिभज्जट्टिनापपन्चाए’ इति । अत्र वस्तुतो व्याप्त्यभावेऽपि द्विविधोक्तिप्रशस्तौ तथाविधानमित्यलंकारता ॥ विशेषणैरिति । विशेष्यस्येन्याक्षिप्यते पुष्टिरित्यर्थः ॥ अमेध्येति । परशोदपरात् शोचति ॥ नयेति । पुस्तोभ्यो वनं यान्तीं काञ्चित् प्रति वाचिदाह । अरुणत् दरोध । पूर्वार्ध-मुदाहरणम् । परस्यैवेति । अन्यथा ह्यपुष्टार्थत्वविरहो दीपाभावात् सादित्यभिप्रायः ॥ व्याजोक्तिरिति । गोप्यं वस्तु येनापि हेतुना प्रतीतं तस्य च केनापि उपना नि-

निगूढमपि वस्तुरूपं कथंचिद्यत्कं केनापि व्याजेन चेतसंनियते तदा
व्याजोक्तिः ।

यथा—

‘अहो शैत्यस्य महिमा हिमानिल तवेदृशः ।

शक्यते न च निहोतुं कृतो येनाधरव्रणः ॥’

अत्र कान्तसंगमहेतुकोऽधरव्रणः शैत्यहेतुकत्वच्छन्नना गोप्यते । न
चेयमपह्नतिः । प्रकृताप्रकृतसादृश्यासंगभात् । अत्र श्लेषेणापि निगूहनं
मन्यन्ते ।

यथा—

‘हस्तेनाद्य मियसखि लसत्पुष्करभेन दूरा-

त्कृष्णेनाहं मदकलदृशा कम्पिताङ्गी विकृष्टा ।

नीचैर्जल्पन्नमति पुरतो भ्रान्तचित्ते गुरुस्ते

हं कालिन्दीपुलिनविपिने दीप्रदन्तीश्वरेण ॥’

इह गाढोत्कण्ठया व्यक्तं वस्तुश्लेषेण संवृतम् ॥

किञ्चित्पृष्ठमपृष्ठं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ३४ ॥

प्रश्नपूर्वकमप्रश्नपूर्वकं वा किञ्चिद्वस्तु कथितं सद्यदि तत्समानान्यव्या-
वृत्तये कल्पते, तदा परिसंख्या । तत्रोभयत्रापि व्यावर्त्य व्यङ्ग्यं वाच्यं
चेति चतुर्धासौ ।

गूहनं व्याजोक्तिरित्यर्थः । अहो इति । विपशामिर्विरितं सुरताङ्गं गोपितुं श्यामलाद ।
हे हिमानिल । अत्र कृष्णसपत्न्यापरशतस्य हिमवायुस्पर्शेऽनुभवप्रतिपादनादक्षयसंगतिः ।
न चेति । उपमानोपमेययोः सादृश्यहिमं न सम्भवतीति नापह्नति । अत्र किञ्चिद-
भिप्रेक्ष्य हेतुन्तरजस्य वस्तुनो हेतुन्तरजलव्यपस्थापनमपि भेदकं वक्ष्य ॥ हस्ते
नेति । वाचिद्वाग्री स्वसरीमादृ । इह तृतीयपादः सगीवाङ्गम् । कृष्णे नन्दरुतुना,
कृष्णवर्णेन च । प्रथमे पक्षे लसतः पुष्करस्य कमलस्येति भाषा यस्य तेन । रमण्युपमे-
त्यर्थः । द्वितीये तु लगन्ती पुष्कराभाप्रकान्तिर्यस्य तेन । हस्तेन । कृष्णादण्डेनेत्यर्थः ।
‘पुष्करं करिदृग्दामे वाचनान्दमुभे जले । व्योम्नि सादृशते पमे तीर्थेपिपिशेषणोः ॥’
इति नामार्थवर्णात् ॥ किञ्चित्पृष्ठमिति । परितः संख्याय यथा सा परिसंख्या । रम

उदाहरणम्—

‘का कृष्णस्य प्रणयजनिभूः श्रीमती राधिकैका
कास्य प्रेयस्वनुपमगुणा राधिकैका न चान्या ।

जैह्व्यं केशे दृशि तरलता निष्ठुरत्वं कुचेऽस्या
वाञ्छापूर्त्यै प्रभवति हरे राधिकैका न चान्या ॥’

अत्र पूर्वार्धेऽसप्रश्ने परार्धे चाप्रश्ने तत्तुल्यान्यस्या व्यावृत्तिः । पूर्वस्मि-
न्पादे व्यङ्ग्या परस्मिन्स्तु वाच्या ।

यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् ।

उदाहरणम्—

‘सत्संगमेनैव भवेद्विरागो विरागतः स्यान्मनसो विशुद्धिः ।

मनोविशुद्ध्यैव हरेः प्रकाशो हरेः प्रकाशेन कृतार्थता स्यात् ॥’

इह कथितपदत्वं न दोषः, विहितानुवादात् ।

क्रियया तु परस्परम् ॥ ३५ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

वस्तुनी यदि क्रियया मिथो हेतु तदान्योन्यालंकारः ।

उदाहरणम्—

‘राधया माधवो भाति माधवेनैव राधिका ।

रंजन्या राजते चन्द्रश्चन्द्रेणोह रजन्यपि ॥’

गानान्याधिज्ययो(वा)धिकेत्वर्थः ॥ का कृष्णस्येति । काचित् सती धीराणां सर्वो-
त्कृतया वर्णयति । जैह्व्यं कुटिलता । केश इत्यादीं ‘जात्याह्यायामेकस्मिन्वहुवचनम-
न्यतरस्याम्’ इति पाणिनिस्मरणादेवत्वम् । अत्र धीराधातुत्वानां चन्द्रावत्यादीनां तद-
न्यासां व्यावृत्तिः । तेन ताभ्यः सर्वोभ्यः धीराधायाः श्रेष्ठ्य सिद्धम् ॥ यथोत्तर-
मिति । वीक्षायामव्ययीभावः । पुरुषार्थप्राप्तं साधनकमं गुरुपदिशति—सत्सं-
गमेनयेति । कृतार्थता पुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः । सा चाविद्याध्वसार्थनिरतिशयान-
न्दशाक्षात्कारलक्षणं हरिप्रकाशाहेतुका बोध्येति प्रकृतोऽर्थः । वस्तुतस्तु तन्प्रकाशरूपं
सा वस्तु युक्ता धान्येन धनमितिवत् तृतीयोपपत्तेः ॥ क्रिययेति । एकजातीयक्रियौ-
मुत्पेनेत्यर्थः । राधयेति । सत्वो वर्णयन्ति । ननु पूर्वमुत्पेनेत्यर्थः कथं जन्मजनकता,

अत्रोभयोर्द्विसंपादनद्वारा मिथो हेतुता ॥

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३६ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनश्रवणादेव चेत्प्रश्नः कल्प्यते, तदेकमुत्तरम् । प्रश्नानन्तरं
चेदसकृद्विचित्रमुत्तरं स्यात्तदा तु द्वितीयमित्यर्थः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘यत्पादपांशुर्बहुजन्मकृच्छृतो घृतात्मभिर्वोगिभिरप्यलभ्यः ।

स एव यद्वृग्धिपयः स्वयं स्थितः किं वर्ष्यते दिष्टमहो व्रजौकसाम् ॥’

अत्र व्रजौकसः किं तपस्तेपुरिति प्रश्नो गम्यते । न चैतदनुमानम् ।
साध्यसाधनयोर्निर्देश एव तस्याङ्गीकारात् । नापि काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य
प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

‘किं गेयं भगवन्नाम किं पेयं तत्कथामृतम् ।

किं हेयं गुरुवैमुख्यं किं ध्येयं तत्पदाम्बुजम् ॥’

न चेयं सप्रश्नपरिसंख्या अन्यव्यावृत्तौ तात्पर्याभावात् ॥

तत्राह—अत्रोभयोरिति । तथा च पूर्वं सतीरेव मिथं उपकारोपरारोपेव तथोक्ति-
रिति प्रतिवस्तूपमा चात्र दृश्या ॥ उत्तरेति । असकृत्प्रश्ने सतीति च ‘योज्यम् ॥
यत्पादेति । धीशुकोक्तिः । स एव धीकृष्णः । अन व्रजौकसः सत्पादः प्रकृताः ।
विवक्षितास्तु सर्वे भक्षाः । दिष्ट भाग्यम् ॥ किं गेयमिति । सतीर्व्ययोः प्रश्नप्रतिवच-
नरूप नाभ्यम् । चत्वारोऽपि पादाः प्रश्नोत्तरात्मानो बोध्याः । अन्यव्यावृत्ताविति ।
भगवन्नामादीनां ज्ञेयत्वावतिशय एव तात्पर्यविश्रान्तेरिति भावः । इदं द्वितीयमुत्तरं
बहुधा पद्यान्तः पद्याद्दृष्टोत्तरं दृष्टम् । तद्य व्यस्तसमस्ततया व्यस्ततया समस्ततया
चेद्वेद्यमादिसमाकलनात् । दिष्टात्र यथा—‘रथैः कथैः किं समरस्य सारं शृपेर्ययं किं
किमुशन्ति भृङ्गाः । तदा भव चाप्यभव च वेयां भागीरथीतीरसमाधितानाम् ॥’
‘की दुराव्यस्य मोहाय का प्रिया मुरविद्विपः । पदं प्रक्षयितकं किं को वन्ताच्छदभूषणम् ॥’

१. रथैः सारं भा, कथैः सारं गीः, समरस्य सारं रथी, शृपेर्ययम् इति, भृङ्गा रथं
पान्छन्ति, तदा भयमाधितानां सेवकानाम्, भागीरथ्याः धीगजायास्तीरनिवाहिनां
तदा भयाभावः.

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाशयते ॥ ३७ ॥

धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्ष्यते ।

कुतोऽप्याकारादिक्रिताद्वा सूक्ष्मः सूक्ष्मधीगम्यः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘राधायाः करकमले शिखण्डदलपक्षमलग्नमालोक्य ।

प्रातः सखी विदग्धा लिलेख तत्रैव कार्मुकं सशरम् ॥’

अत्र करलग्नाचन्द्रकात्सख्या पुरुपायितं ज्ञात्वा तत्र पुरुपधार्ययोर्ध-
नुर्बाणयोर्लिखनेन तां प्रति तत्प्रकाशितम् ।

‘भवनप्राङ्गणसंगतमनङ्गरसमङ्गलं कृष्णम् ।

सकृदवलोक्य सलीलं राधा पिदधेऽवगुण्ठनेन मुखम् ॥’

अत्र कृष्णेन पृष्ठं संकेतसमयमिङ्गितादेव विज्ञाय चन्द्रास्तमनशंसिना
मुखपिधानेन तं प्रति प्रकाशयामास ॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३८ ॥

उत्तरोत्तरं निरूप्यमाणस्योत्कर्षस्य चेत्पर्यन्ते विश्रान्तिस्तदा सारः ।

रामानुरागः । ‘अपि सेविता द्विजिह्वं कथय कदापि केन यान्ति विकारम् । वि-
च्छिद्यमानतनवोऽप्यधिक स्वगुणैर्विराजन्ते ॥’ चन्दनतरवः । प्रहेलिकाप्यत्रैवान्तः
स्यात् । यथा—‘व्याहर मधुरानाथे मम सदेशप्रहेलिका पान्थ । विकला कृता कुहू-
मिर्लभते चन्द्रावली क लयम् ॥’ अत्र हराविति प्रत्युक्तिः । हरि सूर्यः कृष्णश्च । तल-
क्षण चाहुः—‘व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य दर्शनात् । यत्र बाह्यान्तरावयौ क-
थ्येते सा प्रहेलिका ॥’ इति । कुतोऽपीति । धर्मेण स्मारकेणेति शेष । आकारात्स-
स्थानविशेषात् । इङ्गितान्मुखपिधानादिरूपचेष्टाविशेषात् । राधाया इति । नान्दी-
मुखी उन्दाह । कार्मुकं धनुः ॥ अत्रेति । करलग्नचन्द्रकावतसपक्ष्मदर्शनेन पुरुपायित
विदित्वा तत्करतले धनु शरविलिखनरूपेण चातुर्येण तव पुरुपायित मया विदितमित्ति ता
प्रति प्रकटीकृता पुरुषा एव धनुर्भूतो यद्भवन्तीति ॥ भवनेति । सैव तामाह । अ-
त्रेति । चन्द्रेऽस्तपते राति नी रागमो भावीति ज्ञापितमित्यर्थ ॥ उत्तरोत्तरमिति ।
यत्रोत्तरोत्तरमुत्कर्षं प्रतीयते स सार इत्यर्थ । स च परावधिर्धर्मेणोदीच्योऽवधि-

१. दुराव्यस्य मोहाय—रा द्रव्यम्, सुरद्विप प्रिया—मा लक्ष्मीः प्रश्रवितर्के
पद—नु, दन्तच्छदभूषणम्—राग

उदाहरणम्—

‘भूमौ भारतमुत्तमं मधुपुरी तत्रापि तत्राप्यलं
वृन्दारण्यनिहापि हन्त पुलिनं तत्रापि रासस्थली ।
गोपीकान्तपदद्वयी परिचयप्राचुर्यपर्याचिता
यस्यां सन्ति महामुनेरपि मनोराज्यार्चिता रेणवः ॥’

भिन्नदेशतयात्वन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३९ ॥

कार्यकारणयोरेकदेशत्वं हि ख्यातम् । यथाग्निधूमयोः, यत्र तथाभूत-
योरपि धर्मयोर्भिन्नदेशतया युगपदवभासः सा असंगतिः ।

उदाहरणम्—

‘तवाधरौष्ठे क्षतमङ्गलं च मम व्यथार्थं मलिनं च चेतः ।
पीतस्तया ते वदनासवस्त्वं मत्तः कुतोऽनर्थपरम्परेयम् ॥’
भिन्नाधारत्वादियमेकाधाराद्विरोधाद्भिद्यते ॥

समाधिः मुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

आरब्धं कार्यं यदि साधनान्तरयोगादक्लिष्टं समाधीयते तदा समाधिः ।

उदाहरणम्—

‘प्रणम्य पादौ वृषभानुजायाः प्रसादनं कुर्वति पङ्कजाक्षे ।
तथाम्बुदः प्रांशुजगर्जवक्षस्तटीं यथासौ सहसास्य भेजे ॥’

समुच्चये खले कपोतनिपातवत्कारणानां प्राप्तिः, इह त्वेकस्मिन् कारणे
पुष्कलेऽप्यन्यस्य काकतालीयवदापतनमिति भेदः ।

विधामस्यान यत्न तादृश इत्यर्थः ॥ भूमाचिति । नववृन्दावनीयगोवर्धनूचन्द्ररश्मि-
तामि चित्रामि राधाकृष्णौ दर्शयन्ती नववृन्दा तत्र रासस्थलीचित्रितां दर्शयते । इ-
न्तेति ह्येवं । भिन्नदेशेति । कार्यकारणयोरखन्तभिन्नदेशतया स्वीतिरसंगतिः ।
स्वामाविक्रमियः संगतित्यागादिति भावः । तचेति । शृणु राधाह । तथा चन्द्रावल्या ॥
समाधिरिति । केनचित्कचित्कार्यमारब्धं तथोत्कारणान्तरयोगादङ्गदेशेन भिन्नं स्यात्तदे-
त्यर्थः । प्रणम्येति । विशुन्वात्तरी स्मरतीं प्रति धीराधिक्रिया मानभङ्गविधिं वर्णयति ।
अम्बुजाक्षे गोविन्दे । प्रांशुश्च यथा स्यात्तथा । अती वृषभानुभा । असा पङ्कजाक्षस्य ॥

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ४० ॥

आभिरूप्येण चेद्वस्तुनोः संबन्धः संभाव्यते तदा समम् । सद्योगेऽस-
द्योगे चेति द्वैधं तत् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘कृष्णो वरीयान्पुरुषेषु सद्गुणैः श्रीराधिका स्त्रीषु गुणैर्वरीयसी ।

सङ्गं विधातुस्त्वनयोः परस्परं धातुर्नरीर्नाति गुणज्ञतायशः ॥’

‘विसर्गव्यग्रचित्तोऽपि विधिशुक्तविधानकः ।

पिचुमर्दफले फाकः सहकारे कृतः पिकः ॥’

क्वचिदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।

कर्तुः क्रियाफलावासिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४१ ॥

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

क्रमेण च विरुद्धे यत्स एव विपमो मतः ॥ ४२ ॥

द्वयोस्तिवैलक्षण्यादघटित इव योगः स्यात् । यच्च क्रियायाः प्रणा-
शादभीष्टं तत्फलं न स्यात् । प्रत्युतानर्थश्चानभीष्टः प्राप्नुयात् । यच्च का-
र्यकारणगतयोर्गुणयोः क्रिययोर्वा मिथो विरोधः स चतुर्विधो विपमः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘क वज्रसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्रसंनिभौ ।

क चातिसुकुमाराङ्गौ किशोरौ नासयौवनौ ॥’

सममिति । आभिरूप्येणोचित्येन सतः सता योगः असतस्त्वसताभिरूपः साम्यादेव ।
कृष्ण इति । काचित् सखी प्रियौ वर्णयति । धातुर्विधातुः राधया सह कृष्णस्य
संयोगो विधिना सापुहृत इति व्यञ्जयन्ती पौर्णमासी तं श्लाघते— विसर्गंति । वि-
सर्गः कार्यघट्टिः । पिचुमर्दो निम्बः । सहकारः सुगन्धिरात्रः ॥ क्वचिदिति । श्लेषो
योगः घटनामोचितीम् । गुणक्रियाभ्यामिति । कार्यस्य कारणानुकरणे अस्त-
र्तिके संस्यपित्योर्गुणौ क्रिये वा मिथोद्विरुद्धौ तदा द्विधा विपम इत्यर्थः । विपमत्वं च
समविपरीतरूपत्वाद्बोध्यम् । क्व चजेति । मल्लाभ्यां युध्यमानी रामकृष्णौ वीक्ष्य मधु-
रास्था वदन्ति । अत्रेदं च लक्ष्यम् । ‘विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य
पपिरे युगक्षये । मदविभ्रमा सकलया पपे पुनः सपुरस्त्रिवैकतमयैकया दशा ॥’ ईदं
जगदाधारस्य सर्वेश्वरस्य स्त्रीनेत्रकोणकृततत्पानस्य चातिद्वैलक्षण्याद्योगो दुर्घट इवेति

‘कृत्यानलः प्रतिहतः सरथाङ्गपाणे-

रस्त्रौजसा नृपविमुममुखो निवृत्तः ।

वाराणसीं प्रति समेत्य सुदक्षिणान्तं

सत्विग्जनं समदहस्त्वकृतोऽभिचारः ॥’

‘समालनीलोऽपि तवैप नन्दकः संगम्य भूमन्यरसेनयोजिताम् ।

रणाजिरान्तः शरदिन्दुसुन्दरीं यशस्ताति संतनुतेऽद्भुतं महत् ॥’

अत्र नीलगुह्योर्गुणयोर्विरोधः ।

‘जातः सखि मनोजस्त्रे नेत्रेणानन्ददायिना ।

तापं तनोति कृष्णस्य तन्वि चित्रमिदं महत् ॥’

अज्ञानन्दतापयोः क्रिययोः ।

महतोर्यन्महीर्यासावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ४३ ॥

महतोरप्याधेयाधारयोर्विषये तदपेक्षया स्वल्पावप्याधाराधेयौ प्रकृतभू-
मविदक्षया क्रमेण चेन्महीयांसौ स्यातां तदा द्विविधमधिकम् । आधारा-
धेययोरेकस्याधिक्येऽधिकमिति हि निष्कर्षः ।

लक्षणसंगतिः ॥ पितृवैरप्रतिययातनार्यं सुदक्षिणेन राज्ञा प्रेषिता कृत्या भगवथकृत्वा-
लपीठिता परारुख कार्त्वी ददाहेति श्रीशुको वर्णयति—कृत्यानलेति । वृष हे परीक्षित ।
अभिचारे मारणाग्निः । चस्त्रे माहेश्वरी कृत्या सुदक्षिणेन कृता स कृष्णापकारो नाभूत्
प्रस्युत सुदक्षिण एव स्वस्थानपरीवारत्तया दग्ध इति लक्षणयोजना ॥ ‘दृष्ट्वा राधां
निपुणविधिना सुष्टु केनापि दृष्टां धाता हीणः सद्यःसमन्वा यौवन निर्मितितुः । सारं
चिन्त्यन्नद्वजदिह तत्त्वस्य रष्टेः रणास्या वैज्ञाप्यासीदपि तु समभूपूर्वगच्छिर्निर्या ॥’ इति
चात्र लक्ष्यानतरम् ॥ समाहेति । वन्दिनः कृष्णं सुव्रन्ति । जात इति । राधां
विशाखाह । यत्र व्यधिकरणयोरेवयाधिकरणप्रतिसंभानकृतो विरोधस्तत्र विरो-
धामासः । यत्र समानाधिकरणयोर्वेयधिकरणप्रतिसंभानकृतस्यसंगतिः । यत्र तु
तदन्यतरप्रतिसंभान विनेव कृतस्य कार्यकारणगुक्तिविजातीयगुणक्रियासंबन्धमात्रस्य
चर्मकृतिवारकता तत्र विषम इति बोध्यम् ॥ महतोरिति । आश्रितमाधे-
यम् । आश्रय आभारः । महत्त्वाधेये स्वल्पोऽप्याधारधेयमहान् महति वाधारे

क्रमेणोदाहरणम्—

वभौ व्रजेशोरसि या मुरारेर्नीलोत्पलालीदलमालिकेव ।

तनौ ममुस्तत्र कथं गुणास्ते सहस्रवक्त्रेण हि येऽप्यगण्याः ॥'

अत्राधेयभूतानां गुणानां महत्वेऽप्याधारभूतायास्तनोस्ततोऽपि महत्त्वं विवक्ष्यते ।

‘यस्यास्तनोरन्तरलोकि मात्रा विश्वं करेऽद्रिः कमलत्वमाप ।

श्रीराधिकास्याम्बुजदर्शनोत्था मुदो ममुस्ता न हरेर्वतास्याम् ॥’

अत्राधारभूतायास्तनोर्महत्वेऽप्याधेयभूतानां मुदां ततोऽपि महत्त्वम् ॥

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४४ ॥

तिरस्कारकमपि विपक्षं साक्षात्तिरस्कर्तुमशक्तेन केनचिद्वा विपक्षो-
त्कर्षार्था विपक्षीयस्य तिरस्क्रिया तत्प्रत्यनीकम् ।

यथा—

‘कृष्णस्य सौन्दर्यभरैर्विनिर्जितः कामोऽस्य किञ्चित्प्रतिकर्तुमक्षमः ।

राधामिह प्रीतिमतीं विनिर्णयंस्तां बाधतेऽसौ तदगोचरेऽबलाम् ॥’

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४५ ॥

सहजेनागन्तुकेन वा चिहेन यदि केनचिर्दिकचिद्गोप्यते तर्हि मीलितं द्वेषा ।

स्वलोऽप्याधेयधेन्महान् तदाधिकम् । वर्णनीयप्रकर्षः फलम् । वभाविति ।
शारीशुक्योरुक्तिः । सहस्रवक्त्रेण शेषेणापि । अत्रेति । महत्त्वमिहाचिन्त्यशक्तिहेतुकं
बोधयम् । गुणापेक्षया तनोरल्पत्वेऽपि महत्त्वं चारत्वहेतुः । यस्यास्तनोरिति ।
तयोरेवोक्तिः । अत्र मुदा ततोऽपि महत्त्वमिति श्रीराधायाद्वादिनीनाममहाशक्तिसा-
रत्वादिति भवः । तन्वपेक्षया मुदामल्पत्वेऽपि महत्त्व चारताहेतुः ॥ प्रतिपक्ष-
मिति । तत्स्तुतिरत्रार्थात्संपद्यत इत्यवधेयम् तद्विच्छाया बाधात् । कृष्णस्येति ।
तयोरेवोक्तिः । स्पष्टम् । समेनेति । साधारणेन धर्मेणेत्यर्थः । गोप्यतेऽभिभूयते एके-
नापरस्याभिभवो मीलितमित्यर्थः । अभिभवश्च प्रबलसजातीयप्रदृशताप्रदः, तेन व्या-
जोक्तौ नातिव्याप्तिः । तत्र गृहीतस्यैव छान्ना गोपनाद् । उपमानोपमेयभावाविव

उदाहरणम्—

'लक्षारसाङ्कमलिके गिरिघातुचित्रे
वक्षस्युरोजमदलक्षणमम्बुदाभे ।

राधाख्यादुपगतस्य हरेः प्रभाते
कैश्चिन्न नीतिनिपुणैरपि पर्यचायि ॥'

अत्र श्यामत्वं निर्जं गैरिकं त्वागन्तुकम् ॥

स्याप्यतेऽपोह्यते वापि यथा पूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४७ ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यद्युत्तरस्य वस्तुनो विशेषणतया स्थापनं खण्डनं वा सा
द्विधैकावली ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'वृन्दावनं द्विव्यलतापरीतं लताश्च पुष्पस्फुरिताप्रभाजः ।

पुष्पाण्यपि स्फूर्तिमधुव्रतानि मधुव्रताश्च श्रुतिहारिणीताः ॥

'प्रीतिर्न सा प्रीति न या परं जनुर्न तज्जनुर्यत्न महाकुलोद्भवम् ।

महाकुलं तच्च न यत्र वैष्णवं न वैष्णवः सोऽपि न यो ब्रजप्रियः ॥'

यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशं स्मृतिः ।

स्मरणम्

सदृशवस्तुदर्शनेन पूर्वानुभूतस्य तथैव प्रतिसंधानं स्मरणम् ।

उदाहरणम्—

'विक्रमं वारिजं वीक्ष्य मधुपावलिभूषणम् ।

पणीद्विशः स्त्रलद्वेषि वदनं स्मृतवान्हरिः ॥'

क्षणम् चापदुर्लभः । लक्षारसस्तद्भेदिति । तयोव्यक्तिः । मयः सहायि ॥ स्याप्यते इति ।
परं परं वस्तु यत्र पूर्वपूर्ववस्तुविशेषणतया स्थाप्यते निपिच्यते वा सैकावली ग्रन्थना-
न्यावसाभ्यात् । वृन्दावनमिति । श्रीवलदेवस्योक्तिः । अत्र वृन्दावनस्य लतास्तासामप्र-
विशेषणमुखेन पुष्पाणि देयां मधुव्रतास्तेषां च गीतमिति ग्रन्थना । प्रीतिरिति ।
कश्चिद्विशुद्धमनसो वर्णयति । या परं जनुर्द्वितीयं जन्म वेति सा प्रीतिर्न भवतीत्यारिभि-
रेषां प्रीत्यादीनां श्रेष्ठं निपिच्यते । अत्र प्रीतेः परंजनुर्यामित्यम्, जनुर्यो महाकुलो-
द्भवत्वम्, महाकुलस्य वैष्णवत्वम्, वैष्णवस्य च ब्रजप्रियत्वं विशेषणम् । तत्तच्छाश्वति तत्त-
द्भावे निपिच्यते ॥ यथानुभवमिति । अन्वयेऽन्वयीभावः ॥ विक्रममिति ।

विसदृशवस्तुदर्शनेऽपि केचिदेतदिच्छन्ति ।

यथा—

‘शिरीषमृद्धी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता ।

तदा तदास्याः सद्नेषु सौख्यलक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः ॥’

भ्रान्तिमानन्यसंवित्तुल्यदर्शने ॥ ४७ ॥

तेन प्रकृतेन तुल्यमप्रकृतं तस्य दर्शने सति तदन्यत्प्रकृतमिदमिति धीभ्रान्तिमान् अतस्तस्मिस्तद्द्विरित्यर्थः ।

उदाहरणम्—

‘पृष्ठे मणीन्द्रमहसि प्रतिबिम्बमेव

केशस्य केशपरिशेष इति भ्रमेण ।

उल्लासयन्त्यसकृदङ्गुलिपल्लवेन

सा व्यग्रधीरजनि केशवकेशबन्धे ॥’

रूपकप्रथमातिशयोक्त्योराहार्यभ्रमत्वात्ताभ्यामस्य भेदः ॥

• आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्यातिरस्कारनिबन्धनम् ॥ ४८ ॥

यद्युपमेयस्तुतये कैमर्थ्येनोपमानमाक्षिप्यते यदि वोपमानस्यैवोपमेयता तत्तिरस्कारायोपकल्प्यते तदा द्विविधं प्रतीपम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘तव जयति जगत्यां राधिके भ्रुविभङ्गे

किमिति कुसुमचापश्चापमन्यं विभर्ति ।

विलसति मुस्तविम्बे वेधसा वा किमर्थं

व्यरचि विधुविघाने निष्फलोऽयं प्रयासः ॥’.

यथा वा—

‘विनिर्मितेऽस्या वदने विधात्रा दृष्टाम्बुजेन्दू बहुदोषपूर्णौ ।

उज्ज्वलः सुबलमाह । एणीदृशः धीराधायाः ॥ भ्रान्तिमानिति । व्याचष्टे । तेनेति ।

धीकृष्णकेशसंस्कारकाले धीराधायाश्चेष्टां हपमन्नरी विशाखां प्रत्याह—पृष्ठ इति ।

मणीन्द्र इन्द्रनीलः । सा धीराधा ॥ आक्षेप इति । कैमर्थ्ये किंफलकता । उपमानाप-

कर्षः प्रतीपम् । उपमान प्रति प्रतिबुल्वतास्यर्थः । तचेति । धीकृष्णोक्तिः । विनिर्मितेति ।

अशुद्धता सूचयता तयोस्तौ कृतौ द्विरेफ्नाङ्गमसीविलिप्तौ ॥
अनयोरुपमानस्याक्षेपः, किंतु परत्र कैमर्थ्यं गम्यते ।

‘विवेकविधुरः प्रेयान्यत्तेनाप्युपमीयते ।

कृशोदरि तवानेन मुखेन मृगलाञ्छनः ॥’

यथा वा—

‘मम वदनमेव नयनानन्दकमिति मा कृथाः सुतनु गर्वम् ।

अपरोऽपि कश्चिदेवं राकायां शरदि शुभ्रांशुः ॥’

अनयोः पूर्वत्रोपमितिरतिष्पन्ना, परत्र तु निष्पन्नाप्युपमीयमानस्य चन्द्रस्य तिरस्कारायैव ।

यथा वा—

‘अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥’

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसाधर्म्यादसंभाव्यमानमपि कल्पितं तस्यैव तिरस्कृतये ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसान्धविवक्षया ।

ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥ ४९ ॥

प्रस्तुतस्य प्राधान्येन वर्णनीयस्यान्येनाप्रस्तुतपदार्थेन योगाद् संपर्काद्य-
द्वैकात्म्यमपृथक्प्रतीयमानत्वं समानगुणत्वप्रतिपादनाय निबध्यते त-
त्सामान्यम् ।

श्रीराधां कपि सखी स्तौति । तयोरभ्युजेन्द्रोः । अङ्गः कलङ्कः । मसी कनकम् । द्वितीयप्र-
तीये त्रिधा रीतिः—कचिदुपमितेरनिष्पत्तिः कचिन्निष्पत्तिः कचित्त्वर्षयैवानिष्पत्तिरिति ।
तत्र प्रथमा रीतिमाह—विवेकेति । विशाखोक्तिः । तेन प्रेक्षता । अत्र मृगलाञ्छनस्य
स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिः ॥ द्वितीयामाह—ममेति । राधां खलिताह । हे सुतनु राधे,
राकापामिति पूर्णः शरद्वन्द्व ईदृशोऽस्ति । अनोपमेयीकरणमेव शुभ्रांशोरनादृशः ।
तृतीयामाह—अहमिति । दुर्जन निन्दितं हालाहलमुपलक्ष्य कश्चिदाह—हे हालाहल
हे तात । दृष्यः सगर्वः । अत्रेति । उपमेयगत्तोत्कटानेकधर्मयत्कित्तोपमान भवति, त-
दभावाद् सर्वैरेवोपमितिरतिष्पन्ना । तेन दु. राजनकरवरूप यत्किंचिद्गरीश्वत्वेऽपि न शक्तिः ।
व्यतिरेकालकारोऽत्र व्यङ्ग्यः ॥ प्रस्तुतस्येति । योगादिस्य व्याख्यानं संपर्कादिति

‘मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥’

अत्र प्रस्तुततदन्ययोः साम्येन निबद्धं शौक्ल्यमेकात्मता हेतुः, अतो न तयोः पृथगुपलक्षणम् ।

यथा वा—

‘राधे तडिद्वौरि तवैप गण्डयोः कर्णावलम्बी नवकेतकीछदः ।

न सौरभेणापि गतो विभिन्नतां मधुव्रतेनैप विविच्य बोधितः ॥’

अत्र हेत्वन्तरजापि भेदधीः प्राक्तनमभेदं नोदस्यति, तस्य प्रतीतत्वात् ॥

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्थानेकगोचरा ॥ ५० ॥

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यापि वस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५१ ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेणापि याधेयस्य विशिष्टा स्थितिः स प्रथमो विशेषः । या चैकस्यापि वस्तुनो युगपदैकरूप्येणानेकत्र वृत्तिः स द्वितीयः । या तु किञ्चित्कार्यमारभमाणस्य कर्तुंस्तेनैव व्यापारेणाशक्यकार्यान्तरनिर्मितिः स तृतीयः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘लोकान्तरान्तः सुहृदां गतानां गिरश्च रूपाणि च केलयश्च ।

तथैव सन्तीह सुहृज्जनानां मनस्यहो सौहृद ते प्रभावः ॥’

‘राधाप्रतश्च पुरतोऽपि च पार्श्वतश्च

श्रौत्रे च चक्षुषि च वाचि च मानसे च ।

सामान्यं समानगुणनिबन्धनात् । स्वगुणत्यागामावात्तद्वृणतोऽस्य भेदः । मल्लिकेति । दण्डीकविरह । ‘इष्टकेपीकामालानां चित्तूलभारिपु’ इति पाणिनिस्मृतोर्द्वैसत्वम् । राधे इति । इरेरुक्तिः । हे तडिद्वौरि, एष केतकीछदः । विविच्य विविचम् । भिन्नं कृत्येत्तीर्थः । अत्रेति । हेत्वन्तरं मधुव्रतरूप तस्याभेदस्य प्रतीतेषु याधायोगादित्यनुशयः ॥ विना प्रसिद्धमिति । एक आत्मा स्वभावोऽर्थाद्वृत्तिमतो यस्यां सा तथाभूतानेकस्मिन्वर्तमानेत्थर्थः । लोकान्तरेति । युधिष्ठिरादिषु भगवत्पद प्राप्तेषु पश्चात् स्थितानामियमुक्तिः । विभावनात् बह्वया । राधेति । कृष्णः स्वगतमाह । पृथक् पृथक् चकाराः

केनाध्वनैष मदनो हृदि मे प्रविश्य

मां हन्ति हन्त किमियं न निराचकार ॥'

पर्याये क्रमादेकस्यानेकत्र वृत्तिरिह तु युगपदिति भेदः ।

'नयनयुगविधाने राधिकाया विधात्रा

जगति मधुरसाराः संचिताः सद्गुणा ये ।

भुवि पतिततदंशैस्तेन सृष्टान्यसारै-

र्भ्रमरमृगचकोराम्भोजमीन्युत्पलानि ॥'

स्वगुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ५२ ॥

उदाहरणम्—

'नासिकांमौक्तिकं यस्याः पद्मरागोऽधरत्विषा ।

ब्रजनाथ पुरः सेयं तरुणीमणिरीक्ष्यताम् ॥'

अत्र मौक्तिकापेक्षयाधरस्य प्रगुणवर्णता ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यद्यनेन वस्तुना न्यूनगुणत्वेन तदीयवर्णो न गृह्यते, अथवानेन प्रकृतेन
नेदप्रकृतस्य रूपं नानुक्रियते तर्ह्यतद्गुणः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'धवलोऽपि मम स्वान्तं रक्तं वितनुपे हरे ।

रक्तेऽपि विधृतः स्वान्ते न रक्तोऽस्यञ्जुतं महत् ॥'

अत्र रक्तेनापि स्वान्तेन युक्तो रक्ततां नोपयात इत्यतद्गुणः ।

सर्वत्र रामो वृत्ति सूत्रयन्ति । विप्रलम्भप्रकर्षरूपं घत्त्वन्न व्यदधत् । नयनेति ।
काचित्साक्षी वर्णयति । तेन विधात्रा । व्यतिरेकोऽत्र व्यदधत् ॥ स्वमुत्सृज्येति ।
बलीयसा परगुणेन चैव स्वगुणतिरस्कारस्वदवासिच्य रार्दि तद्गुणः । ब्रह्माप्रकृतस्य
गुणोऽप्राप्तीति व्युत्पत्तेः । नासिकेति । हरितंभिषो राधामानीय इती वदति । हे
ब्रजनाथ । मीलिते धर्मिणे न प्रदणम् । सामान्ये स्वगुणस्य न त्यागः, इह, गु गुणमा-
त्रस्याभिभवो धर्मिणः प्रतिपत्तिधेति ताभ्यां भेदः ॥ तद्रूपमिति । वस्तु न्यूनगुण्य-
नत्सृष्टुणं न गृह्यति ॥ 'धवल इति । ललिता हरिमाह । धवलः शुद्धः स्वगुणः ।
रागो रक्तिमानुरागध । उदाहरणसंगत्यापि राधुः राधर्मं न स्वगतीति यौगुणगुदि-

‘क्षीरोदधिजठरभवः सहजन्ना कालकूटस्य ।

तदपि च न सितो न शितिः कौस्तुभ एकः स्वभावतो रक्तः ॥’

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५३ ॥

तथैव यद्विधेयेत् स व्याघात इति स्मृतः ।

केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन साधितं तच्चेदपरेण तज्जिगीषुणा ते-
नैव वान्यथा क्रियते तर्हि व्याघातः ।

उदाहरणम्—

‘उज्जीवयन्ति हृक्पातैर्हृक्पातनिहितं स्मरम् ।

ब्रजेषु नार्यो गौर्योऽपि विभवप्रीतयो ध्रुवम् ॥’

अत्र हरहृक्पातनिहतस्य स्मरस्य गोपस्त्रीहृक्पातैरुज्जीवनमिति साधि-
तवस्तुव्याहननाद्याघातः ।

तदेवमनुप्रासादिव्याघातान्ता अलंकारा दर्शिताः ।

अथ संसृष्टिसंकरौ दर्शयति—

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेनैकत्र या स्थितिः ॥ ५४ ॥

एषां प्रागुक्तानां मिथोनैरपेक्ष्येणैकत्र शब्दभागेऽर्थविषये उभयत्र या
स्थितिः संसृष्टिः नामालंकारः ।

श्याह—क्षीरोति । पूर्वन तदिदमोरधिकगुणन्यूनगुणवाचित्वम्, परत्र तु प्रकृताप्रकृत-
वाचित्वमिति भेदः ॥ यद्यथेति । यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेन । गोपीनां महि-
मान कश्चिद्वर्णयति—उज्जीवयन्तीति । ब्रजेषु स्थिता नार्यो गौर्यः शिवा अपि
विभवप्रीतयः विगतशिवब्रह्माः कुत इत्याह—उज्जीवयन्तीत्यादि । अत्र वाक्यगतकाव्यलि-
ङ्गविरोधाभासयोरद्वाह्निभावेभ्यः संकर्ये च । पक्षे गौर्यो गौराह्वयः । विभवे भगवद्गुणसं-
पत्ती प्रीतिर्वासां ता इति विरोधभङ्गश्च । शिवापेक्षयाप्याधिक्यवर्णनाद्यतिरेकोऽपि
गम्यः । अत्रेति । एकजातीयव्यापाराद्विजातीयकार्योत्तरयं व्याघात इत्यन्ये । ‘प्रदीहि
न मया सीते मृदुत्व तिष्ठ सन्ननि । इत्युक्त्वा साह याम्येषा मृद्धी नाथ त्वया सह ॥’
इत्यत्रापि व्याघात एव ॥ अनुप्रासोपमादीनां पृथक्चारुत्वे सत्यपि मिथः संकर्येण
चाप्यतिचारुत्वमनुभूतम्, अतः संसृष्टिसंकरयोः पृथगलकारत्व दर्शयितुमाह—तदेवमि-
त्यादि । सेष्टेति । एकत्र पक्षेऽल्लटतीना संसृष्ट्यमानत्वात्पृष्टिरित्यर्थः । सुरत-

तत्र शब्दालंकारयोर्यथा—

‘सुरतरुरेप नतानां सुरतरुचिर्गोपरमणीनाम् ।

त्रिभुवनजनकमनीयो जयतादाभीरराजयुवराजः ॥’

अत्र यमकानुप्रासयोः ।

अर्थालंकारयोर्यथा—

‘तारुण्ये नवभूपतौ श्लथनये राधावपुःपत्तने

वक्षोजद्वयदस्युना सजघनेनाक्रम्य मध्यं बलात् ।

पौष्कल्यं निखिलं हृतं त्रिवलिभिः फूत्कारभीत्या गुणै-

र्वद्धा स्थापितमित्यवेत्य भयतो गुल्फौ निलीय सितौ ॥’

अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः ।

उभयालंकाराणां यथा—

‘कृष्णः पायादपायान्नः पूर्णेन्दुसदृशाननः ।

मक्तहत्सरसीहंसः कंसवंशनिःसूदनः ॥’

अत्र यमकोपमारूपकानुप्रासाः संसृष्टाः ।

अविश्रान्तिपुषामात्मन्यद्ग्राह्णित्वं तु संकरः ।

त एव चेदात्मन्यप्राप्तस्वातश्चया मिथोनुग्राहानुग्राहकतां धारयन्ति,
तर्हि संकरनामा ॥

यथा—

‘पाणौ पानीयमानीय पिपासुरपि जानकी ।

शोणिते शोणितभ्रान्त्या भूयोभूयो विमुञ्चति ॥’

अत्र तद्गुणोऽङ्गी भ्रान्तिमानङ्गमित्यनुग्राहानुग्राहकभावः ॥

यथा वा—

‘हृतमुपनतमाः क्रमाद्विरागः कलय कलानिधिर्वैष्णवो विशुद्धः ।

रुदिति । शरीर पठति । एषः ॥ तारुण्य इति । काचित्तरुणी धीराभारं वर्णयति ।
गुल्फौ पादप्रन्थी ॥ कृष्ण इति । अत्र चतुर्षु पादेष्वेते यमकादयथावारोऽलंकाराः
क्रमोद्गोचराः ॥ अविश्रान्तीति । अलङ्करीनां संकीर्यमाणस्वरूपत्वादन्यं संकरः ।
पाणादिति । मनवासीर्यं धीसीताशमेतत् । न चान्न शोणितपदं निहितार्थम्, शो-
णितभ्रान्तिहेतुत्वात्वेदेन शोणिमावयोपात् ॥ हृतेति । मामा हरिराह । रामो

रुचिममृतमयीं क्षिपन्विदूरे प्रविशति विष्णुपदप्रपत्तिवीथीम् ॥'

अत्र रूपकमङ्गी श्लेषोऽङ्गमित्यनयोः संकरः ।

यथा वा—

‘माधव्याः श्रीर्माधवेनैव रम्या माधव्यैवोत्कृष्टया माधवश्रीः ।

इत्यन्योन्यश्रीसमुल्लासहेतू एतौ धातुर्युञ्जतोऽभिज्ञतासीत् ॥’

अत्रापस्तुतप्रशंसाया अङ्गान्यामन्योन्यसमान्यां संकरः ।

यथा वा—

‘निरस्य करलीलया तिमिरनीलचेलाञ्चलीं

रथाङ्गमिथुनस्तनावपि निपीड्य जातस्मितः ।

हियेव निमिपत्कुशेशयदृशं सरागां मियः

प्रियामिव सुधाकरो हरिहरिद्वधूं चुम्बति ॥’

अत्र रूपकोत्प्रेक्षाश्लेषोपमासमुच्चया मिथोङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते । तत्र तिमिरेति रूपकम् । हियेवेत्युत्प्रेक्षा । करलीलयेति श्लेषः । प्रियः प्रियामि-
वेत्युपमा । निरस्य निपीड्येति समुच्चयः ।

यथा वा—

स्मराघनाशीत्यादि । अत्रानुप्रासादयः शब्दालंकाराः संकीर्यन्ते ॥

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्रयः ॥ ५५ ॥

यत्र द्वौ बहवो बालंकारा सहैव प्रतीयन्ते, तत्र चेदेकस्य साधिकाबा-
धिका वा युक्तिर्न स्यात्तर्हि निश्चयाभावरूपो द्वितीयः संकरः ।

ध्वान्तमविद्या च । विरागः शुक्लिमा विषयवैतृष्ण्यं च । रुचिः किरणोऽभिलाषश्च । अमृतं
शुधा मोक्षश्च । अत्र श्लेषेण ‘रूपकमुपपादितमिति तस्याहित्वम् ॥ माधव्याः श्री-
रिति । काञ्चिसखी वर्णयति । माधवी वासन्ती, माधवो वसन्तः । एतावप्रस्तुती,
राधाकृष्णौ तु प्रस्तुती । निरस्येति । राधास्कन्धनिवेशितयामबाहुः कृष्णश्चन्द्रं दर्श-
यन्नाह—हरिहरित् प्राची दिक् सेव बधूर्बनिता । करः किरणः पाणिश्च । रपाही
चकवाकी । कुशेशयं पद्मम् । स्मराघनाशीति । नवमे व्याख्यातम् । अत्रानुप्रास-
गोमूत्रिकाश्वगतिमुक्तकपाटबद्धकपाटानां सांकर्यम् ॥ एकस्य चेति । एकस्यालंकारस्य
न्यायः साधकप्रमाणम्, दोषो बाधकप्रमाणमित्यर्थः । चकारः संकर इत्यनुकर्षणार्थः ।

यथा—

‘नयनानन्ददायीन्दोर्विम्बमेतत्प्रसीदति ।

अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥’

अत्र किं सरोद्दीपकः कालश्चकास्तीति मङ्गचन्तरेणोक्तेः पर्यायोक्तम्, किं वा तन्मुखस्येन्दुतयाध्यवसायादतिशयोक्तिः । अथवैतदिति मुखं निर्दिश्य तस्मिन्निन्दुत्वारोपणाद्रूपकम् । किं वा प्रदोपसमये विशेषणमाहान्यान्मुखस्यावगतौ समासोक्तिः । उत मुखप्रसादप्रलावाद्प्रस्तुतप्रशंसैति बहूनां संशयादयमपरः संकरः ॥

यत्र तु न्यायदोषयोरेकतरस्योपलम्भस्तत्र न सः ।

यथा—

‘विरचिताभयं वृष्णिधुर्यं ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।

करसरोरुहं कान्त कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥’

अत्र श्रीकरग्रहणं करस्यैव संभवेदित्युपमायाः साधकम् ।

‘अहो वत महत्यस्य धृष्टता मीरुतापि च ।

सति तन्मुखचन्द्रेऽन्यश्चन्द्रोऽयं यदुदीयिवान् ॥’

अत्रान्यत्वं चन्द्रेऽनुकूलं न तु मुखे । तत्र तु प्रतिकूलमेवेति रूपकस्य साधकं तत् बाधकं तूपमायाः ।

‘शास्त्रज्ञमास्करं संज्ञा त्वामालिङ्गति सर्वदा ।’

अत्रालिङ्गनमुपमाया बाधकम्, सत्याः पतितुल्ये तद्संभवात् । तेन रूपकस्यैव साधकं तत् ।

नयनेति १ कस्यचित्कथेर्वाक्यम् । आशा विसात्स्नूपाथः । समानिभिरम्, गाम्यप्रत्या-
वित्तमानस्थितिशङ्काजनितमोहश्च । इन्दुप्रगाढे सत्यपि ‘समोनाशामायाद्दृशेणोपिश्च ।
उत्र द्वयोः सह प्रतीतिः, तस्य ‘नरासित्तदधिगद्वाष्ट्रपनादप्रवागे’ इत्यारिष्टं प्राणुकं इष्ट-
व्यम् । अत्र रूपदोषमयोदमयोरेषि प्रतीतिः साधकं बाधकं च निर्दिष्टं न, साधकः ॥
यत्रेति । स संकरः । विरचितेति । गोप्यः रूपो साधयति । दे । इतिगुर्वेति ।
‘प्राप्यं बहुदेवस्य कथिजातस्यवात्मजः’ इति गर्भोत्पत्त्या प्राचीनगुणवन्वमारोन्देति सो-
ध्यम् । दे कान्त वरः सरोरुहमिषेरुपनिषत्प्रमाणः ॥ अहो इति । इति इतिराह ।
अस्य चन्दसः ॥ शास्त्रज्ञेति । गुणा रविपत्नी । पश्ये संज्ञा धर्म्य इ हानम् । सम्भवात्

‘मुखेन्दुस्तव गोविन्द स्फुरत्कनककुण्डलः ।’

अत्र कुण्डलवत्वमिन्दौ प्रतिकूलमसंभवादिति रूपकस्य बाधकम् ।
साधकं तूपमायाः । एवमन्यच्च सुज्ञैः परीक्ष्यम् ॥

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।

व्यवस्थितं च

एकस्मिन्नेव पदे यद्युभावपि शब्दार्थालंकारौ स्फुटं तिष्ठतस्तदा तृ-
तीयः संकरः ।

उदाहरणम्—

‘शैवाललक्षणविलक्षणलक्ष्मलक्ष्मी-

रुद्धण्डरश्मिविशमण्डलमण्डलमानः ।

ममश्चिरं हरि हरित्सरसीरसेभ्यः

प्रत्युन्ममज्ज शनकैरमृतांशुहंसः ॥’

अत्रैकपदविषयौ रूपकानुप्रासौ न तु संसृष्टिवत्पृथक्पदविषयौ । एव-
मन्यच्च बोध्यम् ।

तेनासौ त्रिगुणः परिकीर्तितः ॥ ५६ ॥

अनुप्रासानुप्राहकतया संदेहेनैकपदबोध्यतया चासौ संकरस्त्रिधः ॥

अथालंकारदोषान्दर्शयति—

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

ब्रूक्तेष्वन्तः पतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५७ ॥

तथा हि—वैफल्यप्रसिद्ध्यभाववृत्त्ययोग्यता अनुप्रासे दोषाः, ते क्रमा-
दपुष्टार्थत्वप्रसिद्धिविरोधप्रतिकूलवर्णत्वरूपास्तत्स्वाभाव्यात् ॥

शानमेव रतिपतीति केचित् ॥ स्फुटमिति । विषये पदे पादे येति व्याख्येयम् ।
तर्थाभिपुण्ड्रं साहित्यत्वात् । शैवालेति । कृष्णधन्वोदयं वर्णयति । शैवाल-
लक्षणे शैबलरूपं यद्विलक्षणं विशिष्टं लक्ष्म कलद्रुस्तेन लक्ष्मीः शोभा यस्य ।
अतिकमनीयवस्तुनि दृष्टिदोषहरणाय मयी न्यस्यन्तीति श्लोके प्रसिद्धम् ।
शनेनारोपविषयारोच्यमाणयोर्विपरीतोपन्यासेनापि रूपकं दर्शितम् । प्रत्युन्मम
उत्पिः । सप्रमथस न्यूनत्वं परिहर्तुमाद—उधेति । एतामनुप्रासादीनाम् ॥

यथा—

‘इन्द्रनीलतनुर्नन्दसूनुरानन्दकन्दलः ।

कंस त्वद्वंशविध्वंसी मया स्वप्ने विलोकितः ॥’

अत्रायमनुप्रासो वाच्यं न पुष्पातीति निष्फलः ।

‘द्वन्द्वं द्वन्द्वं वादयद्दुन्दुभीनां नन्दद्वन्द्वं व्योम्नि वृन्दारकाणाम् ।

हर्षोत्कर्षादिन्दुकुन्दद्युतीनां सान्द्रानन्दं नन्दसूनुं ववन्दे ॥’

अत्र सर्वेषां देवानां शौक्ल्यमप्रसिद्धम् ।

‘शिखण्डिताण्डवकूरे’ इत्यादौ तु वृत्तिविरोधः । इह हि शृङ्गारे वृत्ति-
रूपनागरिका युज्यते ॥

यमकस्य पादत्रयगतत्वमप्रयुक्तता ।

यथा—

‘राधैव सौभाग्यविधौ समाना न कापि तस्या रमणी समाना ।

मयूखजालेन हि हीरकाणां भवन्ति मुक्कारुचयः समा ना ॥’

उपमायामसादृश्यासंभवावुपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वाधिक्यं चा-
नुचितार्थता ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘दिङ्मण्डलमिवाभाति प्रसूनं पश्य सुन्दरि ।’

अत्र दिङ्मण्डलप्रसूनयोः सादृश्यं नास्त्येव ।

‘त्वदास्यान्निर्गतं वाक्यं चन्द्रादिव मधु क्षरत् ।’

इन्द्रनीलेति । कंसं प्रति तस्य हितकारी कथिदाह । हे कस । अचेति ।
वाच्यं कंसविपरप्राप्तिरूपमर्थम् । द्वन्द्वमिति । राधेयं गृहमागल्य विशयः क-
थयन्ति । वृन्दारकाणां द्वन्द्वं कर्तृभूतं नन्दसूनुं ववन्दे इत्यन्वयः । कीदृशम् ।
नन्दत् सष्टद्वियुक्तं दुन्दुभीनां द्वन्द्वं द्वन्द्वं वादयत् । ‘धीधुत्सन्दामन्दमन्दा-
रवर्षैः’ इति तृतीये पादे तु सति विशेषणम् । युववीर्याभ्यां धीराधिकायाः
श्रेष्ठय श्रीञ्जलिता वर्णयति—राधैवेति । समाना मानसहिता संमागदुरःसारमस्याः
कृष्णकर्तृकं सौभाग्यविधानमित्यर्थः । सौभाग्यजनके कृष्णागुरजनरूपे विधौ राधेव
सगर्वा नान्या तद्व्योधादेवेति वा । अत एवान्या कापि रमणी तस्यां रामाना मुत्प्या न
भवति । तच्च दृष्टान्तः—हीरकाणां मयूखजालेन सह मुक्कारां कान्तयः समानुत्प्या ना
भवन्ति । नास्त्येव निषेधे ॥ उपमायामिति । आसादृश्याधिक्यमनुचितार्थता ना-

अत्र चन्द्रान्मधुक्षरणमसंगवि ।

‘देवोऽयं पुष्पकोदण्डश्चण्डाल इव दारुणः ।’

अत्र जात्या न्यूनता ।

‘इन्दुरेप सुधाविन्दुरिव सर्वरसायनः ।’

अत्र प्रमाणेन ।

‘करटोऽयं दीर्घजीवी मार्कण्डेयो मुनिर्यथा ।’

अत्र जात्याधिक्यम् ।

‘पातालमिव ते नाभिर्वेणीयं यमुनोपमा ।’

अत्र प्रमाणेन । एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयस्य कदर्थनादनुचितार्थता ॥ साधर्म्यगता न्यूनता न्यूनपदता । अधिकता त्वधिकपदतैव । क्रमेणोदाहरणम्—

‘राधयालिङ्गितः कृष्णस्तारहारद्युतिं दधत् ।

विद्युतालंकृतो नीलबलाहक इवावभौ ॥’

अत्र बलाहकस्य सबलाकत्वानुक्तेर्न्यूनपदता ।

‘चामीकराभं वसनं वसानः शिखण्डचूडो हरिरावभासे ।

विभूष्यमाणः क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्वलाकाभिरिवाम्बुवाहः ॥’

अत्र तस्य सबलाकत्वातिरेकादधिकपदता ॥

उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदः कालपुरुषविध्यादिभेदश्च भग्नमक्रमता ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘सुधेव मधुरं वारि’ अत्र लिङ्गभेदः । ‘कीर्तिज्योत्स्ना इवोज्ज्वला’

अत्र वचनभेदः ।

‘हरिरानन्दयद्राधां पद्मिनीमिव दीप्तिमान् ।’

तिवामतीति तदात्मकं तदित्यर्थः । उपमानं जात्या प्रमाणेन च न्यूनं चेद्भवति तदा दोषः । जात्या प्रमाणेन वा चेदधिकं भवति तदापि दोष इत्यर्थः । अत्र प्रमाणेनेति । न्यूनतेत्यनुपपद्यते । करटः काकः । ‘काके तु करटारिष्टवत्पुष्टसहस्रजाः’ इत्यमरः ॥ साधर्म्यगतेति । तदात्मत्वादित्याशयः । राधयेति । सन्धयो यर्णयन्ति । नीलबलाहको घनापनः । चामीकरेति । क्षणरोचिर्द्युगुत् तस्योपमानस्य ॥ हरि-

अत्र कालभेदः । आनन्दयतीति तु युक्तम् ।

‘भासि त्वं कल्पवल्लीव राधेऽभीष्टफलप्रदा ।’

अत्र पुरुषभेदः । कल्पवल्ली हि भाति ।

‘कृष्णे प्रवहतु प्रीतिस्तव गङ्गेव सर्वदा ।’

अत्र विधिभेदः । गङ्गा तु वहति ॥ एषु धर्मोभयनिष्ठतायाः प्रकान्तायाः स्फुटमनिर्वाहात्तथा । यत्र लिङ्गादिभेदेऽपि सारूप्यादृपं न भिद्यते तत्र नैव दोषः ।

यथा—

‘हन्त रत्नैरिवानर्घ्यै रामनामाक्षरोत्करैः ।

भूपितोऽहं भूरिभागः किमन्यैर्भूपणैस्ततः ॥’

‘दीव्यन्ती शंभुमुकुटे गङ्गेव त्वत्पदाम्बुजे ।

महितेहितलाभाय तनुतामीश मे शुभम् ॥’

‘विधुबद्धमहामोदा बुद्धिस्ते सागरा इव ।

अतुलं वत गाम्भीर्यं स्थैर्यं च दधते भृशम् ॥’

एषूक्तिवैचित्र्यादुभयानुयायी धर्मः प्रतीतः ।

उल्लेखायां यथा शब्दप्रयोगेऽवाचकता तस्य साधर्म्यमात्रवाचित्वात् ।

यथा—

‘एष मूर्तो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम् ॥’

अर्थान्तरन्यासेऽतात्त्विकोल्लेक्षितार्थसमर्थनमनुचितार्थता ।

रिति । क्षितिमान् रविः । एष्विति । तथा भद्रप्रक्रमतेत्यर्थः ॥ यत्रेति । आदि-
पदाद्वचनान्तरग्रहणम् । हन्तेति । रत्नैस्त्वरत्नैर्विद्यनयोर्मिति तुल्यरूपता ॥ ‘दीव्यन्ती-
ति । हे देश, त्वत्पदाम्बुजे शुभं तदुत्तमम् । कीदृशे । शंभुमुकुटे दीव्यन्ती । हितलाभाय
महिते च । गङ्गेव । गङ्गा च शुभं तदुत्तमम् । कीदृशी । शंभुमुकुटे दीव्यन्ती । ईहि-
तलाभाय महिता च । अत्र द्वियचनकवचनयो रूपं न भिद्यते तेन वचनशेषोऽयम् ॥
विध्विस्ति । विधुः कृष्णधन्वश्च । दधते धारयन्ति च । ‘दध धारणे,’ ‘दधाम् धार-
णपोषणयोः’ इति धातुद्वयसाङ्ख्यात् । अयं प्रकृतिशेषः । वचनशेषमात्रं चोच्यते ॥

यथा—

‘तन्वि त्वन्मध्यमालोक्य व्रीडयैव विनिहुतः ।

केशरी हन्त कस्तिष्ठेन्नूनोऽधिकगुणैः सह ॥’

समासोक्तौ तुल्यविशेषणवशात्प्रतीतस्यापि परार्थस्याप्रस्तुतप्रशंसायां
व्यञ्जनयाधिगतस्य प्रस्तुतस्य च शब्देन पुनरभिधानं पुनरुक्तता ।

यथा—

‘कलावता निशां नीत्वा जागरेण कुमुद्वती ।

मीलन्नेत्रोत्पला निद्रां प्रातः प्राप वधूरिव ॥’

अत्र वधूरिवेत्यपुष्टार्थम् । एवमन्यच्चोहनीयम् ।

व्याख्यातमिदं संपूर्णं काव्यलक्षणम् ।

मम्मटाद्युक्तिमाश्रित्य मितां साहित्यकौमुदीम् ।

वृत्तिं भरतसूत्राणां श्रीविद्याभूषणो व्यधात् ॥

इति श्रीभरतसूत्रवृत्तौ साहित्यकौमुद्यामर्थालंकारनिरूपणो नाम दशमः परिच्छेदः ॥

एकादशः परिच्छेदः ।

कृपया यस्य भक्तानां न किञ्चित्परिशिष्यते ।

मनसि स्फुरतु श्रीमान्ममासौ श्यामसुन्दरः ॥

इह भरतोक्तेभ्यः केचन परिशिष्टाः प्रदर्श्यन्ते—

तन्वीति । राधां हरिराह । केशरी सिंहः । अत्र मध्यदर्शनजलत्रया सिंहस्य बने
निहुतिरवास्तवीति तत्रोपपत्तिचिन्ता न युज्यते ॥ कलावतेति । विभात सस्यो वर्ण-
यन्ति । कलावता चन्द्रेण गृह ॥ एतावता मन्धेन भरतसूत्राणि व्याख्यातानि, वक्ष्यमा-
णपरिशिष्टानि स्वभियुक्तेभ्यः सृष्टीतानीत्युपसहारव्याजेनाह—मम्मटेति । एतेन
स्वकरोलकल्पनापि निरस्ता ॥

इति श्रीवृष्णानन्दिन्यां साहित्यकौमुदीटीकायां दशमः परिच्छेदः ॥

अथ भरतोक्तपरिशेषान्वक्तुं स्वाचिनपादस्य श्रीभगवतः स्मृतिं महलमासास्ते—
ष्टपयेति । यस्येत्युभयप्रान्येति देहलीदीपकन्यायात् ॥ केचनेति । ए-योऽन्येऽपि
यन्ति । ते च प्रायः स्वोक्तेष्वन्तः स्फुरिति नोद्विगताम्, मुगमनीयं तु गुप्ताप्रधिपणं ।

तत्र शब्दालंकाराः—

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।

चात्रयं यत्र भवेत्सोऽर्थं भाषासमक उच्यते ॥ १ ॥

उदाहरणम्—

‘गञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसारसमीरे ॥’

अत्र संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यवन्तीनागरापभ्रंशैरेकविधः श्लेषः ॥

अन्योऽर्थो विस्फुटं यत्र विन्द्वादिप्रच्युतावपि ।

प्रतीयते विदः प्राहुस्तद्विन्दुच्युतकादिकम् ॥ २ ॥

यथा—

‘सुन्दरि विन्दुच्युतके तव नैपुण्यं वभूव पुण्येन ।

शशिमुखि वशीकृताभृद्वंशी मम यत्त्वया त्वरया ॥’

यथा वा—

‘मुश्यामा चन्दनवती कान्ता तिलकमूपिता ।

कस्यैपानङ्गभूः प्रीतिं मुजङ्गस्य करोति नं ॥’

अत्रानङ्गभूरित्यत्र विन्दौ विच्युते नगभूरिति, भुजंगस्येत्यत्र विन्दुच्युतौ मुजंगस्येति भवति ॥

‘मन्द्रैः कलापिनामेते पक्षिणां धरणीरुहाः ।

विरुतैः स्वागतानीव वारिवाहाय तन्वते ॥’

मशुळेति । मानवतीं प्रति सतीवाक्यम् । कलेन मधुरसूक्ष्मध्वनिना गम्भीरे मनोहरे केलिकीरे खेलाशुके । धीरे मन्दे गन्धसारसमीरे चन्दनानिलि ॥ अन्योऽर्थ इति । स्पष्टम् । सुन्दरीति । राधां हरिराह । रंजयतीना मम वंशीति स्फुटमपरोऽर्थः । सुदयामेति । सविन्दुपक्षे कान्तेति पदं विशेष्यम् । पीदशी । जनङ्गभूः कामनिय-
सास्थानभूता । भुजङ्गस्य कामिनः । विन्दुविच्युता तु नगभूः पर्वतभूमिरिति विशेष्यम् । तत्पक्षे चन्दनतिलकीं सरुभेदी । कस्य भुजङ्गस्य सारस्य । इदं विन्दुच्युतकं नाम वा-
च्यम् ॥ मन्द्रैरिति । एकपदत्वे मन्द्र धीरमेकं लपन्तीति मन्द्रैकजापिनरत्वेण पक्षि-

१. वंशीशब्दे विन्दुच्युतं ‘वशी’ इति जायते.

अत्र मन्द्रैरिति विसर्गविच्युतौ मन्द्रैकलापिनामिति भवति ॥ एवम-
न्यच्च वर्णच्युतकादिकमूहनीयम् ॥

च्योतयित्वाक्षरं किञ्चिद्दत्त्वा चान्यत्प्रकाश्यते ।

अन्योऽर्थो यत्र तत्प्राहुश्च्युतदत्ताक्षरं बुधाः ॥ ३ ॥

उदाहरणम्—

‘पूर्णचन्द्रमुखी-रम्या यामिनी निर्मलाम्बरा ।

करोति कस्य न स्वान्तमेकान्तमदनोत्तरम् ॥’

अत्र ये च्युते के दत्ते कामिनीति भवति । उभयोस्तुत्यानि विशेषणानि ॥

यथा वा—

‘कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥’

अत्र रसाल इति वक्तव्ये साल इति रश्च्युतः । वन इत्यत्र यौवन इति
यौर्दत्तः । वदनेति मे च्युते वक्ष्य ।

न लक्ष्यते स्फुटं यत्र पदसंधानकौशलात् ।

क्रियादि सदपि प्राज्ञैः क्रियाशुभादि तत्स्मृतम् ॥ ४ ॥

णामिति विसर्गच्युतकम् । एवमन्यच्चेति । ‘महानपि सुधीरोऽपि बहुरज्युतोऽपि सन् ।
विरसः क्रूरपरिरो नदीनः केन सेव्यते ॥’ अत्र नदीनपदे नकारच्युता दीन इति भ-
वति । नदीनः सुमुद्रः, दीनः कृपणः इत्यक्षरच्युतकम् ॥ ‘भिक्षवो रुचिराः सर्वे
सुरसाः सकलप्रियाः । क्षमायामभिसंपन्ना दृश्यन्ते गौडनीश्रुति ॥’ अत्र भिक्षव इत्य-
स्मिन्पदे भव्यजनच्युताविश्व इति भवति । क्षमाया पृथिव्याम् । उभयोस्तुत्यानि
विशेषणानि । इति व्यजनच्युतकम् ॥ ‘हरः क्षयी तापकरः सुरेशः शम्भो हरिर्गो-
त्ररिपुर्षिषस्तान् । चन्द्रो द्विजहाथय इत्युपेल लक्ष्म्या श्रुतः पातु विधिर्जगन्ति ॥’
अत्र हरो द्विजहाथितः, चन्द्रः क्षयी, विनस्तान् तापकरः, सुरेशो गोत्ररिपुः, विधिः
शान्तः, इत्युपेल शान्ता लक्ष्म्या श्रुतो हरिर्जगन्ति पातिविति स्तानच्युतकम् । इद-
मन्ये नाशिक्रुन्ति । अस्तानस्थपदत्वदोषरूपत्वात् ॥ च्योतयित्वेति । स्फुटम् ।
पूर्णेति । उभयोर्बामिनीकामिन्योः यगन्तागमे श्रोपितभर्तृणां विह्वला वीक्ष्य दूतोः
संवादः । कूजन्तीति । स्फुटमेव वृत्ता ध्या(ब्धा)वदानम् । अप्रान्यो विवक्षितोऽर्थः ।
श्रुताक्षरं दत्ताक्षरं च्युतदत्ताक्षरं चेति व्याख्येयम् ॥ न लक्ष्यते इति । स्फुटम् ॥

यथा—

‘पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।
तस्मै गां च सुवर्णं च सर्वाण्याभरणानि च ॥’

अत्रादुरिति क्रिया ॥

यथा वा—

‘नवरत्नमयी माला कण्ठे रामस्य सीतया ।
अत्र क्रियापदं गुप्तं प्रत्यक्षेऽपि क्रियापदे ॥’

अत्र प्रत्यक्षेपीति च ।

‘माधवस्य पुरोऽप्यासां साध्वीनां गोपसुश्रुवाम् ।
राजते वदने तन्वी नापि स्वमियचेतसाम् ॥’

अत्र मेति कर्ता ।

‘साकं सखीभिरागत्य काननेऽस्मिन्दिने दिने ।
उत्क्राप्युत्क्राय मे राति राधा वामतया वत ॥’

अत्राकमिति कर्म ।

‘पूतिपङ्कमयेऽत्यर्थं कासारि दुःखिता अमी ।
दुर्वारा मानसं हंसा गमिष्यन्ति घनागूमे ॥

अत्र दुर्वारिति करणम् । एवमन्या च संप्रदानादिगुप्तिः सुधीभिरूह-
नीया ॥

पाण्डवानामिति । अत्राधनो य उपागतस्तर्भु गवादिकमदुरिति संबन्धः ॥ नव-
रत्नेति । प्रत्यक्षेपि प्रक्षिप्ता । निहितेत्यर्थः । क्रियापदे विवाहकाले । अत्र न गर्भितव्यं
दोषः । गोपनस्य सम्पन्नप्राप्तेः । माधवस्येति । शारी शुक्रमाह । अत्रां गोपसुश्रुवाम्
वदने धवस्य फलुः पुरस्त्वन्वी स्वत्पापि मा शोभा न राजते । कीदृशीनाम् । स्वप्रिये
नन्दसूत्री चेतो यासां तास्तथाभूतानाम् । प्रियस्य पुरस्तु महती शोभेत्वाः । मरुता-
मिनी श्रीराधां वरपदेति आर्याप्रोक्तः शुक्रः कानिक धीकृष्णवाक्यमनुवदमाह । सा-
कमिति । सखीभिः सहस्मिन्कानने आगत्य उत्क्रापि वा राधा मे मय्य कृष्णायारु
दुर्गां राति । अत्र हेतुवांमतयेति । अनौचित्यकारिणीयं न बन्वेति भावः ॥ पूर्तीति ।
दुर्वारा इष्टजलेन दुर्वारा दुःखेन वारयितुं शक्या इति प्रतीतिः ॥ अघेति । परि-

अथार्थालंकाराः—

एकस्य बहुधोल्लेखादुल्लेखं कवयो विदुः ।

यथा—

‘मल्लानामशनिः’ इत्यादि ।

यथा वा—

‘आनम्रामसितभ्रुवोरुपचितामक्षीणपश्माङ्कुरे-

प्वालोलामनुरागिणोर्नयनयोराद्रौ मृदौ जल्पिते ।

आताम्रामधरामृते मदकलामम्लानवंशीस्वने-

प्वशास्ते मम लोचनं ब्रजविधोर्भूर्ति जगन्मोहिनीम् ॥’

प्रकृते स्थापितेऽन्यस्मिन्प्रतिपिद्धे च निश्चयः ॥ ५ ॥

अन्यस्मिन्प्रकृतादारोप्यमाण इत्यर्थः ।

यथा—

‘नासौ नन्दसुतो देवि तापिञ्छोऽयं निभाल्यताम् ।’

यथा वा—

‘हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।

विश्या इत्यर्थः । एकस्येति । एकस्य वस्तुनो बहुधा विविधरूपेणोत्प्लाव्यभारणाद्धेतोः प्रहीतृभेदद्विषयभेदाच्च द्विधासौ क्रमेणोदाहियते—मल्लानामिति । व्याख्यातं प्राक् । इह नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्तद्वर्णयोगरूपनिमित्तभेदाद्बहुभिर्प्रहीतृभिर्वहुधावधारितम् । भयविस्मयरुच्यादिकं यथायथ प्रयोगहेतुः । न चैतन्मालारूपकं भ्रान्तिमान् वा, भगवतोऽशानित्वादिधर्माण्डं वास्तवत्वाद्प्रहीतृवहुत्वाच्च ॥ आनम्रामिति । लीलाशुकस्य कवेर्हक्तिः । स्फुटमलंकारान्तरविच्छित्तिमूलधायमीक्ष्यते । ‘गुह्वंचस्यङ्गुनोऽयं पीर्ता भीष्मः शरासने’ इत्यत्र श्लेषयोगः । ‘वज्रपञ्जरमिति शरणार्थिनः, कल्पतरुरिति धनार्थिनः, काम इति तरुण्यस्य कृष्णं विदुः,’ इत्यत्र रूपकयोगः ॥ प्रकृत इति । स्थापिते तापेनावहिते अन्यस्मिन्प्रारोप्यमाणे प्रतिपिद्धे भिन्नत्वेनोक्तं च सति निधयो नामालंकारः । आरोप्यमाणं च सादस्यातिशयेनारोपविषयतां नीयमानमुपमानमित्यर्थः । भ्रारोप्यमाणप्रतिपिधपूर्वकं प्रकृतस्थापनं कथितप्रकृतस्थापनपूर्वकं आरोप्यमाणप्रतिपिधः क्रमेणोदाहरणयोर्दृश्यम्(ः) । हृदीति । शरवर्षिताया संभाव्यमानं स्मरं

शक्यत्वाद्विरोधस्तुल्यबलत्वं चोभयोः कार्यत्वात् । उभयोरपि नमनयोः
स्पर्धायाः संभाव्यमानत्वात्तदित्यन्ये । चारुता चौपम्यगर्मत्वेन ॥

यथा वा—

‘भक्तिप्रहविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये ।
लावण्यैकमहानिधी रसिकतां राधादृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥’

अत्र श्लेषानुकूल्येन चारुता ।

यथा वा—

‘पतत्यविरजं वारि नृत्यन्ति च शिखण्डिनः ।

अथ कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥’

अत्र विप्रलम्भानुकूल्येन सा ।

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥ ८ ॥

मूपिकेन दण्डो भक्षितश्चेदिहस्थः पूपोऽपि तेन भक्षित इति न्यायो
दण्डापूपिका । तयान्यार्थागमोऽर्थान्तरप्रत्ययोऽर्थापत्तिरित्यर्थः ।

नापि लक्षणं संगच्छत इति मतान्तरमाह—उभयोरपीति । शिरश्चापनमनयोऽभ्य-
योरपि वक्तुः स्पर्धाजन्यसंभावनाविषयत्वादेव तुल्यबलत्वमित्यर्थः । औपम्यगर्म-
त्वेनेति । शिरोनमनस्योत्कटत्वाच्चापनमनस्योपमानत्वेन पर्यवसानमिति ज्ञावः । तु-
ल्यबलयोरन्यतरस्यैव प्रकृते योऽन्वयः स(ह) एवात्र विरोधो बोध्यः ॥ युष्माक-
मिति । इह तनुनेत्रयोर्भवार्तिशमनसाधनक्षमत्वेन तुल्यबलत्वम् । तयोरन्यतरस्य
भवार्तिशमनरूपे प्रकृतकार्ये हेतुत्वेनान्वयो न तु समुच्चयबहुभयोरिति विरोधः ॥
पततीति । प्रियावसनं चेन्मरणं नाशान्नीयम्, मरणे तु न प्रियसमागमसंगम इति
तबोराशंसावां विकल्पः । एकस्य दुःखनाशोऽन्ययाद्विरोधः । तुल्यबलता च द्वयोर्दुःख-
घानिक्षमत्वात् । यत्र चारुत्व न स्यात्तत्र नायमलकारः । यथा—‘दीयतामूर्जिते वित्त
देवाय ब्राह्मणाय वा’ इति । अत्रोभयोर्दत्तमपात्रत्वात्तुल्यबलत्वम् । प्रकृते दाने एकत-
रस्य संबन्धो न तुभयोरिति विरोधश्च ॥ दण्डेति । दण्डापूपिका दण्डपूपन्यायः ।
तस्माह—मूपिकेनेति । इहस्थ इति । दण्डभक्षणस्य दुःखरसापि मूपिकेण निद्रां
तत्तद्व्यतिरिक्तस्य पूषभक्षणस्य सुकरत्वाद्यथा यभाव्यता तयान्वयापि तद्व्यतिरिक्तस्य

यथा—

‘म्लेच्छानामपि चेतांसि हरन्ति भगवद्गुणाः ।
शुचीनां वेदवेदान्तवेतृणां का कथा पुनः ॥’

यथा वा—

‘हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिंकराः ॥’

अत्र श्लेषमूलत्वाद्धिच्छित्तिविशेषः ॥

पुनः स्वगणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदीर्यते ।

यथा—

‘तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां
नखकिरणविभिन्नां दाडिमीवीजबुद्ध्या ।

अनुकलमनुकर्षन्त्येन कीरो निबद्धः

स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥’

साभिमायं विशेष्यं चेद्भवेत्परिकराङ्कुरः ॥ ९ ॥

उदाहरणम्—

‘चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ।’

वाञ्छितादर्धिकस्याप्तौ प्रहर्षणमुदीरितम् ।

यथा—

‘स्थाब्बाभिकामस्तपसि स्थितोऽहं त्वां दृष्टवान्साधुमुनीन्द्रगुह्यम् ।

काचं विचिन्वन्निव दिव्यरत्नं स्वामिन्कृतार्थोऽसि वरं न याचे ॥’

द्वारपरनिदिशंचित्वात् गुंभाव्यते इत्यर्थः ॥ म्लेच्छानामिति । त्रियाहीनानां दु-
शानां वचनानाम् ॥ हारोऽयमिति । मुक्तानां हारपटकरत्नविशेषाणां निवृत्तमगारदु-
शानां च । मुक्तानां तावद्योपिदाडिद्मं दुर्भटं तस्य विद्वायम्मारकं स्मरजितानां मुतरां
तस्मादिति भावः ॥ पुनरिति । अन्वुग्ज्वलारगुणयोगेन साजितस्य स्वगुणस्य
फलपत्तरसंज्ञातीयपरगुणयोगान् पुनः प्राप्तिः पूर्वरूपमलकारः । तव करेति । वाणी
प्रति कमलकरस्य कपेदक्तिः । येन मन्दहासेन निबद्धः रुन्धीभूतः भूत्यै संप्रसवे ।
चतुर्णामिति । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्राय-
भ्रंम् ॥ स्थानेति । भगवन्तं प्रति शीघ्रपत्योक्तिः । स्थानाभिरानो राज्याभिलाषी

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग क्रुधा किमु धावसि ॥'

अत्र भुजङ्गाद्युपमानं निषिध्य विसलताहारारुपमेयं स्थाप्यते । न चायं निश्चयान्तसंदेहः, संशयनिश्चययोर्व्यधिकरणत्वात् ॥

हेतोः कार्यात्मताख्यानं हेतुरित्याभिधीयते ।

उदाहरणम्—

'अद्रीणां विद्रुतिः साक्षादाकृष्टिर्बजसुभ्रुवाम् ।

स्थैर्यं स्रोतस्वतीनां तु जीयाद्दंशीध्वनिर्विभोः ॥'

अत्राद्रिविद्रवादौ हेतुरपि वंशीनादस्तदादिरूपत्वेनाभिहितः । केचिदभिधाहेतुमेतमाचक्षते ।

अनुकूलं प्रातिकूल्यादानुकूल्यं भवेद्यदि ॥ ६ ॥

उदाहरणम्—

'प्राणापहारं हरिरभियं द्विषां मखापहारं च वलाच्छचीपतेः ।

स्थानापहारं फणिनश्चकार यत्तेनैव तेषामभवत्सुमङ्गलम् ॥'

विध्याभासो निषेधे चेद्विधिर्व्यक्तं समीक्ष्यते ।

यथा—

'गच्छ गच्छसि चेतकान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥'

प्रति धीरायाविरही हरिराह । हे अनङ्ग, क्रुधा किं धावसि । हरभ्रान्त्या मयि न प्रहर । नादं हर इत्यर्थः । तत्र हेतुः प्रियारहित इति । स तु सर्वत्र प्रियारहितो भवतीत्यर्थः । ननु भुजङ्गादिभ्रांस्त्वं हर इति चेत्तत्राह । नायं भुजङ्गनायकः, किं यदि । विसलताहारः । मृणालमालेत्यर्थः । एवमग्रे ॥ हेतोरिति । वार्थाभिप्रायेण हेतोरधिकहेतुनामालंकारः ॥ अद्रीणांमिति । गदमानां धीराणां विशाखाह । विद्रुतिर्दवीभावः । स्थैर्यं स्वस्थीभावः । एवं मद्राचं नात्रीरूपे वंशीनाह एव त्वयित्तं हत विधाय त्वामाहं तदन्तिके स्वस्थां विधास्यति स च यथेच्छमाचरिष्यति तदिदं यानुकूलम् द्रव्यामीनि भावः ॥ प्राणेति । शारीरुफयोरुक्तिः । अत्र प्राणनाशरूपत्वात् प्रातिकूल्यादसुरादीनां मोक्ष-दिशिद्विरानुकूल्यमिति स्मरणसंगतिः ॥ विध्याभास इति । निषेधे तिरोहित इति गम्यम् ॥ गच्छेति । प्रस्थानोद्यतं श्रियं कान्ताह । शिवाः सुसरपाः । उद्वेगवैरु-

अत्र त्वयि गते सत्यहं न भविष्यामि तत्त्वं सर्वथा मा याहीति प्रति-
पेधे गच्छेति विधिर्व्यक्तं दर्शितः ।

यथा वा—

‘गुणगणरसलीलैश्वर्यरत्नैर्लसन्तो

बहव इह जगत्या सन्ति धन्या यदीत्थम् ।

वदत वदत लोका आकरः किंत्वमीषां

ब्रजपतिसुत एको निश्चितः श्रीमुनीन्द्रैः ॥’

विचित्रं त्विष्टलाभाय तद्विरुद्धं विचेष्टितम् ॥ ७ ॥

यथा—

‘भोगेप्सवः सकलज्ञामदमर्थलुब्धाः

सर्वार्थदं सुखवृषश्च सुखस्वरूपम् ।

लोकाधिपत्यलसिता जगदीश्वरं तं

कृष्णं द्विपन्ति दनुजाः कुधियो व्रतैते ॥’

यथा वा—

‘प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जावनहेतोर्पर्विमुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥’

विरोधे तुल्यचलयोर्विकल्पश्चारुताञ्जलि ।

यथा—

‘अयः शिरांसि चापान्वा नमयन्ति महीभुजः ।’

अत्र शिरश्चापनमनाभ्यां संधिविग्रहावुपलक्षितौ, तयोः सह विधातुम-

शक्यत्वाद्विरोधस्तुल्यबलत्वं चोभयोः कार्यत्वात् । उभयोरपि नमनयोः
स्पर्धायाः संभाव्यमानत्वात्तदित्यन्ये । चारुता चोपम्यगर्भत्वेन ॥

यथा वा—

‘भक्तिप्रह्विलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये ।
लावण्यैकमहानिधी रसिकतां राधादृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥’

अत्र श्लेषानुकूलेन चारुता ।

यथा वा—

‘पतत्यविरक्तं वारि नृत्यन्ति च शिखण्डिनः ।
अथ कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्वान्तं करिष्यति ॥’
अत्र विप्रलम्भानुकूलेन सा ।

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥ ८ ॥

मूपिकेन दण्डो भक्षितश्चेदिहस्थः पूषोऽपि तेन भक्षित इति न्यायो
दण्डापूपिका । तयान्यार्थागमोऽर्थान्तरप्रत्ययोऽर्थापत्तिरित्यर्थः ।

नापि लक्षणं संगच्छत इति मतान्तरमाह—उभयोरपीति । शिरधापनमनयोः उभ-
योरपि वक्तुः स्पर्धाजन्यसंभावनाविषयत्वादेव तुल्यबलत्वमित्यर्थः । औपम्यगर्भ-
त्वेनेति । शिरोमनस्योत्कटत्वाच्चापनमनस्योपमानत्वेन पर्यवसानमिति । तापः । तु-
ल्यबलयोरन्यतरस्यैव प्रकृते योऽन्वयः स(ह) एवान् विरोधो बोध्यः ॥ युष्माक-
मिति । इह तनुनेत्रयोर्भवार्तिशमनसाधनक्षमत्वेन तुल्यबलत्वम् । तयोरन्यतरस्य
भवार्तिशमनरूपे प्रकृतकार्ये हेतुत्वेनान्वयो न तु समुद्यत्तदुभयोरिति विरोधः ॥
पततीति । प्रियागमनं चेन्मरणं नाशङ्कनीयम्, मरणे तु न प्रियसमागमसंगम इति
तयोराशंसायां विकल्पः । एकस्य दुःखनाशोऽन्वयाद्विरोधः । तुल्यबलत्वाच्च द्वयोर्दुःख-
हानिक्षमत्वात् । यत्र चारुत्व न स्वात्तत्र नावमलंकारः । यथा—‘दीयन्तीमूर्जिते वित्तं
देवाय प्रादाणाय या’ इति । अत्रोभयोर्हत्तमपात्रत्वात्तुल्यबलत्वम् । प्रकृते दाने एकत-
रस्य संबन्धे न तुभयोरिति विरोधश्च ॥ दण्डेति । दण्डापूपिका दण्डपूपन्यायः ।
तस्माद्—मूपिकेणेति । इहस्थ इति । दण्डभक्षणस्य दुःखरसापि मूपिकेण निर्दि-
तरतद्वचरितस्य पूषभक्षणस्य सुखरतवापथा संभाव्यता तयान्यत्रापि तद्वचरितस्य

यथा—

‘म्लेच्छानामपि चेतांसि हरन्ति भगवद्गुणाः ।
शुचीनां वेदवेदान्तवेत्तृणां का कथा पुनः ॥’

यथा वा—

‘हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं सराकिकराः ॥’
अत्र श्लेषमूलत्वाद्विच्छित्तिविशेषः ॥
पुनः स्वगणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदीर्यते ।

यथा—

‘तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां
नखकिरणविभिन्नां दाडिमीवीजवुद्ध्या ।
अनुकलमनुकर्पन्येन कीरो निवद्धः
स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥’
साभिमायं विशेष्यं चेद्भवेत्परिकराङ्कुरः ॥ ९ ॥

उदाहरणम्—

‘चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ।
वाञ्छितादधिकस्यासौ महर्षणमुदीरितम् ।

यथा—

‘स्थान्नाभिकामस्तपसि स्थितोऽहं त्वां दृष्टवान्साधुमुनीन्द्रगुहम् ।
काचं विचिन्वन्निव दिव्यरत्नं स्वामिन्दृताथोऽस्मि वरं न याचे ॥’

दावपरनिद्धिरांचित्वात् शुभाब्जवे इत्यर्थः ॥ म्लेच्छानामिति । क्रियाहीनानां दु-
एषानां यथानाम् ॥ हारोऽयमिति । मुक्तानां हारपटकरप्रविशेषाणां निवृत्तसंसारदुः-
सानां च । मुक्तानां तापघोषिदादिभ्य इषेत् तस्य विद्वायन्मार्गं स्वरजितानां सुवरां
तन्मार्गं इति भावः ॥ पुनरिति । अनुकलमनुकर्पन्येन स्वाग्नितस्य स्वगुणस्य
वक्ष्यपरार्थभाषीयपरगुणयोगात् पुनः प्राप्तिः पूर्वगणमदकारः । तव करेति । वानी
प्रति वनगणहरण्य करेदधिकः । येन मन्दहासेन निवद्धः मूर्च्छाभूतः भूत्यै सुवत्तयं ।
चतुर्णामिति । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुनरायं चतुष्टयदानम्यामर्ष्यानिप्रत्यय-
भूम् ॥ कथामिति । भगवन्त प्रति भीषुष्योर्भाषः । ग्यानाभिकामो राज्याभिलषी

उपायसाधकाद्यत्नादुपेयासिश्च तत्स्मृतम् ॥ १० ॥
तत्प्रहर्षणमित्यनुपज्यते ।

उदाहरणम्—

‘अनुकीर्तयति ध्रुवां स्मृतिं प्रतिसंधाय हरिप्रकाशिकाम् ।
करुणावरुणालयो विमुर्घहुलाश्वे हरिरेव संबभौ ॥’

अत्र हरिप्रापिका हि ध्रुवा स्मृतिलस्याः साधकात्कीर्तनादेव हरेः प्रा-
प्तिरिति संगतिः ।

मिथ्याध्यवसितिर्मिथ्यासिच्चै मिथ्यार्थनिर्मितिः ।

उदाहरणम्—

‘गोविन्दचरणद्वन्द्वं मायावादविशारदः ।
लगते सच्चिदानन्दं स्वपुष्पस्तवकं वहन् ॥’

परिणामः क्रियार्थश्चेदारोप्यो विषयात्मना ॥ ११ ॥

किञ्चित्कार्योपयोगितया निवद्धस्यारोप्यमाणस्य स्वतस्तदुपयोगित्वासं-
भवाद्यदि विषयरूपतापत्तेरपेक्षा स्यात्तर्हि परिणामः ।

उदाहरणम्—

‘सा राधिकास्मरपतत्रिवशावशाद्गी
फुल्लेन नेत्रकमलेन ददर्श कृष्णम् ।’

अत्र कमलस्य दर्शनोपयोगित्वं निवध्यते, न तु नेत्रस्य कृष्णसंका-

वरं राज्यादि ॥ उपायेति । फलोपायसाधकादेव यत्नात्फलोपायमनपेक्ष्य चेतसाक्षा-
त्फलप्राप्तिर्भवेत्तर्हि प्रहर्षणं नाम । अन्विति । थीसूत्रोक्तिः, ध्रुवा स्मृतिर्हि भगवत्प्रा-
पिका श्रूयते । आहारशुद्धां सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धां ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलभे विप्रमोक्ष
इति बहुलाश्वे वृषे संबभौ साक्षाद्भूल ॥ मिथ्याध्यवसितिरिति । यदि चेच्छ-
ब्दान्या यथार्थस्यानुपेक्षातिशयोक्तिरियम् । चिन्मात्राद्भक्तिभिरपि भगवानेव प्राप्यैतस्य
सर्वात्मत्वादिति चेतत्राह—गोविन्देति ॥ परिणाम इति । आरोप्यो विषयी
कमलादिः स चेद्विषयात्मना नेत्रादिरूपेण दर्शनादिप्रित्यानिवर्तकः स्यात् तत्र परिणाम
दर्शयः । सा राधिकेति । ललितो विशाखाह । अत्र समभ्रेण नेत्रेण न तु सत्त्वोत्पेन
दर्शनं स्मरशरविषयायाद्यपाप्सामात् । कमलस्य दर्शनोपयोगि व स्यात्तमना न संभ्य-

दिसमासेन परपदार्थप्राधान्यात् । न च नेत्रं कमलमिवेत्युपमितिसमासः ।
कुछेनेति सामान्यधर्मयोगात् ॥

दोषस्य प्रार्थनानुज्ञा तत्रैव गुणवीक्षणात् ।

उदाहरणम्—

‘विपदः सन्तु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।

भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् ॥’

भावप्रसिद्धगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः ॥ १२ ॥

यथा—

‘राधा कुङ्कुमपीताङ्गी हरिपीतपटाञ्चिता ।

पक्षे द्विगुणितां प्रातः पीततां पश्यतालयः ॥’

आनन्दयति श्यामां रसिकान्नयनानि च स्वधामनि यः ।

विस्मापकदामोदरलीलोऽवतु नः स गोविन्दः ॥

इति साहित्यकौमुद्यां परिशिष्टालंकारनिरूपणो नामैकादशः परिच्छेदः ॥

तीति तस्य प्रकृतनेत्रात्मना परिणत्यपेक्षणात् परिणामालंकारः । न च नेत्रमिति ।
‘उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति सामान्यधर्माप्रयोग एव तस्योपमितिसा-
मासस्य महर्षिणानुशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ दोषस्येति । तत्रैव दोषप्रार्थने ॥ विपद इति ।
धीरूपां कुन्त्याइ । न पुनर्भवस्य संसारस्य दर्शनं येन तत् । त्वदर्शनमेव मोक्षदर्शन-
मिति । रामाप्ती महलमाचरति—आनन्दयतीति । श्यामां श्रीराधां रसिकान्नयनानि-
नयनानि तद्वाशिप्राणिमात्राणां नेत्राणि स गोविन्दो वृन्दावनाधीश्वरो भगवान्-
स्यामगुन्दैरः अवतु पालयतु । पक्षे ‘आचार्यं चैतवपुषा स्वर्गतिं व्यनक्ति’ इत्यादिभ्रामा-
प्यात् । स गोविन्दोऽस्माकं गुर्वदिरूप इति श्लेषेण दर्शयति । धीशमोदरस्य निजगुरो-
रपि विश्वविस्मापकसौन्दर्यत्वात् तथोक्तम् । भगवत्पक्षे तु बहुनां दाप्रां भोगनेऽपि य-
दुत्स्यूगंतायाः स्थितत्वात् ॥

• साहित्यकौमुदीव्याख्यां धीरूपानन्दिनीभिमाम् ।

• कल्पयन्तु कृपावन्तः सन्तः र्षात्तद्व्याख्याः ॥

• इति साहित्यकौमुदीव्याख्यां धीरूपानन्दिनीभिमाम् ।

समाप्तोऽर्थं धन्यः ॥

साहित्यकौमुद्युदाहरणानुक्रमणी ।

२२०

श्लोक	पृष्ठे ।	श्लोक	पृष्ठे ।	श्लोक	पृष्ठे ।
अकार्यमिद्वमीशानं	७०	अहो बत महत्स्यस्य	१८४	ऊर्जत्स्फूर्जद्गर्जनं	६
अकृतासप्रतिः कापि	६९	अहो विधातस्तव	३४	एग्निं जलहरं	२५
अखिलरसामृतं	२२	अहो शैत्यस्य महिमा	१६८	एतावत्कुचयुग्मे	२२
अतसीकुमुदश्यामं	११७	आकल्पस्य न कस्यै	७३	एष को भूतिभि	७२
अत्रासीधन्दसद्येति	१६२	आगता यमुना	१५९	एष क्षता व्रज	३४
अद्राक्षं माधवं तस्य	९४	आदिस्त्रयांशुका	९२	एष मूर्तो यथा धर्मः	१८८
अद्रीणां विद्वतिः	१९४	आनमामसितभुवो	१९३	कचानां नाथ कांटे	१६६
अधरे मृगशावाक्षि	८९	आभ्रायप्रथिता	६३	कटाक्षैरिव नीलाब्जे	१३६
अध्वान व्रज धूर्त	४५	आर्या मात्सर्यमु	८८	कदम्बमाला कलिता	६
अनायासकृश मध्य	१५५	आलीजनैर्मण्डन	४३	कदा तमहनी	७५
अनुकीर्तयति	१९८	आलोकि सा बाल	१३६	कनकाद्रिनिचेत	३३
अनुपिकोक्ति गिर	५२	आशयो दलितो	६८	कमलमुखि विचित्र	७९
अन्यैव सौन्दर्य	१५०	आक्षिष्यन्ति सम	१५०	कमलामोदरोलम्घो	१४२
अपराधलवं क मे	८२	आहारे विरतिः	५२	कम्प्रा स्वेदिनि	१०६
अपास्याः साधुभिः	९४	इध वुन्दावप्रमजे	२५	करकिसलयलीला	२६
अपृतः पूततां	७०	इन्दीवरोदरसहो	३२	करजरदक्षतनिचयै	४८
अभेध्यप्रतिजातस्य	१६७	इन्दुरेप सुधाविन्दु	१८७	करटोऽय दीर्घजीवी	१८७
अभेहनादपाना	७२	इन्द्रनीलतनुर्नन्द	१८६	कर्णकल्पितरसाल	६
अयं वाधति मां	६६	इन्द्रनीलमधुरप्रभ	१२२	कर्णार्जुनकृतो	२१
अयं भङ्गजरो वाक्य	७७	इयं कृष्णादङ्गुलज	१६१	कर्णावतंसः सखि	९२
अयि मयि मानिनि	७९	इह सुरहरान्यत्	७९	कर्णिकारकृतकर्णिना	६३
अरुण च नील	१६५	उज्जीवयन्ति दम्पा	१८१	कलवान्य रादा	१२७
अरुणे न तरुणि	१६५	उत्कीर्णैरिव चित्रितै	१५	कलाभिर्निभृत्रः	१२५
अरोपसंतापहरो	४९	उदयति शशी	७०	कलावता निशां	१८९
अश्वं मे देहि राजे	८८	उदेति सविता	८५	कस्य वा न भवेत्	१९
अमुरदमन मन्दकः	५९	उद्दण्डभुजदण्डोऽसौ	१००	का कृष्णा प्रणय	१६९
अस्ताचल चुम्बति	१४६	उदामयुक्ति कुहालं	९५	कामं सर्वाभीष्टकन्द	१४५
अहमिह विचिनोमि	३३	उद्दृप्तमत्तदैत्येन्द्र	११४	कार्तार्यं वर मे	६६
अहमेव युधः मुदारु	१७८	उन्नीलन्ति नक्षत्राणी	१५७	फालियस्य फण	७५
अहो अहोभिर्न	१२२	उन्नीलयन्नुबलय	१४३	किं मेयं भगवन्नाम	१७०

१०

साहित्यकौमुद्युदाहरणानुक्रमणी ।

२२७

पृष्ठे ।	पृष्ठे ।	पृष्ठे ।	पृष्ठे ।
अकार्यमिदमिदानीं ७०	अहो बत महत्स्य १८४	ऊर्जस्फूर्जद्गर्जने ६	
अकृतासन्नतिः क्वापि ६९	अहो विधातस्तव १३४	एण्डि जलहर २५	
अखिलरसामृत १२२	अहो शैल्यस्य महिमा १६८	एतावत्कृचयुग्मे २२	
अतरीकुमुदयाम ११७	आकल्पस्य न कस्यै ७३	एष को भूतिनि ७३	
अत्रासौप्रन्दसद्येति १६२	आगता यमुना १५९	एष क्षता व्रज ३४	
अत्राक्ष मापवं तस्य ९४	आदित्तयाशुका ९२	एष मूर्तो यथा धर्मः १८८	
अद्रीणां विद्वृत्ति १९४	आनम्रामसितल्लुवो १९३	कचानां नाथ कौट्टि १६६	
अधरे मृगशावाक्षि ८९	आम्रायप्रथिता ६३	कटाक्षैरिव नीलाब्जे १३६	
अध्वान व्रज धूर्त ४५	आर्या मात्सर्यमु ८८	कदम्बमाला कलिता ६	
अनायासकृश मध्य १५५	आलीजनैर्नण्डन ४३	कदा तमहमी ७५	
अनुक्रीतयति १९८	आलोकि सा घाल १३६	कनकाद्रिनिकेत ३३	
अनुपिकोक्ति गिर ५२	आशयो दलितो ६८	कमलमुखि विचित्र ७९	
अन्यैव सौन्दर्य १५०	आशिष्यन्ति सम १५०	कमलामोदरोलम्बो १४२	
अपराधलवं क मे ८२	आहारे विरति ५२	कम्प्रा स्वेदिनि १०६	
अपास्याः साधुभिः ९४	इध तुन्दावणमञ्जे २५	करकिसलयलीला २६	
अपूतः पूतता ७०	इन्द्रीवरोदरमहो ३२	करजरदक्षतनिस्यै ४८	
अमेध्यप्रतिजातस्य १६७	इन्दुरेप सुधाविन्दु १८७	करटोऽय दीर्घजीवी १८७	
अमेहनादपाना ७३	इन्द्रनीलतनुर्नन्द १८६	कर्णकल्पितरसाल ६	
अय बाधति मा ६६	इन्द्रनीलमधुरप्रभ १२२	कर्णजुंनकृतो २१	
अय भरुङ्गरो वाक्य ७७	इय कृष्णादङ्गस्रज १६१	कर्णावतंसः सखि ९३	
अयि मयि मातिनि ७९	इह सुरहरान्यत् ७९	कर्णिकारकृतकर्णिका ६३	
अरुण च नील १६५	उजीवयन्ति हृत्पा १८१	कलवाक्य सदा १२७	
अरण्ये च तरुणि १६४	उत्कीर्णैरिव चित्रितै १५	कलाभिर्निभूतः १२५	
अशेषसत्तापहरो ४९	उदयति शशी ७०	कलावता निशा १८९	
अश्व मे देहि राजे ८८	उदेति सविता ८५	कस्य वा न भवेत् १९	
असुरदमन नैन्दकः ५९	उण्डभुजदब्धोऽसौ १००	का कृष्णस्य प्रणय १६९	
अस्माचल चुम्बति १४६	उहामयुक्ति कुदाले ९५	याम सर्वाभीष्टकन्द १४५	
अहमिह विचिन्तोमि ३३	उत्तमसदित्येन्द्र ११४	कार्ताव्यं कुन् मे ६६	
अहमेव गुरुः सुदार १७८	उन्मीलन्ति नक्षत्रिणी १५७	कालियस्य फण १८५	
अहो अहोभिर्न १२३	उन्मीलयन्कुवलय १४२	किं गेय भगवन्नाम १७०	

	पृष्ठे ।		पृष्ठे ।		पृष्ठे ।
किं चातकीरपि	१४८	क्षमाक्षमाघरानना	७१	चित्रे न चन्द्रिका	८७
किमत्र विश्राम्यसि	५१	क्षीरोदधिजठरभवः	१८१	चिन्तामणिश्वरण	१६४
किमयं विधुरा	८०	गच्छ गच्छसि चेत	१९४	चेतो मदीयं चिकुरे	१६६
कुपिता कचिदाभा	९८	गच्छाम्यच्युत	५९	जउणासीशर	२५
कुमुद्वतीव शीतांशोः	१३५	गते निजपदं	८५	जगति त्वरसमो	१६०
कुमारस्ते महाराज	९१	गन्धर्वि कुर्वाणम	४२	जनः कृष्णपद	१५१
कुरारि बिलपति	३५	गन्धाकृष्टगुरुन्मदा	१२६	जय जय सचिदा	१२३
कुरु तरुणि रुपं	१२८	गादालिङ्गनदानाय	४७	जयति जननिबासो	५३
कुलीनाः किल कु	६०	गुणं कर्णाकृष्टं	३६	जयति पराशरसूनुः	४१
कूजन्ति कोकिलाः	१९१	गुणगणरसलीलै	९१५	जयति श्रीपति	७५
कृतप्रवृत्तिरन्यार्थैः	७२	गुणानामैव	१५७	जहार हरिणाक्षीमं	११८
कृत्यागलः प्रतिहतः	१७४	गोप्यः किमाचरदयं	५३	जहौ श्रीकृष्णपा	१६३
कृष्णः पायादपाया	१८२	गोप्यस्वपः किम	१६	जातं कुले धनवतां	८५
कृष्णः सभार्यो	१३५	गोवर्धनं गिरिमुपेत्य	१३९	जातः सखि मनो	१७४
कृष्ण त्वं मम	९०	गोविन्दचरणद्वन्द्व	१६२	जृम्भानुबन्ध	१३७
कृष्ण त्वं राजपुत्रो	७३	गोविन्दचरणद्वन्द्वं	१९८	तं नागभोगपति	३६
कृष्णस्तव कटिं वीक्ष्य	६८	घनरुधिरमये त्व	९६	तरकेशोरं तद्य	५०
कृष्णस्य चक्षुल	१५६	घोरो वारिसुचां	८४	तदा मदीये पतितां	२४
कृष्णस्य जगदीशस्य	५७	घ्राणोदूर्णकपूति	३७	तन्वहृषा स्तन	१३८
कृष्णस्य प्रेयसी	८८	चकास्ति सौधोऽय	५१	तन्नि लन्मुखचन्द्रेण	१४३
कृष्णस्य वक्त्रं किं	१४०	चकास्ति स्वर्णं	७६	तन्वि त्वन्मध्यमा	१८९
कृष्णस्य सौन्दर्यं	१७५	चतुर्णां पुरुषार्थानां	१९७	तन्वीविरहसिन्नाय	१००
कृष्णे प्रवहतु प्रीति	१८८	चन्दनानिलचकांशु	१०१	तव करकमलसङ्घे	१९७
कृष्णे रतिर्हि परमं	८९	चन्द्रं मुख विशाला	८३	तमालनीलोऽपि	१७४
कृष्णोऽयं मुनिवर्यो	२१	चन्द्रश्चन्द्रिकया	८०	तय गोविन्द भक्तस्य	७६
कृष्णो वरीयान्पुरु	१७३	चन्द्रिकां चन्द्र	१४८	हय जयति जगत्वा	१७७
कोऽत्र भूमिवलये	१४६	चन्द्रो व्योम्नि	२२	तव तनुशरीर	१२९
कोपे यथातिललितं	५८	चमूखवसतिं प्राप्ता	१२४	तव तन्वि कटांशो	६९
	११५	चर्कति मम क्वातां	७१	तवाद्य शुभरोक्षिणी	१४९
कीडालोष्ठीघटनः	९९	चार्गीकरामं वसनं	१८७	तवापरार्थे शतमं	१७३
क वज्रसारसवांही	१७३	चित्रं चित्रमनाकाशे	९९	सवानन्दकरः	७४
क्वाहं दैन्यमरात्रा	१४५	चित्रं यततदेकेन	३७	तवानुष्ण्या तु	५०
क्षपाशु दाशभृक्षा	४७	चित्रभानुर्विभात्येवः	२२	तवान्जे दृक्पदा	८८

	पृष्ठ ।		पृष्ठ ।		पृष्ठ ।
तस्यास्त्रपाभय	१०३	देवो जानाति मे	२१	नाक्षिणी क्षिप कुर	८
तां वीक्ष्य मृगशावा	१०१	देवोऽथ पुष्पकोद	१८७	नाथे पथिकतां	६८
ताः किं निशाः	३४	देशः सोऽयमराति	११६	नाशयन्निविड	८०
तात्राधरौष्ठदलमुन्न	१४३	दोर्भ्यां संयमितः	३२	नासिकामीक्तिकं	१८०
तारावली नेणु	१२२	द्वन्द्वं द्वन्द्वं वादय	१८६	नासी नन्दसुतो	१९३
तारुष्ये नवभूपती	१८२	द्विषां विकर्तनो	१२९	नास्ति चित्ते हरि	१२०
तिर्यक्क्षिप्तचलं	६४	धनिनोऽपि निरुन्मा	१५६	नास्ति यत्सदृश	१३४
तोषेपु तस्याः	११२	धनुर्ज्यापोपमीश	९३	निकुञ्जं हन्ति माधवः	६६
त्यजन्कुवलय	१४७	धन्यं वृन्दारण्यं	५८	निखिलगुणगभीरे	१६३
त्व कासि शान्ता	१०५	धन्याः स्म मूढमतयो	३४	निन्दतानेन साधूनां	८२
त्व च पञ्चेषुसदृशो	८६	धन्यो जनपदो	१४८	निरर्थक जन्म गत	१६१
त्वत्पादाभ्यां राम	१३३	धरण्यां शेरते	८८	निरस्य करलीलया	१८३
त्वत्सामन्तहृतान्	५८	धवलोऽपि मम स्वान्तं	१८०	निर्मलं लन्मुखं राधे	१५४
त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे	१५३	धातुमत्तां गिरेः	७६	निर्वेदमाप न च न	१५७
त्वदङ्गिमूलं भजतां	१६०	धारासाररसा राधा	१२७	पतत्यविरतं वादि	१९६
त्वदास्याभिर्भूतं	१८६	धृते पाणिद्वन्द्वे	३२	पतिरतिकुपितो	४३
त्वद्ग्राणविषयो ना	१२९	ध्याता मूर्तिः क्षण	४७	पदद्युतिविनिर्धुत	६४
त्वयि दृष्टे जग	१५१	ध्यायतस्तव राज	९७	पद्मिण्यहं कुमुदिनी	५५
त्वां शीलरूपधरि	१५६	ध्वनिः पिकाना	१५८	पद्मो राजति कासारे	६६
दष्ट्राकोटिकठोर	३७	नस्यसितरुचिगङ्गा	१४०	परमन्नमया दिभ्य	७२
ददाति निजभक्तेभ्यो	९०	न चन्द्रवत्कलाः	१५४	परिपुष्टे परिपुष्टं	४८
दलिते उत्पले एते	७८	नदीनां च वधूनां च	३३	पर्वतमेदि पवित्रं	९६
दानस्निग्धकुरः	१५४	न मे शमयिता	७५	पाणो पानीयमानीय	१८२
दारिद्र्यगजपञ्चास्रधो	१४२	नयनयुगविधाने	१८०	पाण्डवानां सभामध्ये	१९२
दावस्तवायं तुहिना	१५८	नयनानन्ददायी	१८४	पातालमिव ते, नाभि	१८७
दिरुण्डलमिवाभाति	१८६	नयनासितपङ्कज	४७	पादप्रणतरुष्णाया	८३
दिवि वा भुवि वा	४१	न लवोऽपि लवेन च	१२३	पादाघातादशोकस्त्रे	८८
दीव्यन्ती शशुमुकुटे	१८८	न वंशीकरमासाय	८७	पादौ प्रक्षाल्य	९६
दुःख हरति यत्कानां	७५	नवजलधरधामा	१६७	पान्तु यो नरसिंहस्य	९५
दशधकोर्यै एवेताः	१६६	नवनीतनिभा राधा	१५५	पापिष्ठेन मया यत्	७६
दृष्टिं निधाय सुरभि	१५२	नवरत्नमयी माला	१९२	पार्थदाः पार्थदा	५७
देव स्वमसि कुविन्दः	७१	न वा हरति सा चित्त	६८	पूर्णचन्द्रमुखी रम्या	१९१
देवेन्द्रमित्यु श्रु	५९	न विना प्रेमसंपरया	१६१		

पृष्ठे ।		पृष्ठे ।		पृष्ठे ।	
पूर्णाः पुलिन्य उरु	५८	भगं तव बृह	६८	मा कुरु मानिनि	५२
पूर्णां यदि स्यादनिशं	१५०	भगवति रतिरस्तु	१०१	माधवस्य पुरो	१९२
पूतिपङ्कमयेऽल्यर्थे	१९२	भगवद्विमुखैर्लोकः	८४	माधव्याः श्रीर्माधवेन	१८३
पृष्ठे मणीन्द्रमहति	१७७	भवनप्राङ्गणसंगत	१७१	माधुर्यमधुभिः पूर्ण	१४१
प्रचक्रमे विक्रम	७०	भविष्यत्यथ वा	१४९	मानं मा कुरु गौराक्षि	९१
प्रचण्डां मम दोर्दण्डां	९५	भाग्यैर्भूम्या	१५२	मानं मा कुरु वागोह	१०२
प्रणमत्युन्नतिहेतो	१९५	भाति यद्यपि	८६	मानं मुञ्च हि	६७
प्रणम्य पादौ वृष	१७२	भानुः सदा युक्त	९०	मानोऽस्त्यद्यापि	८३
प्रत्याहृत्यमुनिः	१०४	भारती सुमधुरा	१३१	मित्रे ऋषि गते	१०८
प्रगता मधुना रामा	२१	भासि त्वं कल्पचञ्चली	१८८	मित्रो मित्रं च	०२२
प्रमत्तो मधुना पिकः	२१	भूतादिरेष भूतानां	९७	मुकुन्दचरणध्यायी	१५१
प्रथान्वलमरतां शूराः	६७	भूमौ भारतमुत्तमं	१७२	मुकुन्दनन्दीश्वर	११९
प्रागेव हरिणाक्षी	१५०	भृशस्य मम गोविन्द	९०	मुक्तावली निदि	५
प्राणाः प्रथान्तु मे	१५८	भोगेप्सवः सकल	१९५	मुक्ताहारं दधद्	११९
प्राणापहारं हरि	१९४	मङ्गलमग्निमञ्जिरे	१९०	मुखपुटनिहित	१५९
प्रियः प्रणयकोविदः	१६५	मतिरधूर्णतं सार्धं	१६०	मुरामभ्युज्जभुत्पद्म	१४१
प्रियः सोऽयं कृष्णः	४	मत्कायस्त्रय भोगाय	८८	मुयेन्दुसख गो	१४१
प्रियां सदाभामभि	१४६	मदनसंगरसद्ग	१२२	मुञ्चति त्वयि दशोः	८२
प्रियाविरहिते	१२०	मधुरिता मधुना	७	मूर्छयति च जीवयति	१५९
प्रीतिर्न सा प्रति	१७६	मधुरया गिरा	३४	भेषः किमेव स	१३९
प्रेमा प्रमाणरहितो	१६४	मनस्व मनस्विन्या	२०	म्लानासि किं प्रिय	४३
प्रेमोक्षयः पयःपुरो	८१	मनमुदन्ती क्षण	१२४	म्लेच्छानामपि	१९७
प्रोज्ज्वलज्ज्वलन	८०	मसुते न मुखं	१०२	यत्पादपांशुर्	१७०
प्रोङ्छेददानुरूपो	११६	मनो जह्दार प्रति	१२१	यत्र पतत्यबलानां	१६७
वर्णा म्रजेशोरसि	१७५	मन्यायस्त्राणं वाम्भः	११५	यत्सद्गतामधी	९७
विमधि नीलं धंसनं	६७	मन्दस्मितं प्रवृत्ति	४३	करि दहस्वनलो	१५१
विध्राणः परित	१३३	मन्दः कलाशिनामते	१९०	यद्भवनाहितमष्टि	९९
वीजं मुक्तिरोर	४१	मम शमस्ताडि	४६	यमुनातीरगार्गार	२४
पृहत्सहायः कार्यान्तं	१५७	मम त्वयाममत्वया	१२३	यमुनासम्बर्त्तं	६७
प्राङ्गणः पण्डितः	७४	मम वदनमेव नय	१७८	यसः प्राप्तं रिपु	८१
धुपे शामहमप्रान्ति	२७	मशानामशानिः	१०५	यस्तादान्न दनः	७४
भक्तताःसमशील	७६	मनिशामालनारिण्यः	१७९	यस्य मुक्तिरिवाधी	१३५
भक्तिप्रहृषिलोचन	१९९	मदृषितं तामारं	१२४	यस्तादिपेठः	७०

पृष्ठे ।		पृष्ठे ।		पृष्ठे ।	
यस्यास्तनोरन्तर	१७५	लज्जा दधार कृष्ण	१०१	वीक्ष्यावलमं सरसी	१३८
या विनामी वृथा	८१	लाक्षारसाङ्गमलि	१७६	वीणावाणी सुन्द	१२६
या जयश्रीर्मनोजस्य	८१	लिम्पतीव तमोऽहानि	१३७	वृन्दावन दिव्यलता	१७६
यान्ति नीलनिचो	९०	लोकान्तरान्तः	१७९	वृन्दावनमतिपुर्ण्य	५८
यास्याम्यम्य न	३६	लोलालिमाला	१०७	व्यक्तं चक्रेण यक्षके	१६३
युवतीचयपरिपूर्णं	४८	लेखैरर्च्यो विधुः	७१	व्याधूतचूताङ्कुर	११९
योऽविमर्ति स्ववीर्येण	१४४	वदनं वरदुत्तिसम	१३२	मज्जविपिनाह्वकशर्मा	१२९
रङ्गे बाहुविद्यमा	४७	वदनं विधुर्ययो	१३२	शङ्के नीताः सपदि	१४७
रमणी कमनीयाही	१४७	वन्दे कुम्भलिता	१००	शशिमुखि सखि	७९
रागः सप्तसु हन्त	१५९	वपुरिव मधुरं	१३६	शास्त्रज्ञभास्करं	१८४
राधया माधवो	१६९	वयो जीर्णं हा धिक्	४०	शिक्षण्डिताण्डव	१०८
राधयालिङ्गितः	१८७	पशवतीं हरियांश	९४	शितशूलधरो	८८
राधा कुङ्कुमपीता	१९९	पशुदेवगृहे शाक्षा	९२	शिरियमृद्धी गिरीषु	१७७
राधाप्रतध्व पुरतो	१७९	वाञ्छितं निजभक्ते	७५	शुभक्षयं पितृवन	७२
राधामोहनमन्दिरा	३३	वासः प्रवालचरणं	७३	शृङ्गारे मानस	१०१
राधायाः कर्कमले	१७१	विकचं वारिज	१७६	श्रीवाललक्षणविल	१८५
राधा शान्तिरिचो	१०६	विचार्य धर्म कुल	१०४	श्यामः कटाक्षनि	१३८
राधिकां वाधते	२१	विजयिनमजित	१०४	श्यामोऽभिरामो	७८
राधिका नाथ	१५४	विजेयस्त्रय कृष्णेन	७६	श्रवतोः सुयलय	१४१
राधे तद्विद्वारि	१७९	विधुवद्महामोहा	१८८	श्रीशृष्णपदाञ्ज	५३
राधे हं कुपिता	११७	विनिर्मितेऽस्या यदने	१७७	श्रीमन्मज्जवने य	१६६
राधेय शीभाग्य	१८६	विपदः सन्तु नः श	१९९	श्रीराधिकानन्यतमा	१३७
राममन्मथेऽरेणे	८६	विभूषितपरिवाराः	९७	श्रीराधिकामाधवयो	५४
रामलक्ष्मणयोः	२१	विरचितामय वृष्णि	१८४	श्रीरामनामरत्नानि	१६२
रायणस्यापि रामा	१३८	विलगन्ति नितम्बि	१६६	श्रीवामजन्मभूदा	६९
राधे कापि दर्भा	८२	विलगविद्युत्	१३८	शृंगने संतनोरै	११४
राधे तारङ्गसुभा	१२७	विष्णोऽय विवते	८७	शृंगारमार्गो ह्यमः	१६५
रिपुरिव सती	१०८	विष्णोऽसंपुन	१२६	स एव कदाचिदना	१०६
रूप मनोसुमेतीत्याः	६१	विवाहयेणेन तदा	८३	स हृषणो मधुरा	७५
रूपं रूपय राधायाः	१५३	विषेऽस्त्रिपुरः प्रया	१७८	गर्भानुमो भाति	२१
रोपेण सश्वस हि	१२३	विष्णुस्त्वन्दनरत्नानां	७२	सखि विरहे वन	१५५
सर्पनीहनिन्दिन्दिर	१४०	विगर्भममविलो	१७३	स बोदयति	७८
सन्ने विष्णुपलन्त	१५३	वीरधे यारुटाक्षेन	८१	स विन्देति पाथोपि	१८५

	पृष्ठे ।		पृष्ठे ।		पृष्ठे ।
सप्तसंगमेतैव भवे	१६	सुधाधारेव मधुरा	१३५	स्वमच्छहृदया	१३४
सदा चरति ये	८९	सुनन्दः कृष्णमामश्रुय	८५	स्वरैराकृतिभिस्तां	९३
सदा स्नात्वा निशी	८९	सुनेत्रे नेत्रे यरिक्ष	९९	स्त्रियन्मुरां चलद्रेणी	४२
स देशः सरि	९१	सुन्दरि बिन्दुच्युतके	१९०	स्त्रिमा गद्गदभापि	३८
सदोदित्तरतेजः	१५४	सुप्तं प्रेक्ष्य पृथ	११२	हन्त कन्दलधनु	२४
सद्यः शिरांसि चापा	१९५	सुरतहरेष नतानां	१८२	हन्त रजैरिवा	१८८
सद्योमुषिद्धतमत्	११२	सुश्यामा चन्दन	१९०	हन्त हन्त गतः	५९
स वर्षा चण्ड	१११	सेय मधुरा नगरी	१६४	हरिणीनयनावृत	१३४
समं न चन्द्रेण	९२	सोऽयं रम्भानटन	१४४	हरिभक्तिरसा	१५०
सरसीकुहते मनांसि	१५९	सोऽय वसन्त	४५	हरिरानन्दचद्राधी	१८७
सस्मिता-मृगशावा	९८	सोऽय हरिर्मुनि	८२	हरो ध्रुतिशिरः	३६
सहाभरतलेनासा	१६१	सौभाग्यमेतदेवास्य	७३	हस्तसुरिक्षिप्य यातो	६४
सारचयोगादिकं	१६१	स्तोत्रैर्ब्रपाश्रुतं	९१	हस्तेनाथ प्रिय	१६८
साकं सखीभिरागल्य	१९२	स्याणुः कृष्णागुणा	२१	हारोऽय हरिणाक्षीणा	१९७
सा दक्षिणे मघति	१०१	स्थान भिकामस्तप	१९७	हिला गहोक्तिगीशा	७३
साधयन्त्यनुलवं	८	सन्दते यदि पदा	४७	हिमकिरणकिरण	१२०
सा राधिकास्वर	१९८	स्वरजयलिपियुक्ता	१३९	हृतभुवनतमाः	१८२
सुचिरमनुचरीभिः	४३	स्वरसगरसमाप्ता	६०	हृदये न्यधायि	४८
सुधाकर सुखं देहि	९२	स्वरापनाशि भागुरं	१२८	हृदि विसलता	१९३
		स्मेरां भद्रीनयपरि	२७	हृद्दे भद्र भाद्रपदमास	६०
				हृद्यगवीनविण्डो	९८

साहित्यकौमुदीकर्तृपत्न्यस्तानामुदाहरणा-

तिरिक्तानामनुक्रमणिका ।

तत्रोपक्रमोपसंहारयोः स्वकीयश्लोकाः ।

०						
	पृष्ठे ।	"	पृष्ठे ।		पृष्ठे ।	
आनन्दयति इयामां	१५९	वृषया यस्य	१८९	मूत्राणां भरत		३
षाठ्ण्याद्भ्रजपति	१	मम्मटाशुक्ति	१८९			

प्राचीनवाक्यानि ।

पृष्ठे ।		पृष्ठ ।		पृष्ठे	
अनुवादमनुयस्वैव	७४	पापे व्योमि च मालिन्य	८४	वियोगतापतो	८
अभिधेयाविनाभूत	१४	बहु वार्यते यत सल्ल	३५	विरतावभिधादीना	१
अविरुद्धान्विरुद्धाश्च	३८	ये यथा मां प्रपद्यन्ते	४१	शक्तिरस्ति विभाषा	७
एकायवपस्येन	५०	रंगित नूपुराद्येषु	८४	सयौगो विप्रयोगश्च	७
भोजं प्रसादो माधुर्यं	१०९	लक्षणा सा न कर्तव्या	६९	स रत्यादिर्दिमावा	३
ते स्तम्भास्वेदरोमाश्च	२९	वामता दुर्लभल च	३५	सामर्प्यमृचिती	२
पादापातेन पद्मिन्या	८४	विभावानुभाव	२९	म्बरस घनुरादि	८
		विभाव्यते हि रत्या	७९	स्मित गीत कटाक्षश्च	२

